Comunidad Lingüística Kaqchikel

ALMG
ACADEMIA DE LENGUAS MAYAS DE GUATEMALA

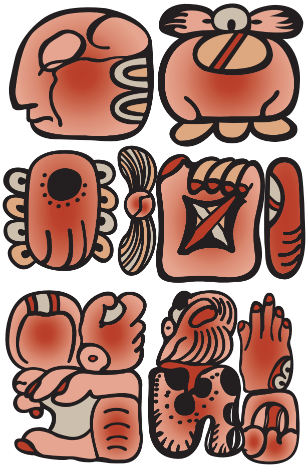

Ch'ob'oj Mayoj pa Kaqchikel Tinamït

Filosofía Maya en la Región Kaqchikel

¡Kaqchikel ri qaxe'el, e kaqchikela' ri qajotay!

K'AMÖL TAQ B'EY RICHIN RI K'ULB'IL YOL TWITZ PAXIL
Academia de Lenguas Mayas de Guatemala -ALMG-

Presidente ALMG: Pascual Martin Domingo Pascual

Director Administrativo: Santos Serapio Ambrocio García

Director Financiero: José Dionicio Canahuí Rodríguez

K'AMÖL TAQ B'EY RICHIN RI KAQCHIKEL CHOLCHI'

Nab'ey K'amöl B'ey:	*Cecilio Tuyuc Sucuc*
Ruka'n K'amöl B'ey:	*Narciso Cojtí Macario*
Ajtz'ib':	*Guillermo Rodríguez Guaján*
K'amöl B'ey Pwaq:	*Pedro Iboy Chiroy*
Nab'ey To'onel:	*José Mucía Batz*
Ruka'n To'onel:	*María Herlinda Poyón Gámez*
Rox To'onel:	*Roberto Tubac*

EQUIPO TÉCNICO KAQCHIKEL CHOLCHI'

Ana María Chonay Chonay
Pedro Morejon Patzán
Carlos Emilio Guarcax González
Rosalbina Sisimit Peren
Pablo Chex Curuchich

INVESTIGADORES

Adolfo Chicol Gámez
María del Carmen Tuy Tococh
Cristina Nicolás Sirin

Primera Edición, Iximulew, Guatemala, 2008
1,000 ejemplares

RUCHOLAJEM RUPAM RE WUJ

Ka'i' oxi' nab'ey taq tzij 7
Achike ri ch'ob'oj mayoj pa maya na'oj 10
Rub'anikil rutz'etik nkib'än ch'aqa chik b'anob'äl 13
· Ch'ob'oj mayoj pa ruwi' ri loq'oläj q'ij 16
· / · Achike ri q'ij 16
· / ·· Ruq'ajarik kikamik ri jun ajpu' rik'in ri ixb'alamkej 18
· / ··· Rejqalem ri q'ij pa qak'aslem chuqa' ri ruk'amon nb'an 20
· / ···· Ri najin nkib'än ri winaqi' wakami rik'in ri q'ij 24
·· Ch'ob'oj mayoj pa ruwi' ri kaq'ïq' 26
·· / · Achike ri kaq'ïq' 26
·· / ·· Rejqalem ri kaq'ïq' pa qak'aslem 27
·· / ··· Ri najin nkib'än ri winaqi' wakami rik'in ri kaq'ïq' 30
··· Ch'ob'oj mayoj pa ruwi' ri ruwach'ulew 33
··· / · Achike ri ruwach'ulew 33
··· / ·· Rejqalem ri qate' ruwach'ulew 37
··· / ··· Ri najin nkib'än ri winaqi' wakami rik'in ri qate' ruwach'ulew 41
···· Ch'ob'oj mayoj pa ruwi' ri ya' 46
···· / · Achike ri ya' 46
···· / ·· Rejqalem ri loq'oläj ya' pa qak'aslem 48
···· / ··· Ri najin nkib'än ri winaqi' wakami rik'in ri ya' 53
— Ch'ob'oj mayoj pa ruwi' ri ajaw 55
— / · Achike ri ajaw 55
— / ·· Rejqalem ri ajaw 58
— / ··· Rejqalem ri ajaw wakami 60
·— Ch'ob'oj mayoj pa kiwi' ri ik'ch'umil 63
·— / · Achike ri ik'ch'umil 63
·— / ·· Kejqalem ri ik'ch'umil pa qak'aslem 65
·— / ··· Rub'eyal k'äs ri winäq wakami. 73
··— Ch'ob'oj mayoj pa ruwi' ri che'q'ayïs 75
··— / · Achike ri che'q'ayïs 75
··— / ·· Kejqalem ri che'q'ayïs pa qak'aslem 77

𝋧/𝋣 Ri najin nkib'än ri winaqi' wakami rik'in ri che'q'ayïs 82
𝋨 Ch'ob'oj mayoj pa kiwi' ri chikopi' 85
𝋨/𝋡 Achike ri chikopi' 85
𝋨/𝋢 Kejqalem ri chikopi' pa qak'aslem 86
𝋨/𝋣 Ri chikopi' chi rupam ri achïk' 92
𝋨/𝋤 Kito'ik ri awäj richin yek'ase' 93
𝋨/𝋥 Ri najin chi rub'anïk ri winäq wakami kik'in ri chikopi'.. 95
𝋩 Ch'ob'oj mayoj pa ruwi' ri winäq 98
𝋩/𝋡 Achike k'a ri winäq 98
𝋩/𝋢 Ri ntikïr nub'än jun winäq 106
𝋩/𝋣 Ri nab'ey taq tat, nab'ey taq nan xek'oje' pe........ 109
𝋩/𝋤 Ri jalwachinïk pa ruk'aslem ri winäq 112
𝋩/𝋥 Rejqalem ri winäq wakami.................................... 116
𝋩/𝋦 Ruk'ayewal ri winäq 118
𝋪 Rejqalem ri pixab'anïk pa qak'aslem 119
𝋪/𝋡 Achike ri pixab'anïk 119
𝋪/𝋢 Rejqalem ri pixab'anïk.. 120
𝋪/𝋣 Rejqalem ri pixab'anïk wakami............................. 121
𝋫 Ri xajanil... 123
𝋫/𝋡 Achike ri xajanib'äl 123
𝋫/𝋢 Rejqalem ri xajanil pa qak'aslem.......................... 125
𝋫/𝋣 Rejqalem ri xajanil wakami.................................. 131
𝋬 Ri ch'ob'oj mayoj pa ruwi' ri kamïk pa maya' na'oj 133
𝋬/𝋡 Rejqalem ri kamïk 133
𝋬/𝋢 Ri ruk'amon nb'an toq napon ri kamïk 135
𝋬/𝋣 Ri nb'an wakami rik'in ri kamïk............................. 142
𝋭 Ch'ob'oj mayoj pa ruwi' ri wa'ix ajilab'äl 148
𝋮 Rejqalem ri etamab'äl xilitäj pe.. 152
𝋯 Kib'i' ri tinamït akuchi xb'an ri samaj pa ruwi' ri ch'ob'oj mayoj, pa rulewal ri kaqchikel tinamït.................. 156
𝋰 Kib'i' ri winaqi' xech'ab'ëx pa ruwi' ri samaj Ch'ob'oj mayoj pa rulewal ri kaqchikel tinamït................... 158
𝋱 Ch'ob'k'utb'äl 172
𝋲 Wuj xek'ulb'ëx... 174

KA'I' OXI' NAB'EY TAQ TZIJ

Pa ri Iximulew amaq' e k'äs kaji' molaj winaqi', e k'o ri kaxlani', ri maya' winaqi', ri xinka chuqa' ri garífuna, chi kijujunal, k'o jun rub'eyal ri kina'oj ri kib'anob'al; k'o jun rub'eyal rutz'etik ri kajulew, ri k'aslem, chuqa' ri tz'etel man tz'etel chi ruwäch ri qaloqoläj te' ruwach'ulew.

Ri kaqchikel tinamït jun ruq'a' raqän ri Maya' amaq', k'o rulewal chi rupam ri Armita tinamït, B'oko', Sacatepequez, Tz'olojya', ka'i' oxi' tinamït richin Suchitepéquez, ka'i' tinamït pa Baja Verapaz, chuqa' jun tinamït ri Escuintla. Ri kaqchikela' taq winaqi' k'a kik'asleman na ri maya' na'oj, ri maya' b'anob'äl, ruma k'a ri' k'a k'äs na chi rupam ri rulewal xsik'ix kan.

Ri ch'ob'oj ri mayoj, jun peraj chi re ruk'aslem ri winäq, ruma k'a ri' konojel ri molaj winaqi' e ik'owinäq pe chi ruwäch ri ruwach'ulew, xech'ob'on, xemayon pa ruwi' ri kik'aslem wawe' chi ruwäch ri ruwach'ulew. Ri qati't qamama' ri säq kiwi' säq kijolom, ri e b'enäq chik el, e tzolijnäq chik el, e uxlayinäq chik el, kiya'on k'a kan ri na'oj, ri ch'ob'oj ri mayoj pa ruwi' rutz'etik ri k'aslem. Re ch'ob'oj mayoj re', k'a k'äs na kan kik'in ri tetata', ri aq'omanela', ri ajch'ameya', ri ajq'ija', ri k'exeloma', ri cholonela', ri ajchinamital, ri e k'amöl taq b'ey, pa taq tinamït, ruq'a' tinamït. Ja k'a kik'in re winaqi' re' yakäl na k'a ri na'oj, yakäl na k'a ri etamab'äl.

Chi rupam k'a re qawuj re', xtiqatzijoj jub'a' ri kitzij ri tetata' pa ruwi' ri k'aslem, pa ruwi' ri ya'öl k'askem, nqajunamaj k'a rik'in kitzij ch'aqa chik winaqi' ri e kib'anon samaj kitz'ib'an wuj pa ruwi' ri maya' na'oj, chuqa' rik'in ri Popol Wuj. Ri kitzij ri kina'oj ri tetata' tz'ib'atäl pe achi'el xkitzijoj pe man

chojmirisan ta ri rutz'ib'axik, xa xe okisan ri maya' choltz'ib'. Xtiqil k'a chi rupam re wuj re' rusolik pa maya' na'oj ruq'ajarik ri kaji' nima'q taq ruxe'el k'aslemal: *ri loqoläj q'ij, ri loq'oläj ya', ri loq'oläj kaq'ïq', chuqa' ri loq'oläj qate' ruwach'ulew.*

Xtisöl chuqa' rij kiq'ajarik ri che'q'ayïs, ri chikopi', ri ik'ch'umil, chuqa' achike nkiq'ajuj kejqalem achike kisamaj achike nik'atzin pa ruk'aslem ri winäq, ruma pa maya' na'oj ri winäq man rajaw ta, man ik'owinäq ta ruq'ij chi kiwäch ronojel ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew. Ri winäq, xa jun rutz'aqat ruwäch ri ruwach'ulew. Re qawuj re' xtuq'alajrisaj qa chi qawäch ri k'ayewal tajin ri winäq kik'in ri ya'öl taq k'aslem, chuqa' nuya' chi qawäch ri k'ayewal petenäq chi qawäch apo we ri winäq man xtuchojmij ta ri rub'anob'al.

Ri etamab'äl pa maya' na'oj, man nilitäj ta pa taq tijob'äl, pa taq nimatijob'äl; ri etamab'äl pa maya' na'oj, nilitäj chi rupam ri k'aslem, nilitäj rik'in ri loq'oläj Ajaw, ruma k'a ri' ri tetata', ri ajchinamital, ri k'exeloma', ri aq'omanela', ri k'amöl taq b'ey, ri ajq'ija', ri cholonela', k'o jun nimaläj kejqalem chi rupam ri k'aslem; ja rije' ri etamanela', ja rije' ya'öl taq tzij pa kiwi' ri ak'wala', ja rije' ri yepixab'an chuqa' yexajanin.

Ri xajanib'äl, nokisäx pa maya' na'oj richin jun rub'eyal tijonïk chi rupam ri k'aslem, ja ri xajanib'äl nkokisaj ri te'ej tata'aj, ri ati't mama'aj, richin nkik'üt chi kiwäch ri kalk'wal, ri kiy kimam, chi utz tikik'waj ri kik'aslem, chi man nkitz'ila' ri qate' ruwach'ulew, chi tikiya' rejqalem ri ya'öl k'aslem chi ruwäch ruwach'ulew.

Etamatäl k'a chi ri k'aslem man k'isel ta, k'o k'a re' ri yojk'ase' chi ruwäch ri ruwach'ulew, k'o k'a ri jun chik peraj ri pa

xamanil, ruma k'a ri pa maya' na'oj ri kamïk jun peraj chi re ri k'aslem, akuchi nb'ek'is ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, ntikïr chik el jun rub'eyal k'aslem pa xamanil, pa kaq'ïq'. Ri kamïk k'o rajawal, k'o ruchajinel, ruma ri' pa qana'oj nya'öx rejqalem. Re wuj nutzijoj chuqa' achike rub'eyal nkib'än ri qawinaq toq napon ri kamïk pa kik'aslem, chuqa' rub'eyal yenatäx ri anima'i' richin yeto'on pa ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ronojel k'a jarupe' ri na'oj xmol pe kik'in ri tetata' xnuk' pe chi rupam re jun wuj re', rik'in k'a jub'a' k'o na wi ri na'oj ri man tz'aqät ta chi rupam re qawuj re', xtiküy ta k'a qamak we ke ri rub'anon, xa xtiqak'awomaj k'a chiwe ri rutz'aqat ri na'oj xtiya' pe chi qe.

Nqak'awomaj nqamatyoxij chi ke konojel ri nan ri tat, ri xkiya' pe ri kitzij ri kina'oj pa ruwi' ri maya' ch'ob'oj mayoj, ja ta k'a ri loq'oläj Ajaw xtiya'on chi kaj ruk'exel chi ke, nqarayib'ej k'a chi rik'in re jun samaj xk'oje' kan chi ruwäch re wuj, xa xtisijan ta k'a, xa xtiwachin ta k'a ri chwa'q ri kab'ij apo xtib'e q'ij xtib'e säq.

ACHIKE RI CH'OB'OJ MAYOJ PA MAYA NA'OJ

Richin rutzijoxik achike k'a ri chob'oj mayoj pa maya' na'oj, k'atzinel k'a rutz'etik jalajöj rub'anikil ri k'aslem chi ruwäch ri qaloq'oläj te' ruwach'ulew; jalajöj ri rub'anikil, jalajöj ruq'ajarik, jalajöj ri rutz'etik; chi rupam k'a re samaj re' man xtiqïl ta pa jun ko'öl peraj ri ruq'ajarik ri chob'oj mayoj pa maya' na'oj, ruma k'a, ri qak'aslem man ko'öl ta ok, ri etamab'äl man wit ta ok, xa kan k'o runimilen.

Richin rusolik ri ch'ob'oj mayoj pa maya' na'oj, chuqa' richin nqil achike ri ch'ob'oj mayoj, k'atzinel chi nqak'aslemaj, richin nq'ax chi qawäch ruq'ajarik, rub'eyal yech'ob'on pa ruwi' ri k'aslem ri qate' qatata', qati't qamama'.

Ri ch'ob'oj mayoj pa kina'ojib'al ri qawinaq nïm k'a ri rub'anikil, ruma ja ri' k'a ri jun chi k'aslem; ri ch'ob'oj, ri mayoj, tz'ukutajnäq pe ojer chi juna', ojer chi k'aslem, kik'in ojer qate' qatata', qati't qamama' ri xek'ase' yan chi ruwäch re ruwach'ulew.

Ja kik'in k'a rije' xaläx pe ruxe'el ri ch'ob'oj mayoj pa ruwi' ri k'aslem, ke ri k'a rub'anon pe janipe' chi q'ij, janipe' chi aq'a' ik'owinäq pe chi ruwäch re ruwach'ulew; ke ri k'a eqal, eqal k'iyirnäq pe pa kik'aslem ri winaqi', ja ri k'a ri kik'ulun pe ri qate' qatata', qati't qamama' pa kik'aslem.

Ruma k'a ri' pa maya' na'oj konojel ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, ri e k'o chi rupam ri ya', ri yeb'eyaj pa kaq'ïq', k'o kik'aslem, k'o kinab'al, ye'ak'axan, nkina' achike ri nb'an chi ke, k'o kisamaj nkib'än, yeto'on richin k'o k'aslem. Ke ri' k'a rub'anikil kitz'etob'al ri maya' winaqi' pa ruwi' ri k'aslem,

ruma k'a ri' toq nya'öx kiq'ij, kejqalem, yexajanïx ri jalajöj taq k'aslemal.

Ri xajanib'äl pa ruk'aslem ri winäq k'o ka'i' rub'anikil, jun k'a chi ke ja ri winäq nb'anon qa chi re chi nuxajanij ri', ruma k'o xajanib'äl richin nusol ri' nutob'ej ri' ri winäq, ke ri chuqa' k'o xajanib'äl akuchi xa nutz'ila' qa ri' pa ruk'aslem.

Ri qawinaq ketaman k'a chi ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, man xa xe ta jun chapayon, e k'o jalajöj taq uchuq'a' e chapayon richin, achi'el ri loq'oläj q'aq', ri loq'oläj ya', ri loq'oläj ulew, ri loq'oläj kaq'ïq'; jalajöj nima'q taq uchuq'a' ri akuchi xa jun nb'erub'ana, ja ri k'a ri loq'oläj Ajaw.
Ja ri Ajaw chapayon re nimaläj taq k'aslemal re', ruma k'a ri' nkib'ij ri qati't qamama' chi ri k'aslem ja ri Ajaw nya'o: nuya' ri ya', ri ulew, ri kaq'ïq', ri q'ij, chuqa' chi rupam k'a ri kaji' nima'q taq k'aslemal re' e k'o ri qati't qamama' ri xetzolin yan, ri manaq chik e k'o ta qik'in, ja rije' ri yeto'on rik'in ri k'aslem, ruma ri' rije' e k'äs, man e kaminäq ta. Rije' e k'äs e k'o qik'in, xa xe k'a ri man yojtikïr ta yeqatz'ët, ruma e k'o pa jun chik k'aslem ri man yojtikïr ta röj winaqi' aj ruwach'ulew yojq'ax ta chi rupam ri k'aslem ri'.

Ri k'aslem akuchi e k'o wi ri winaqi' ri man e k'o ta chik qik'in, ja ri k'a ri nkib'ij ri qawinaq, chi rije' e k'o qik'in xa xe pa xamanil, e k'o chi qawäch, e k'o chi qij, xe taq qaxikin, e k'o pa qawi' e k'o chi qaxe', pa ronojel ri akuchi e k'o wi; rije' yeb'eyaj pa xamanil, rije' yech'o chi qe chi rupam ri q'aq', chi rupam ri kaq'ïq', ri tew, ri k'atän, ri ya', ri jäb', ri sutz', ri k'aqolajay; ke ri k'a chuqa' rije' yech'o qik'in pa qakik'el, pa qachik'; man yojtikïr ta yeqatz'ët, ruma man e winaqi' ta chik

achi'el qab'anikil röj pa qak'aslem. Ja rije' ri yeto'on richin chi ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew man nk'is ta.

Ri ojer qati't qamama' ronojel pa ruchojmilal xkokisaj richin xek'ase'; achi'el na ri nkib'än wakami ri qate' qatata', qati't qamama', nkiya' ruq'ij rejqalem ronojel ri achike nkokisaj, ruma k'o ruk'aslem, k'o rajawal, k'o achike yechajin kichin; manjun k'o ta jun ri pa ruyonil ta k'äs, ronojel k'o jun nimaläj uchuq'a' ri chapayon richin, ri uchuq'a' ri nqab'ij chi re ja ri' ri Ajaw, ja ri' ri k'aslem, ja rija' ri k'o chi rupam jalajöj ruwäch achike yeya'on k'aslem.

Chi rupam ri ch'ob'oj mayoj, ri qati't qamama' kik'utun kan chi ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew k'o chi nqachajij, k'o chi nqaya' ruq'ij, k'o chi nqaya' rejqalem, k'o chi nqaxajanij qi'. Qik'in k'a röj k'o wi achike k'a chi k'aslem nqajo' chi nkik'aslemaj ta ri qalk'wal, qïy qamam, achike ruwach'ulew xtiqaya' kan chi ke, ri achoj chi ruwäch xtikib'än wi kik'aslem, we kan k'a k'o utziläj k'aslem xtiqaya' kan chi ke, we kan xa ronojel nqak'ïs kan.

Toq ri qati't qamama' rije' xe'ok nimaläj taq na'onela' pa kik'aslem, xetikïr xkinük' kich'obonïk pa ruwi' kib'anikil ri ch'umil e k'o chi kaj, xketamaj janipe' toq nujalala' ri ruq'ijul ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew; ke ri k'a xketamaj pe janipe' ruq'ijul k'o k'ayewal xtikil apo pa kik'aslem, xketamaj achike nuya' pa kik'aslem toq ri jalajöj taq ch'umil e k'o chi kaj, nkijalala' ri kik'ojlib'al ri akuchi yek'oje' wi, xetikïr xkinük' ronojel ri achike k'atzinel ri k'o chi nb'an, chuqa' ri man tik'amon ta nb'an toq man ruq'ijul ta; k'a ja ri' na ri k'äs kik'in ri tetata'.

K’a ja na ri’ chik jub’a ri nqakochij pa qak’aslem, ruma ri’ toq ri etamab’äl, ri na’ojb’äl pa ruwi’ rub’anikil ri k’aslem man k’isnäq ta, man chupunäq ta, man kaminäq ta, k’a k’äs na; chi ri’ k’o wi ri b’eyomäl pa ruwi’ ri etamab’äl.

RUB’ANIKIL RUTZ’ETIK NKIB’ÄN CH’AQA CHIK B’ANOB’ÄL

Wawe’ pa rulewal ri Ab’ya Yala (América), kan ojer chik ri’ kek’oje’ jalajöj taq b’anob’äl, ke ri k’a jalajöj k’a kiwäch ri qawinaq xek’oje’ pe. K’o ri winaqi’ xek’oje’ pe chuxe’ kan kipetik ri kaxlani’, chuqa’ k’o winaqi’ k’a e k’o na toq xetok’ulun ri kaxlani’ chuwäch re jun peraj ruwach’ulew re’, ruma k’a ri’ ri Kaqchikel winäq, xa jun k’a rusi’j rujotay ri maya’ amaq’. Pa ruwi’ ri kich’ob’oj mayoj xa nuxim ri’ chi kikojol, ruma xa junam ri kemayon pa ruwi’ ri k’aslem.

Ri jun molaj winaqi’ e kixe’el kijotay ri Incas e k’o pa ruqajib’al kaq’ïq’ chi re ri América, pa kina’oj rije’, ri nya’on k’aslem achi’el jun saqil, jun chi meq’enal, jun chi k’oxomal, jun chi q’ij ri nya’o k’aslem chi ke konojel, xa xe k’a ri winäq man ntikïr ta nujunumaj ri’ rik’in ri achike nya’on k’aslem, ruma ri’ ri nya’o k’aslem xa jun chi uchuq’a’ ri k’o pa ronojel rub’anikil k’aslem. (Cosmovisión Andina. Origen o manifestación la Madre Tierra).

Ri molaj winaqi’ Aymaras (Cosmovisión Aymara, la Madre Tierra), nkib’ij chi ri qati’t qamama’ rije’ e k’o chi rupam ri k’aslem, k’o chi ruwäch ri ruwach’ulew, ja rije’ ri juyu’; ri che’, ri q’ayïs, ri chikopi’, ri ya’, ri kaq’ïq’, ja rije’ ri e qachaq’ qanimal; ri ulew ja ri qate’ ri jantape yojrilij.

Ri molaj winaqi’ Quechua (Cosmovision Q’echua, La Madre Tierra), nkib’ij chi ri qati’t qamama, e k’o chi ruwäch ri loq’oläj qate’ ruwach’ulew, ja rije’ ri yek’ulun ronojel ri achike nqab’än, we nqak’aslemaj pa rutzil qak’aslem; we manaq, ri qate’ ulew nk’ulun ri achike nqab’än chi ruwäch. We k’o man ütz ta nqab’än, chi ke ri qati’t qamama’ nqab’än wi, chi re k’a ri loq’oläj Ajaw nqab’än wi, rija’ ri nya’o ri qak’aslem chuqa’ rija’ nuq’ät chi ruwäch ri qak’aslem.

Chi kiwäch ri molaj winaqi’ kib’ini’an Pieles Rojas,[1] ronojel k’o chi nya’öx rejqalem, konojel ri yeya’on ruk’aslem ri winäq, k’o chi nya’öx kiq’ij, ri winäq k’o chi nuq’äj ri’ chi kiwäch, rije’ e nimalaxela’, ja rije’ nab’ey xek’oje pe chi ruwäch ri ruwach’ulew.

Chi kiwäch k’a ri Egipcios ri achike nya’o k’aslem, kan ja wi ri kaji’ nima’q taq uchuq’a’, k’o ri q’ij, ri kaq’ïq’, ri ulew chuqa’ ri ya’, ja rije’ ri e ruxe’el ri k’aslem; ronojel ri achike yeya’o ja ri e k’o chi ruwäch ri ruwach’ulew.[2]

Nkib’ij ri Hindúes chi rupam ri loq’oläj kiwuj rub’ini’an Vedas (ojer taq na’oj tzib’atäl kichin ri hinduismos), akuchi k’a nkinatäj rije’ chi ri k’aslem chi ruwäch ri ruwach’ulew k’o jun rajaw, k’o jun achike b’anayon; ronojel achike yerokisaj ri winäq pa ruk’aslem, choj ya’on chi re, sipam chi re, man rija’ ta b’anayon, man rija’ ta nya’o kik’aslem. We ri winäq nub’ij chi ja rija’ rajaw ri k’aslem, nupo’ ri’ jun eleq’om, ruma man rija’ ta ri rajaw.[3]

---

[1] Schuon, Frithjof. La Pipa Sagrada. Pieles Rojas. http://www...
[2] El Simbolismo Ansestral del Agua, por Titus Burckhardt Espejo del intelecto, Ediciones Olañeta http://www.temakel.com/texmitagua.htm
[3] Su divina Gracia A.C. Bhaktivedanta Swaml Prabhupada. Secretos de otros Tiempos. Editorial Fondo Editorial Bhaktivedanta 1982. Pg. 6, 7, 8.

Ri ruk'u'x ri k'aslem ja ri q'aq', ri ya', ri ulew, ri kaq'ïq', ke ri k'a chi kiwäch konojel molaj taq winaqi' e k'o chi ruwäch re ruwach'ulew re'.

Pa ruk'aslem jun winäq, k'atzinel chi k'o rumeq'enal, k'o ruxla', k'o choj chi ruwäch npa'e' wi', k'o achike nuqum richin k'o ruti'ojil ri ruch'akul; ja ri k'a chuqa' nkib'ij ri qawinaq chi k'atzinel k'o ri achike nimeq'ersan ri qach'akul (ri q'ij), k'o nqajiq'aj (ri kaq'ïq'), k'o achoj chi ruwäch yojk'ase' wi' (qate' ruwach'ulew), k'o nya'on ruya'al ri qati'ojil (ri ya').

Nkib'ij chi ri winaqi' xeq'ax yan pa kik'aslem, achi'el ri qati't qamama', ja rije' k'a ri e k'o chi rupam ri k'aslem, akuchi man yojtikïr ta nqaq'i' ri k'aslem akuchi e k'o wi rije', jun k'aslem ri man junam ta, achi'el ri qak'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew. Ri tetata', ja rije' ri e ruxe'el ri na'oj; achi'el jun te'ej, ja rija' ri nuya' k'aslem, richin ntikïr nuya' k'aslem, k'o chi k'o jun tata'aj; ke ri k'a chi ke ch'aqa' chik k'aslemal, k'o chi pa k'ulaj e k'o richin k'o ri k'aslem.

· CH'OB'OJ MAYOJ PA RUWI' RI LOQ'OLÄJ Q'IJ

· / · Achike ri q'ij

Jun chi ke ri uchuq'a', ri ruxe'el k'aslemal ri k'o pa kiwi' konojel ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja ri q'ij uk'wayon ruq'ijul ri k'aslem, achi'el chi re ruk'aslem ri winäq; ke ri k'a chuqa' chi ke konojel ri ch'utin chuqa' nima'q taq k'aslemal janipe' ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri loq'oläj Q'ij, ri nqatz'ët k'o pa qawi' ronojel q'ij, toq nsaqerisan ruwäch ri ruwach'ulew; ja rija' k'a ri tata'aj, ke ri k'a nkib'ij ri qawinaq chi re, ja rija' ri nya'o ri qak'aslem, ruk'aslem ri ruwach'ulew, kik'aslem janipe' chi k'aslemal e k'o chi ruwäch.

Rik'in k'a rusaqil, ruchuq'a', rumeq'enal, ri loq'oläj q'ij nuya' kik'aslem konojel ri yek'ulun richin ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew. Ri q'ij ja ri rusamaj ri loq'oläj Ajaw, ruya'on kan toq tz'ukutajnäq pe ri k'aslem, ja rija' k'a ri k'aslemal ri nimalaxel chi kiwäch ch'aqa' chik taq k'aslemal.

Chi rupam k'a ri sik'iwuj Popol Wuj, Adrian Recinos ke re' nub'ij "Solamente habia inmovilidad y silencio en la oscuridad, en la noche. Solo el Creador, el Formador, Tepeu, Gucumatz, los progenitores, estaban en el agua rodeados de claridad."

Re' nel chi tzij, chi pa rutikirb'al ri k'aslem, ronojel silan, tolan, xa xe ri nimaläj taq ajawa' e k'o pa q'equm chi rupam ri ya' e matzäl rik'in ri kisaqil, ruma ja rije' ri e saqil.

Ri q'ij toq ntzu'un pe chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja chi ri k'a ntz'ukutäj pe ri k'aslem, rik'in ri rusaqil, rumeq'enal, ri q'ij nub'än chi ke ri k'aslemal chi ye'aläx, yeb'os, yek'ïy, yejotayin, yerijïx, yekäm; rik'in kito'ik ri kaq'ïq', ri ya', ri ulew; nkitunub'a k'a ri kuchuq'a' richin k'a toq nsaqirisan ruwäch ri ruwach'ulew, ja ri k'a toq nkib'ij ri qawinaq chi toq nsaqerisan ruwäch ri ruwach'ulew, nya'öx chik qak'aslem, nuna' chik qawäch, yojyakatäj chik el richin nqab'än ri qak'aslem.

E k'o k'a qawinaq achi'el ri ajq'ija' toq nb'an ri xukulem nkinataj ri Ajaw Ajpu', ruma ri Ajpu' ja ri' rub'i' jun q'ij richin ri cholq'ij. Ri Popol Wuj nunataj chuqa' chi ri Jun Ajpu' rik'in ri Ixb'alamkej, kijatzul kan ri Jun Junajpu' chuqa' ri Wuqu' Junajpu', toq xekäm, ri Jun Ajpu' xb'e rik'in ri q'ij, ri Ixb'alamkej xb'e rik'in ri ik', ja chi ri' xeb'ek'oje' wi rije', xe'ok Ajawa'[4].

[4] Kaqchikel Cholchi', Popol Wuj. Q'axan pa Kaqchikel Ch'ab'äl. ALMG. (Pg. 80)

Ri na'oj, chi ri Junajpu' toq xkäm xb'e rik'in ri q'ij, chuqa' ri Ixb'alamkej xb'e rik'in ri ati't ik', pa maya' na'oj nuq'ajuj chi rik'in ri kikamik, xk'is kan jun peraj chi re ri k'aslem, chuqa' xtz'ukutäj chik el jun k'aslem; ja ri' toq xkichäp rusamajixik rusolik rij rub'anikil ri q'ij chuqa' ri ati't ik' rik'in ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew. Jun k'a jalöj xtz'ukutäj el, akuchi ri winäq, man xa xe ta chik ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew xretamaj, chuqa' kik'aslem ri ch'umila' e k'o chi kaj.

Ri xkib'än ri Junajpu' rik'in ri Ixb'alamkej, ja re k'a jun chik rub'eyal rutz'etik pa maya na'oj, ja ri' toq xtz'ukutäj k'a el jun chik peraj chi re ri k'aslem, akuchi xetikïr k'a xkinük' ri etamab'äl, ri na'ojib'äl, ri rub'anikil nub'än ri k'aslem, pa jujun peraj chi re ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew; ja wawe k'a toq ri winaqi' re xeb'e'ok k'a ri nab'ey taq na'onela', nab'ey taq ch'ob'onela', tijonela' pa ruwi' ri rub'anikil rub'eyal ri loq'oläj q'ij, e nuk'unela pa kiwi' ri ch'umila' e k'o chi kaj[5] , xekinük' k'a kan achike jalöj nuya' chi re ri k'aslem.

· / ·· Ruq'ajarik kikamik ri Jun Ajpu' rik'in ri Ixb'alamkej

Rik'in k'a ri kikamïk[6], xuk'äm k'a pe k'ak'a' chik k'aslem, nuya' k'a chi tzij chi toq k'o kamïk ye'aläx k'ak'a' k'aslem, xa kan ke ri k'a xb'anatäj ruma ri tz'ib'atäl kan chi toq rije' xjok' ri kib'aqil, xroqïx pa raqän ya', xtz'ukutäj k'a chik el jun k'ak'a' k'aslem.

Xa kan ke ri k'a ri rub'anikil nqatz'ët ri nk'ulwachitäj chi ruwäch

[5] Cesar Agustio Coto U. Bajo el Cielo de los Mayas. Editorial Tipografia Echeverria. Pg. 86.
[6] Kaqchikel Cholchi', Popol Wuj. Q'axan pa Kaqchikel Ch'ab'äl. ALMG.

ri ruwach'ulew, ja ri q'ij nimeq'ersan ri ruwach'ulew, toq ri ija'tz e tiko'n chik yeb'os, ye'aläx, chuqa' k'o chi nkik'ül ri ya', ri kaq"ïq'; ri q'ij, rik'in ri ruchuq'a' rumeq'enal ntikïr nub'än chi ke chi yek'ase'.

Ri kikamik ri Jun Ajpu' rik'in ri Ixb'alamkej, toq xetz'olin xeb'e chi kaj chi rupam ri saqil, ri Jun Ajpu' xb'e rik'in ri q'ij, ri Ixb'alamkej xb'e rik'in ri ik'. Wakami k'a ja rije' ri e rajawal, ri yeya'on saqil, meq'enal, na'oj, etamab'äl, k'aslem pa ruwi' ri ruwach'ulew.

Ri Jun Ajpu' xb'e rik'in ri q'ij, ruma ri' *qamama'* nb"ïx chi re; ja rija' ri yojtz'eton, yojilin, yojtzuqun, nuya' qasaqil, qameq'enal, quchuq'a'; ja rija' ri k'aslem. Ri Ixb'alamkej xb'e rik'in ri ik', xok rajawal ri ik'; ja rija' ri uk'wayon ruq'ijul ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew. Ri loq'oläj q'ij, ri loq'oläj ik', ja kik'in k'a rije' nimaläj taq k'aslemal e k'o chi kaj, xtz'ukutäj pe ruch'ob'ik, rumayik ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri Jun Ajpu', jun q'ij richin ri cholq'ij, k'o ri nkib'ij chi re Junab' ku',[7] ja rija' ri rub'eyal k'o ruch'ab'exik ri winäq rik'in ri Ajaw. Ri tzij q'uq' (ku'), ja ri k'a ri nab'ey rutzij jun ne'y toq nb'ech'on pe, rik'in k'a ri' nunataj ri nimaläj Ajaw, richin nuk'utuj ruk'aslem. Ja ri k'a chuqa' rub'anikil nch'o, nb'ixan ri ajxik' chiköp (q'uq', q'uq').

Ri loq'oläj q'ij k'o pa ruwi' ri ruwach'ulew, jun nimaläj k'aslemal, jun nimaläj ruk'u'x k'aslem, ja rija' ri nimalaxel, ja rija' ri qatat, ja rija' ri ruxe'el ri qak'aslem.

[7] Cesar Agusto Coto U. Bajo el Cielo de los Mayas. Editorial Echeveria. Capitulo. VI. Pg 23.

· /··· Rejqalem ri q'ij pa qak'aslem chuqa' ri ruk'amon nb'an

Ri qati't qamama' kik'utun kan chi ri q'ij ja ri' ri qamama', ¿achike k'a ruma ke ri nkib'ij chi re? Rije' nkiya' ruq'ij, rejqalem, nkiq'äj ki' chi ruwäch, rije' kik'utun kan chi ronojel mul toq nsaqirisan ruwäch ri ruwach'ulew, k'o chi titz'ub'äx ri ulew, ja k'a ri naq'äj awi' chi ruwäch ri nya'o ak'aslem.

Ri qati't qamama' rik'in ri kik'aslem, ronojel q'ij toq nsaqirisan ruwäch ri ruwach'ulew, yematyoxin, yek'awoman, yexajanin rik'in ri kik'aslem, rije' nkinataj ri Ajaw, yetzijon rik'in, ruma rik'in ri q'ij nkik'ul kitewuchunik, pa ronojel ruq'ijul ri kik'aslem. Ja re' ri tik'amon k'o chi nb'an, richin k'a ri kina'oj kiya'on kan, kik'utun kan manaq ta nk'is, manaq ta nsach.
Ri q'ij k'o chi kaj, jun Ajawal, jun nimaläj ch'umil ri ntikïr nuya' rusaqil ronojel ruwäch ri ruwach'ulew, ntikïr nuya' kik'aslem janipe' chi k'aslemal yek'ulun ri rusaqil, rumeq'enal, ruchuq'a' ri nuya' chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Rik'in ri saqil nuya' ri q'ij chi ruwäch ri ruwach'ulew, ronojel nb'eq'alajin kan, ronojel yeb'enuk'utäj kan; ke ri k'a k'o chi nub'än ri winäq rik'in ri ruk'aslem, k'o chi ri ruch'ob'oj, runa'ojib'al pa ruwi' ri ruk'aslem nb'ek'oje' pa saqil, richin chi ri achike yerub'än, achike yerunük', nuk'aslemaj pa ruk'aslem, manaq ta sachoj, manaq ta nmakun pa ruk'aslem.

Ri ketamab'al ri qati't qamama', ojer chik ri' k'o pe, toq xkik'aslemaj pe ri kik'aslem, kik'utun wi kan ri ojer taq ati't mama'aj, ri xek'oje' pe pa rutikirb'al chi re ri k'aslem, ja ri na k'a kikochin kan ri qate' qatata' pa kik'aslem, ja ri k'a ri na'ojib'äl kiq'axan kan chi ke ri kalk'wal, ri k'o chi nya'öx ruq'ij,

rejqalem, richin chi ri winäq, chi ixöq chi achi pa ruchojmilal nuq'axab'ej ri ruk'aslem.

Ri qati't qamama' pa taq qatinamit, rije' ketaman janipe' rejqalem ri loq'oläj q'ij k'o pa qawi', ja rija' ri qatata', ri qamama'; pa ronojel ruq'ijul ri qak'aslem nuya' ri qasaqil, nuya' ri qameq'enal; rik'in rusaqil yojtikïr niqatz'ët achike ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, rik'in rumeq'enal, numeq'ersaj ri qach'akul. Ri q'ij nb'ano chi ri che'q'ayïs ye'aläx, yek'ïy, yejotayin, yewachin chuqa' yesijan.

Ri q'ij man xa xe ta ri winäq nuya' ruk'aslem, nuya' k'a chi ke konojel kiwäch k'aslem janipe' ri yeq'alajin, ri man yeq'alajin ta, ri e k'o pa ruwi' ulew, chuxe ulew, chi rupam ya', pa kaq'ïq', pa ronojel rub'anikil k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, konojel nya'öx kisaqil kimeq'enal, manjun k'o ta jun ri man ta nuk'ul rumeq'enal ri q'ij.

Ri q'ij k'o chi kaj, jun rusamaj ri Ajaw, ja k'a ri q'ij nb'anon chi ruch'aron ri' ruq'ijul ri k'aslem, k'o ri pa q'ij, k'o ri tokaq'a'; ri pa q'ij ja ri k'a ri peraj chi re ri k'aslem ri akuchi ri winäq ntikïr nusamajij ruwäch ri ulew, ke ri ch'aqa' chik taq samaj ri k'atzinel k'o chi nub'än richin nuq'axab'ej ruk'aslem, ja ri chuqa' ri peraj akuchi k'a ronojel mul yek'ase' ri k'aslemal. Ri tokaq'a', ja ri k'a ri jun chik peraj chi re ri k'aslem, ja chi ri k'a ri toq nuxlan ri q'ij,[8] richin k'a nuya' kan q'ij chi re ri q'equ'm, chi nuküch ruwäch ri ruwach'ulew, ri akuchi ri winäq nrokisaj richin uxlanem, ja ramaj ri akuchi niq'equmür ruwäch ri ruwach'ulew, ja chi ri k'a nilitäj ri ch'akonel taq uchuq'a', ri ximiri'l, ri k'ayewal, ri poqonal, ri sachïk, ri kamïk, ri alanïk, ri

[8] Consejo maya "Jun Ajpu' Ixb'alamkej, Concepción Maya del tiempo y sus ciclos. Editorial Artes Finales e Impresión Maya' Na'oj. Guatemala, diciembre 2004. Pg. 10.

xib'alb'ay; ruma k'a ri' b'anon kan ri tokaq'a', richin k'a chi ri winäq nuxlan.

Toq nqab'ij chi tokaq'a' ja ri' toq nuxlan ri q'ij, xa ruma k'a ri akuchi öj k'o wi chi ruwäch ri ruwach'ulew nq'equmür qa, ronojel nk'oje' pa q'equ'm, majun achike tz'etël; qik'in röj man ntzu'un ta ri q'ij, juk'an chik tinamït ntzu'un ri q'ij; man qitzij ta chi ri q'ij nuxlan, xa jun k'amb'äl tzij, ruma pa maya' na'oj ri loq'oläj q'ij jun chi nimaläj k'aslem.

Ri k'aslem pa ronojel rub'anikil jantape' e ka'i' kiwäch kib'anon, "*el kabauil es el de doble mirada, de lejos y de cerca. El del doble entendimiento*"[9] achi'el ri saqil ri q'equm, ri ixöq', ri achi, ri ya' ri q'aq', ri tew ri meq'ën, ri q'ij ri ik', konojel pa k'ulaj b'anon kan chi ke.

Ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja ri loq'oläj q'ij nya'o, we manaq ta ntzu'un ri q'ij chi ruwäch ri ruwach'ulew ronojel ntewür, nk'oje' pa q'equ'm, ke ri manaq k'aslem. Rik'in ruchuq'a' nuya' ri q'ij, toq nuya' rusaqil rumeq'enal, ja ri' kik'aslem konojel janipe' ri yek'ulun richin.

Ke ri k'a xketamaj pe ri winaqi' xkiq'axab'ej yan ri kik'aslem, nkib'ij chi ri q'ij man xa xe ta nuya' k'aslem,chuqa' naq'oman; toq kan k'a ri' ntel pe, richin nuya' pe ri rusaqil chi ruwäch ri ulew, ja chi ri' k'a toq ri ruchuq'a', ri rumeq'enal kan k'a ch'u'ül ri nuya' pe; ja ri' toq k'o chi ri winäq toq k'o ruq'axomal tik'amon nuk'ul richin numeq'ersaj ri ruch'akul; toq xpaq'ijïr el, ja chi ri' manaq chik kan ta tik'amon nokisäx ri rumeq'enal richin aq'omanïk, ruma xa kan ja nik'aton, xa kan nik'o yan

[9] Edgar Cabrera López. La Cosmovisión Maya. Editorial, Liga Maya Internacional, primera edición 1992. Pg. 69-70.

chik ri ruchuq'a' rumeq'enal nuya'.

Ja toq kan janila' ri rumeq'enal nuya', ja chi ri k'a ri man naq'oman ta chik, xa nuya' chik yab'il; ruma ri e k'o winaqi' ri yeb'eyawäj toq yeyaloj yek'oje' chuwäch ri q'ij, k'o chi ri winäq nretamaj nutob'ej ri', richin k'a chi ri q'ij man nuyawajsaj ta ruch'akul.

Achi'el k'a ri q'ij naq'oman, k'o chuqa' ruq'ijul toq nyawäj, toq ke ri nub'än ri q'ij, ja ri k'a toq nk'oje pa q'axomal, nkik'ul ki' ri kuchuq'a' ri q'ij rik'in ri ati't ik'; toq ri k'aslemal chi ruwäch ri ruwach'ulew nkik'ul re uchuq'a' re', man junam ta achi'el ronojel q'ij, xa kan yeruya' yan chik pa q'axomal ri winaqi' toq nkik'ül re uchuq'a' re'.

Toq ke ri nub'än, nkib'ij k'a ri qawinaq, chi man ütz ta jun winäq nk'oje' chi ruwäch ri rusaqil, ruma chi rupam ri ruq'ijul ri', ri ruchuq'a' nuya' pe chi ruwäch ri ulew, ronojel yeruyawarsaj kan, ruma ri' toq nkib'ij ri qate' qatata', chi man ütz ta yojsamäj chi ruwäch, ¿achike ruma ke ri nkib'ij?, ruma nkib'ij rije' chi kan k'ulwachitajnäq wi; achi'el chi re jun xtän, jun ixöq ri yawa' royob'en ak'wal, man ütz ta ntel chwajay, nuk'ul ta rusaqil ri q'ij, ruma ja ri nb'anon toq ri ak'wala' yeb'e'aläx, k'o re man yetz'aqät ta ri peraj chi re ri kich'akul.

Ri jun chik rub'eyal ya'on ruq'ij ri loq'oläj Q'ij, e k'o ri qawinaq rik'in ri kib'anikil richin nkiwiq ki', chi rupam ri kitzyaqb'al kiya'on rachib'äl ri q'ij, achi'el ri qawinaq aj Chwila' Chichicastenango ke la K'iche', ri ixoqi' pa kitzyaqb'al kiya'on chi ruqül ri kipo't ruwachib'al ri q'ij, ri retz'ab'alul nuq'ajuj ruwachib'al ri Ajpu' (Ajaw), ke ri k'a ch'aqa' chik tinamït ri jalajöj q'o'oj kiya'on chi rupam ri kitzyaq, nuq'ajuj ri kina'ojb'al, ri ketamab'al,

ri kich’ob’onik pa ruwi’ rub’anikil ri k’aslem chi ruwäch ri ruwach’ulew.

· /···· Ri najin nkib’än ri winaqi’ wakami rik’in ri q’ij

Jun winäq richin ntikïr nuq’axab’ej ri ruk’aslem, yerokisaj ri jalajöj taq uchuq’a’ e k’o chi ruwäch ri ruwach’ulew, re uchuq’a’ re’ ja ri loq’oläj q’ij nya’o ri kik’aslem. Ri winaqi’ chi ixoqi’ chi achi’a’, e k’o k’a ri man nkich’ob’ ta rij achike nkib’än chi re ri ruwach’ulew rik’in ri kichapon rub’anik pa kik’aslem. Ri q’ij man xa xe ta ri ulew nuya’ ruk’aslem, nuya’ k’a kik’aslem ri achike nya’o chuqa’ ruk’aslem ri ruwach’ulew.

Ri k’aslem nuya’ ri loq’oläj q’ij chi ruwäch ri ruwach’ulew, ronojel k’o jun ri akuchi ntz’ukutäj el, ke ri k’a k’o jun ri akuchi napon wi, ronojel ruyuqen ri’, majun k’o ta jun ri pa ruyonil ta ri k’o kan. Ri winäq pa ruq’ijul ri k’aslem wakami, man nutz’ët ta we k’o k’ayewal nuya’ chi ke ch’aqa’ chik taq k’aslem, e k’o winaqi’ ri akuchi e rajaw chawon taq tz’ukb’äl chuxtäq (fábricas) rije’ manjun rejqalem nkiya’ ri q’ij, man nkib’ij ta chi k’o ta ruyab’il nkiya’ ri ruwach’ulew.

Ri winaqi’ wakami nkitz’ët chi ri q’ij nub’än rusamaj, junam ronojel mul toq nsaqirisan ruwäch ri ruwach’ulew, nuya’ pe saqil, nuya’ pe meq’enal, nuya’ pe uchuq’a’; ri winäq kan xa choj chi k’äs, man nuya’ ta rejqalem we k’o ch’a’oj ruchapon rub’anïk, ruma ri’ toq man nuya’ ta rejqalem, yerokisaj ronojel janipe’ ri ntikïr nrokisaj ri yeya’on ruk’aslem, man numäy ta, we man yeruchajij ta xa xkeb’ek’is.

Ri winäq toq man nuya’ ta rejqalem ri qatat q’ij, nmakun rik’in ri ruk’aslem, nub’än ch’a’oj ruma ruchapon rukamisaxik

ruk'aslem ri achike nya'o ruk'aslem; ronojel ri achike nub'än ri winäq rik'in ri ruk'aslem k'o nuk'äm pe chi re, we ri winäq nuya' ruq'ij, nuchajij ri' rik'in ri achike yerub'än, man xa xe ta k'a ri ruk'aslem qa rija' ri nuchajij, nuya' ruq'ij rejqalem, ke ri k'a chuqa' nub'än chi re ri q'ij k'o chi kaj, nuya' k'a matyoxinïk chi re rik'in k'awomanïk, rik'in k'a xajanib'äl. Ruma k'a ri' ri qatat q'ij jun nimaläj k'aslemal ri k'o pa qawi', nuya' kik'aslem konojel ri yeqokisaj pa qak'aslem röj winaqi'.

Toq ri q'ij nuya' ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, e k'o k'a winaqi' ri pa ruk'exel ri yek'awoman, yematoxin pa ruwi' ri kik'aslem, k'o xa yech'o itzel chi rij ri q'ij, nkitzelaj toq numeq'ersaj pe ruwäch ri ruwach'ulew, ruma nkina' ri rumeq'enal, nkina' chi yeruk'ät.

·· CH'OB'OJ MAYOJ PA RUWI' RI KAQ'ÏQ'

·· / · Achike ri kaq'ïq'

Ri kaq'ïq' jun k'a rusamaj ri Ajaw ruya'on kan chi ruwäch ri ruwach'ulew, k'atzinel chi ke ri k'aslemal; ja rija' k'a jun uchuq'a' ri k'o pe pa rutikirb'äl chi re ri k'aslem, jun chi ke ri uchuq'a' nya'on chuqa' ri k'aslem, ruma rajowob'äl ri Ajaw toq ruya'on kan chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri kaq'ïq' k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, manjun winäq achike ntikïr ntz'eton, xa xe ninab'ëx chi k'o toq napon ruma k'o achike yerusiloj, yeruxupuj chuqa' ja ri k'a ri nkokisaj richin nkijiq'aj kuxla'; ri kaq'ïq' manjun achike ta tz'eteyon achike k'a ri rub'anikil, man achi'el ta ri ch'aqa chik uchuq'a' kan e tz'etel, ri kaq'ïq' man tz'etel ta.

Rusamaj nub'än ri kaq'ïq', ja ri napon kik'in konojel kiwäch k'aslemal, chi ch'utin, chi nima'q taq k'aslemal, ri kaq'ïq' nb'eyaj pa ronojel rub'anikil ruwäch ri ruwach'ulew, chi ruwäch taq juyu', pa taq taq'aj, pa taq siwan, pa taq jul, pa taq rub'ey ya', pa ruwi' choy, pa ruwi' palow, chi kaj, pa ronojel akuchi nik'o nuya' k'aslem; ja rija' jun chi ke rusamajib'al ri Ajaw, chi rupam ri kaq'ïq' k'o ruxamanil ri Ajaw, ja rija' ri nya'o ri k'aslem.

Pa maya' na'oj ri kaq'ïq' k'o ruk'aslem, k'äs, nina'on, nutz'ët ronojel ri achike nub'än ri winäq chi ruwäch ri ruwach'ulew, ri kaq'ïq' nya'on ri k'aslem; toq ri winäq man ja' ta ri najin rik'in ri ruk'aslem, ri winäq nya'öx pa k'ayewal. Ri k'ayewal nril ri winäq pa ruk'aslem, ja ri achi'el nkib'ij qawinaq, toq man nunimaj ta tzij, man nub'än ta ri achike nb'ïx chi re, ronojel k'o rutojb'alil rik'in ri ruk'aslem, ruma ri' toq nb'esach chi ruwäch ri achike yerub'än, man ütz ta chik ye'ël achike yerub'än; ri ruch'ob'onïk pa ruwi' ri ruk'aslem, man pa rub'eyal ta chik ruma ri runa'ojib'al nb'e pa q'equm, ja ri k'a nb'anon chi re toq ri winäq nmakun rik'in ri ruk'aslem, ruma man nuxajanij ta ri' rik'in ri achike nya'on ri ruk'aslem.

·· / ·· Rejqalem ri kaq'ïq' pa qak'aslem

Ri kaq'ïq' k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, jun chi ke ri nima'q taq k'aslemal ri nkito' ki', nkitunub'a ri kuchuq'a' kik'in ch'aqa chik uchuq'ab'alil richin nkiya' k'aslem; ri kaq'ïq' nya'o ruk'aslem ri ruwach'ulew.

Ri jalajöj taq tinamït e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, ketaman k'a chi ri k'aslem rajowaxik ri kaq'ïq' chi ke, ruma ri' nkinataj chi rupam jalajöj taq kina'ojb'al, chi ri kaq'ïq' jun

nimaläj k'aslemal runuk'un kan ri Ajaw pa rutikirb'äl chi re ri k'aslem, kichin k'a konojel kiwäch k'aslemal e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew; ri kaq'ïq' jun chi ke ri ruk'u'x k'aslem, ri ya'on kan chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Pa ronojel ri ruq'ijul ik'owinäq pe ruk'aslem jun winäq chi ruwäch ri ruwach'ulew, k'o chi ja ri kaq'ïq' xrokisaj richin xtikïr xaläx, xch'on, xch'ob'on, xunük' ruk'aslem, xsamäj, xawexan, xtiko'n, xjotayin, xaq'oman, xb'eyaj, xk'ïy, xrijïx, xkäm; ronojel ri janipe' ruk'wan jun k'aslem, k'atzinel chi ja ri kaq'ïq' k'o richin ntikïr nuk'aslemaj jujun peraj chi re ri ruk'aslem.

Jun winäq töq naläx, kan ja ri kaq'ïq' ja ri' nab'ey nujiq'aj, ja re' nik'asb'an richin. Ri kaq'ïq' ja ri retal ri k'aslem, jun winäq toq majun chik nujiq'aj ta ruxla', ja ri retal chi man k'äs ta chik, xa kaminäq chik. Man xa xe ta ri winaqi', ke ri' chuqa' ch'aqa' chik taq k'aslem achi'el ri chikopi', che'q'ayïs, ch'aqa chik.

Ri kaq'ïq' k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, ya'on kan richin k'a nk'oje' kik'in konojel kiwäch k'aslemal ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, nkib'ij k'a ri qati't qamama' chi ri kaq'ïq' k'o chi tiqachajij, tiqaya' ruq'ij, rejqalem, tiqaxajanij qi' rik'in, richin nqak'ul ri utziläj k'aslem, ri nuya' chi ke konojel janipe' yek'ulun richin, ¿achike k'a rub'anikil röj winaqi' nqak'ul ta ri utziläj k'aslem? Ronojel k'o rub'anikil, ja ri k'a ri k'o chi nqetamaj nqaya' rejqalem richin ütz ruk'aslemaxik ri qak'aslem.

Ri loq'oläjq kaq'ïq' achi'el chi ke ch'aqa' chik uchuq'a' ri yeya'o k'aslem, k'o kajawal, ri rajawal ri loq'oläj kaq'ïq', ja ri k'a ri loq'oläj Ajaw Iq', ri Iq' jun k'a b'i'aj ri nilitäj chi rupam ri

cholq'ij, ke ri rub'i' jun chi ke ri juwinäq q'ij.

Ri Iq' ja ri rajawal kaq'ïq' ruma ja rija' chajinel chi re ri rukajtz'uk akuchi nilitäj wi ri releb'al kaq'ïq'. Ri Iq' "*es el viento, esencia de la existencia de los seres vivos. Es la fuerza y presencia de los nawales, es la presencia de Tojil, Abilix, Q'aq'awitz y Mejkataj (majukutaj). Fuerza entregada a los cuatro primeros hombres creados*"[10]

Pa kina'ojb'al ri qati't qamama' ri kaq'ïq' uk'wayon ri k'aslem, ja rija' jun chi ke ri nima'q taq ruxe'el k'aslem xerunuk' ri Ajaw pa rutikirb'al ri k'aslem; ja rija' ri xya'on kan richin nuch'uch'ursaj ruwäch ri ruwach'ulew, toq ri q'ij rik'in ruchuq'a' numeq' ruwäch ri ulew; ri kaq'ïq' nimeson, yerumöl ronojel ri achike chi k'ayewal, yab'ilal ri e k'o, ja ri yeruk'waj juk'an chik k'ojlib'äl; ri winäq toq yerutz'ilob'isaj qa ri achike yerokisaj, ri kaq'ïq' yeruch'ajch'orisaj ruma yerusu' el kij, kiwäch, richin man choj chi ri' nk'oje' qa ri tz'il, ri yab'il; nuk'anoj akuchi yeb'eruya' wi, richin manaq yerutz'ila' ta ch'aqa' chik taq k'aslemal.

Pa kina'ojib'al ri ojer taq qati't qamama', "*ri kaq'ïq' ja ri jun q'asäy tzij,*"[11] ronojel ri achike nub'ij ri winäq richin nimatyoxin, nik'awoman, nixajanin, nitzelan, nimakun, nikamisan; ja ri kaq'ïq' nuk'wan richin nuya' chi ruwäch ri Ajaw.

Ri winäq rik'in ri rub'anob'al, k'o chi tina'on, chi ri loq'oläj kaq'ïq' jantape' ta nuya' ri k'aslem, ruma ri' k'o chi nuchajij, nuya' ruq'ij rejqalem chuqa' nuxajanij ri' rik'in; we ri winäq ntikïr

---

[10] Acercamiento a la Interpretación del Cholq'ij. Centro de Desarrollo y Ciencia Maya KEMATZIJ, mayo de 1999. Pg. 14.

[11] Ke re xub'ij ri tat Juan Lopez Quino, kawinäq kaji' (46) rujuna'. Ajq'ij, aj San Andrés Semetabaj, Tz'olojya'. Xch'ab'ëx pa kaji' k'at juna' 2007 (25 de julio). Pa ruwi' ri samaj Ch'ob'oj Mayoj ruka'n tanaj.

nb'eruq'i' re', ntikïr k'a nub'än ri ruk'aslem pa kikotemal, nril ri utziläj k'aslem, manaq k'a k'ayewal, yab'il, sachïk, kamïk, ri achike ta nq'aton ri ruk'aslem; man xa xe ta k'a ruk'aslem qa rija', ke ri k'a chi ke konojel kiwäch k'aslemal.

Pa ruq'a' k'a ri winäq k'o wi achike ruchajixik nub'än chi re, we xa nuya' ruyab'il ri kaq'ïq', we ke ri' nub'än, ja ri k'a ri man tik'amon ta, ruma kik'utun k'a kan ri qate' qatata', qati't qamama' chi tiqachajij, mani xa niqakamisaj qa rik'in ri qab'anikil, ri ojer taq winaqi' rije' xkijiq'aj ri kaq'ïq' pa ruch'ajch'ojil, ja ri xeto'on kichin rije' chi xeyaloj xek'ase', xekowin rik'in ri kik'aslem, ruma ruwäch ri ruwach'ulew manaq ruyab'il.

Ruma ri' richin tikirel yojk'ase', k'o chi yeqachajij; we röj man nqachajij ta, ja ri röj yojb'anon qa chi re ri qak'aslem ri nqaq'ät chi ruwäch, ke ri k'a chi ke ch'aqa' chik taq k'aslemal ri yeya'on k'aslem; k'o chi yeqachajij ri k'aslemal ri e ya'on kan, ja rije' ri yeya'on ruk'aslem ri ruwach'ulew. Ri winäq man ntikïr ta nuya' ruk'aslem ri ruwach'ulew, rija' nuk'ul ri ruk'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, ruma ri toq k'o chi keruchajij achike nya'o ri ruk'aslem.

·· / ··· Ri najin nkib'än ri winaqi' wakami rik'in ri kaq'ïq'

Ri winaqi' wakami jalajöj chik rub'anikil nkib'än kik'aslem, jalajöj rokisaxik nkib'än chi re ri kaq'ïq', wakami yeqatz'ët chi ruwäch ruwach'ulew, e k'o ri e kinuk'un nimaläj taq kochoch, taq xik'anel chi'ch', tz'ukb'äl chuxtäq, tiko'n, ri akuchi richin xetikïr xekinuk', k'o ch'a'oj kib'analon chi re ruk'aslem ri kaq'ïq'. Ronojel ri tz'il, ri sïb', ri itzël taq aq'om, ri itzel taq kuxla' nkelesaj, chi rupam ri kaq'ïq' nb'e wi, ja ri kaq'ïq'

njek’on kichin, ja ri k’a nb’anon chi ke ch’aqa’ chik k’aslemal, toq napon kik’in ruk’wan chik yab’il, yeruyawarsaj yan chik rik’in ronojel ri achike e rumolon el.

Ja ri k’a nb’anon chi re chi jun ruwach’ulew toq k’o chik ruyab’il, ri winäq ruchapon rukamisaxik ri achike nya’on ruk’aslem, rik’in ronojel ri achike ntz’ilob’isan, nyawajsan richin ri kaq’ïq’ k’o chi ruwäch ri ruwach’ulew.

Pa ruq’ijul ri qak’aslem wakami, ronojel ri achike yeqokisaj pa qak’aslem nritzelaj ri kaq’ïq’. Toq yeb’an ri tiko’n ye’okisäx jalajöj taq aq’om ri xa nritzelaj ri kaq’ïq’ rik’in ri ruxla’, toq yeporöx chuxtäq nritzelaj ri kaq’ïq’, ronojel ri tz’il nub’än ri winäq, rik’in ri achike yerokisaj nritzelaj ri kaq’ïq’.

Jalajöj kib’anikil ri yetz’ilob’isan ri kaq’ïq’, ri kisib’il ri tz’ukb’äl chuxtäq, kichapon rutz’ilaxik ruwäch ri kaj, ruma ri’ ri q’ij toq ntzu’un chi ruwäch ri ruwach’ulew, manjun chik achike ta nichayun kan ri ruchuq’a’. Ri kaq’ïq’ nuch’uch’urisaj ruwäch ri ruwach’ulew, richin nuya’ k’aslem, re’ man ntikïr ta chik, man nril ta chik k’ojlib’äl ri akuchi nutob’ej ri’ toq nb’eyaj, manaq chik ch’u’ül ta chik rupam, xa kan meq’en chik, ja ri k’a ri nb’anon chi ke k’ïy k’aslemal, ri man yekowin ta chik yek’ase’.

Wakami man nb’än ta chik man yenimäx ta chik ri tetata’, ati’t mama’aj, toq nb’ïx chi mani ntz’ilob’isäx ri kaq’ïq’; ruma ri kaq’ïq’ kan ruya’on wi kan ri Ajaw richin ja ri’ nokisäx, nkijiq’aj ri k’aslemal, majun ta ri kaq’ïq’ manaq ta k’aslem.

K’o winaqi’ wakami kan majun rejqalem nkiya’ ri loq’oläj kaq’ïq’ toq nb’eyaj chi ruwäch ri ruwach’ulew. Ruma k’a ri’

jantäq re' ri kaq'ïq' kan yalan ruchuq'a' nub'än, toq ke ri nub'än nuya' pa k'ayewal ruk'aslem ri winäq, ja chi ri k'a toq ri winäq nutojb'ej ri ch'a'oj najin nub'än; ri kaq'ïq' k'o wi k'a nrajo' nub'ij chi re ri winäq, k'o wi k'a ri man ja ta ruchapon rub'anik rik'in ri ruk'aslem, ruma ri toq ri kaq'ïq' nukanoj rub'eyal richin ta nuk'asoj ri winäq, chi tuna' ruwäch rik'in ri ruk'aslem.

Pa ruq'ijul k'a wakami xa kan manjun chik nichajïx ta, achi'el kib'anon pe ri qate' qatata', qati't qamama' ri ojer kan k'aslem; ronojel kichajin, kiya'on ruq'ij, rejqalem; ja ri k'a ri man nb'an ta chik wakami, pa ruk'exel nchajïx xa chapon ruya'ik ruyab'il, chapon rukamisaxik.

••• CH'OB'OJ MAYOJ PA RUWI' RI RUWACH'ULEW

•••/ • Achike ri Ruwach'ulew

Ri ruwach'ulew chi kiwäch ri qati't qamama', k'o jun rub'anikil ri man xa b'a achoj rik'in ta nijunumäx wi. Pa Maya' Na'oj, ri ruwach'ulew jun nimaläj te'ej rub'anon chi kiwäch konojel k'aslemal, chi ruwäch ri ruwach'ulew ye'aläx, yek'iy, yejotayin, yekäm ri winaqi', ri chikopi', ri che' q'ayïs; ri ulew yeruk'iytisaj, yerutzuq, yerilij, nuya' chi ke ronojel ri k'atzinel nkokisaj richin nkiq'axab'ej kik'aslem.

Ri ulew, ja re k'a jun chi ke ri nima'q taq k'aslemal, ri nto'on rik'in ri ruchuq'a', nuya' kik'aslem konojel ri janipe' chi wachinäq chuqa' uchuq'a' e k'o chi ruwäch; toq nkitunub'a' ri kuchuq'a' rije' nkiya' k'aslem (ulew, ya', kaq'ïq', q'aq'), ruma ri' toq ri ruwach'ulew ntikïr nuya' kik'aslem chi ch'utin, chi nima'q taq k'aslemal.

Ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew ronojel kinuk'un ki', manjun k'o ta jun ri manaq ta k'o jun rucholajem ri nb'anatäj, ri ruwach'ulew tz'aqät ri ruk'aslem b'anon kan chi re, ja rija' temeyon ri k'aslem.

Chi ruwäch ri ruwach'ulew e tiko'n, e tz'aqon, e nuk'un konojel kiwäch k'aslemal, ja rija' ri temeyon kichin konojel ri achike yeqatz'ët, yeqokisaj ri e k'o chi ruwäch. Ri ojer qati't qamama' rije' toq xtik, xtz'aq ri kik'aslem, ri achike xkiya' rejqalem ja ri retamaxik, runuk'ik ruq'ijul ri k'aslem, ke ri k'a chuqa' xkib'än ch'aqa' chik molaj winaqi' ri xek'oje' toq rije' xkib'än ri kik'aslem. Ri qati't qamama, rije' kan xkiya' kik'u'x rik'in, ruma jeb'ël xketamaj rub'anikil ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew,

achi'el chuqa' ri kib'anikil ri k'aslemal e k'o chi kaj, ja ri k'a ri xeto'on rije' richin xkinuk' kan rucholajem ri achike xekitz'ët, toq xkib'än ri kik'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri winäq toq nusamajiij qa ruwäch ri ulew richin nutik qa ri ija'tz; ja ri ulew nya'o ruk'aslem, nub'än chi re chi nb'os, naläx pe, nk'iy pe, nuya' rukaq"ïq', nuya' ruya'; ronojel ri ulew nya'o chi re ri k'atzinel richin k'o ruk'aslem. Chi ruwäch ri ulew naläx wi, chuqa' chi ruwäch ri ulew nkäm wi el, ke k'a chuqa' ri' chi ke ch'aqa' chik k'aslemal, ja ri ulew temeyon ri kik'aslem.

Ri ruwach'ulew ja ri k'a kochoch konojel kiwäch k'aslemal, pa rutikirb'al chi re ri k'aslem, toq ri e nuk'unel taq Ajawa' xkinük' ri ruwach'ulew, xekitik, xekitz'äq ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, ronojel pa ruchojmilal xekiya' kan.

Ri ruwach'ulew k'o ri ruk'aslem ruma ri kaq"ïq', ri q'ij, ri ya', ja ri yerokisaj richin ntikïr chik nuya' kik'aslem ri che', ri chikopi', ri juyu', ri palow, ri choy, raqän taq ya', ri siwan, konojel ri e ya'on kan chi ruwäch; ja ri k'a yerokisaj ri winäq richin ntikïr nub'än ri ruk'aslem.

Pa maya' ch'ob'oj mayoj, nb"ïx loq'oläj qate' ruwach'ulew, ke ri k'a nb"ïx chi re ruma ja ri ruwach'ulew temeyon ri k'aslem, achi'el ri jun te'ej winäq nralaxb'ej jun ak'wal, rija' nk'iytisan el, rija' ntzuqun richin, rija' nilin richin, rija' nch'ajon rij, nuk'ut chi ruwäch achike ri k'aslem, ke ri' chuqa' chi ruwäch ri loq'oläj qate' ruwach'ulew konojel ri k'aslemal ye'aläx, yek'iy el, yejotayin el, yerijïx qa, yekäm el; rija' yeruk'iytisaj, yerutzuq rik'in ri kaq"ïq', ri ya', ri rumeq'enal; ja ri qate' ulew nk'ulun ri kitz'ilol, ri kimak, ri kich'a'oj, ronojel ri nkib'än pa kik'aslem, chi ruwäch rija' nb'anatäj ronojel.

Ri loq'oläj ulew nya'o kik'aslem konojel, stape we ütz, we man ütz ta nkib'än rik'in ri kik'aslem, achi'el nub'än ri winäq; pa ronojel ruq'ijul ruk'aslem k'o re man choj ta nuk'aslemaj ri ruk'aslem, nmakun rik'in ri ulew, man ruma ta ke ri' nub'än man ta nya'öx ruk'aslem; ri loq'oläj ulew nuya' kik'aslem chi utziläj taq winäq, chi itzel taq winäq, majun k'o ta jun ri man ta nya'öx ruk'aslem, xa kan junam ri achike nya'öx chi ke.

Pa maya' na'oj ri ruwach'ulew k'o ruk'aslem, k'o rajawal k'o chajinel richin, ruma ri' toq nb''ïx chi ri siwan, ri juyu', ri b'ey, ri xkanul, k'o rajawal. Jun winäq pa ruk'aslem k'o chi nuya' ruq'ij rejqalem ronojel akuchi napon wi, we ruma rusamaj, ruma nb'eyaj, xa b'a achike na. We jun winäq man nuya' ta rejqalem re jun na'oj re', ri rajawal nmajon richin; re winäq re' nrïl k'ayewal pa ruk'aslem. Ruma k'a ri' toq yeqak'axaj nkib'ij ri qawinaq chi xmajtäj jun winäq, xch'akataj pe, xmajtäj pe ri akuchi xb'e wi, ja ri k'a nb'anon chi re ri winäq toq man nuya' ta ruq'ij rejqalem ri peraj ruwach'ulew akuchi napon wi, ri loq'oläj ulew nutzët, nuna', nrak'axaj achike ri nb'an chi ruwäch.

Pa maya' ch'ob'oj mayoj, k'atzinel chi ri winäq, chuqa' ri rajawal ruwach'ulew nk'oje' ri kikotemal, ri uxnaqil chi kikojol, richin k'a ke ri' tik'asäs ri k'aslem. Ja ruma k'a ri' pa qana'oj yenatäx, yek'uxla'äx, yepeyöx ri rajawal taq juyu' taq'aj, nk'utüx q'ij chi ke pa ruwi' jun samaj, nk'awomäx chi ke pa ruwi' jun utzil; ruma ja rije' k'a ri uchuq'a' e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja rije' k'a ri e chajinela'; yesik''ïx, yenatäx richin k'a nkiya' kiq'a' kaqän pa ruwi' ri utzil nk'utüx chi ke. Ruma chuqa' ri' ri xukulem pa maya' na'oj yeb'an pa ruwi' taq juyu', pa taq siwan, pa taq k'ichelaj, ja chi ri' k'a nilitäj wi ri ruchuq'a' ri ruwach'ulew.

Chi rupam jun xukulem yesik'ïx, yenatäx, yepeyöx ri Ajawa', konojel k'a yek'asöx, yesilöx, richin k'a yeto'on pa ruwi' ri utzil nk'utüx chi ke, ruma ri' toq ri ajq'ija' yekinataj pa taq kotz'i'j (xukulew)

Ri qawinaq rik'in ri kik'aslem nkiq'äj ki', nkikamelaj ki', nkixajanij ki' rik'in ri kik'aslem, ke ri nkib'än nkik'ul k'a ri kitewuchunïk; ketaman chi ri ruwach'ulew jun k'a k'aslemal ri ruya'on ronojel chi ke richin rije' k'o ri kik'aslem.

Pa maya' ch'ob'oj mayoj k'o ri xib'iri'ïl, jun k'ayewal nrïl jun winäq toq pa junanin nuxib'ij ri', ja re' toq nb'ïx chi ri ruxamanil jun winäq nik'oje' kan akuchi xuxib'ij kan ri'. Richin rusolik re jun k'ayewal re' k'o chi nib'än ri oyonïk; re oyonïk re' jun rub'eyal richin royoxik ri xamanil sachinäq kan. Chi rupam ri oyonïk nich'ab'ëx ri Ajaw, yech'ab'ëx ri rajawal taq juyu', rajawal taq b'ey, rajawal taq siwan, rajawal ri loq'oläj ruwach'ulew, richin chi nikito' ri xamanil sachinäq kan, chi titzolin pe rik'in ri winäq ruxib'in ri'. Re jun rub'eyal re', nuq'ajuj k'a chi ri loq'oläj ruwach'ulew k'o ruk'aslem, tikirel nito'on, nisolon chi rupam ri k'ayewal; nuk'ut chi qawäch chi ri qak'aslem ruximon ri' rik'in ri qate' ruwach'ulew.

Ri ruwach'ulew nich'ab'ëx richin ta k'a nujoyowaj ruwäch ri winäq, ruma nutij poqom rik'in ri ruk'aslem; ninatäx ruma rija' jun chi te'ej rub'anon chi kiwäch ri winaqi', rija' nutz'ët ronojel achike nkik'ulwachij pa kik'aslem; ruma ri' nk'utüx utzil chi re chi nuya' ta ruq'a' raqän pa ruwi' ri winäq, richin nk'achoj el, ntel el ri ruq'axomal rilon qa pa ruk'aslem.

Chi ruwäch ri ruwach'ulew e k'o k'a juyu' ri yeq'ajan, yek'oxoman kipam. Pa maya' na'oj, pa maya' ch'ob'oj, nkib'ij

ri qawinaq chi re juyu’ re’ yech’o, yetzijon; rije’ e käs k’o nkajo’ nkib’ij nkiya’ retal chi re ri winäq, chi k’o re yab’il, q’axomal, wayijal, q’eqal jäb’, kaq’ïq’, kab’raqän, kamïk, chuqa’ retal chi xapon ruq’ijul chi nujäl ri’ jun chik peraj chi re ri k’aslem; jalajöj ri retal nkiya’ toq yeb’eq’ajam pe.

···/ ·· Rejqalem ri Qate’ Ruwach’ulew

Ri ruwach’ulew nïm rejqalem chi kiwäch ri k’aslemal, ja rija’ k’a ri echapayon, erutemen, yerutzuq, yerilij; chi ruwäch rija’ ye’aläx, yek’iy, yejotayin, yekäm, rija’ yerutz’ët ronojel ruq’ijul ri kik’aslem nkib’än chi ruwäch, man k’o ta jun ri man ta nuya’ ruk’aslem, konojel yerukuch rik’in rutewuchunik, rija’ ri nimaläj te’ej rub’anon chi kiwäch, manjun k’o ta jun ri man ta nrajo’, chi ke konojel ri k’aslemal nuya’ ronojel chi ke richin yetikïr nkib’än ri kik’aslem.

Ri qate’ ruwach’ulew yojilin, nuya’ ronojel ri nk’atzin chi qe, nutz’ët, nrak’axaj; rija’ chapayon ri k’aslem chi ruwäch ri ruwach’ulew, nuk’ül ri loq’oläj jäb’, nuk’asb’a’ ri loq’oläj kaq’ïq’, nuya’ ri tew, nuya’ ri k’atän; ruma k’a ri’ k’o kik’aslem ri che’, ri juyu’, ri k’ichelaj, ri chikopi’, ri winaqi’, rija’ nuya’ kik’aslem chi ch’utin, chi nima’q taq k’aslemal ri e ya’on kan chi ruwäch.
Pa ruwi’ k’a ri ruwach’ulew k’o kan ruk’aslem ri winäq, ruma k’a ri’ k’o chi nuchajij, k’o chi yeruchajij ri k’aslemal e k’o chi ruwäch, ruma ja ri yerokisaj richin nuq’axab’ej ri ruk’aslem.

Ri qati’t qamama’ kik’utun kan, kiya’on kan rutz’ijol chi ri ruwach’ulew k’äs, nuna’, nutz’ët; ruma ri’ toq rije’ kan xkiya’ wi ruq’ij, rejqalem rik’in ri kik’aslem, richin k’a rub’anïk re’, rije’ xkilij ri ruwach’ulew, xkib’än ruwäch nqab’ij chi re,

xkitzüq, xkiya' ruway, xkiya' ruya', xkiya' rutzam, xkiponij; ja ri k'a ri k'awomanïk xkib'anala', richin k'a ri ulew manaq ta nipoqonär rik'in ri rub'anikil ruk'aslem; xkik'utuj kuyb'äl kimak chi re rik'in ri k'ayewal xkib'anala' ronojel q'ij chi re ri kik'aslem. Xkib'ij kan chi manaq ta nsach re na'oj re', jantape' ta xtik'ase' pa kik'u'x ri winaqi'.

Ronojel k'a ri chajinik xqanataj yan qa, ke ri k'a xkib'än ri ojer kan ri qati't qamama', ja re' k'a chuqa' nkik'ut chi qawäch ri qate' qatata', ri k'a e k'äs na pa taq qatinamit, ruma ri' kan k'a e k'o na ri ke ri' nkib'än pa kik'aslem, ruma rije' ketaman achike nuk'ulwachij ri ruwach'ulew, ja ri chuqa' nuk'ulwachij ri winäq rik'in ri ruk'aslem, ruma ri k'aslem ronojel ruyuqen ri', manjun k'o ta jun ri pa ruyonil ta k'äs.

Ri winäq toq nuya' rejqalem ri ruwach'ulew, nuponij, nrilij, nutzuq, nk'awoman, nuküy rumak chi ruwäch ruma ronojel ri ch'a'oj, ri k'ayewal nub'än chi re, ronojel k'a re ch'aoj re' chi re ri Ajaw nub'än wi; ri ruwach'ulew nkikot toq nuk'ul k'a ri rutzij ri ruch'ab'äl jun winäq.

Ri winäq rik'in ri ruk'aslem k'o chi nuchajij ri ruwach'ulew choj chi ruwäch ya'on kan ri ruk'aslem, ri ruk'ojlib'al akuchi nuk'aslemaj ruk'aslem, ri xa kan choj qajon chi re, man kan ta richin qa, man rija' ta rajaw; ri winäq xa jun ok xtimej ri nub'än el chi ruwäch, ruma ri k'o chi man tumestaj chi ri ruwach'ulew k'o rajawal.

Ri ulew rub'anon wakami akuchi nuk'aslemaj ruk'aslem ri winäq, rujalon chik ri', wakami ja ri winäq rajaw richin ri ulew, ri winaqi' nkiloq' nkik'ayij ri ulew, achi'el ta ja ri winäq nya'o ruk'aslem ri loq'oläj ruwach'ulew.

Ri k'ayewal wakami, xa ja ri winäq xrichinaj qa ronojel ri yerokisaj, xok qa rajaw pa ruwi' ronojel ri k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew. Pa ruwi' re jun kaxlan b'anob'äl re', nuya' rutzij jun K'amöl B'ey Seatle rub'i', kimolaj winaqi' Pieles Rojas;[12] chi re rija' xya'öx rutzijol ruma ri Chanpomanel chi re Estados Unidos chi rupam kan ri juna' 1854, xrajo' xuloq' kan ri peraj ulew akuchi e k'äs wi, chuqa' we manaq nijalwachïx rik'in jun chik peraj ulew. Ri K'amöl B'ey Seatle, rija' xub'ij chi ri ulew akuchi k'äs wi, re' man richin ta rija', re xa choj qajon chi ke; konojel ri che', ri raqän taq ya', ri choy, ri chikopi', ri sutz', ri jäb', ri kaq'ïq', konojel rije' e ruchaq' e runimal, konojel xa nkito' ki' pa ruwi' ri k'aslem. Xa xe ok nkokisaj ri janipe'

[12] http://www.ciudadseva.com/textos/otros/seattle.htm

k'atzinel k'o chi nkokisaj richin nkiq'axab'ej ki'.

Ja ri' k'a chuqa' rutzetik kib'anon pe ri qati't qamama' rik'in ri kik'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew; konojel ri k'aslemal e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, kan e ya'on wi kan, kan e tikon wi kan, achi'el k'a chi re ruk'aslem ri winäq, b'anon k'a kan chi konojel kichaq' kinimal ki' rik'in ri kik'aslem; ri chiköp, ri ya', ri che', ri raqän taq ya', ri choy, ri sutz', konojel junam nkitob'ej ki' chi rupam ri kik'aslem.

Ronojel k'a ri k'ayewal nuk'ul ri qate' ruwach'ulew, nuk'ul chuqa' ri winäq, we konojel yeb'eyawäj yeb'ekäm, chuqa' ri winaqi' nb'ek'is kik'aslem; ruma ri' kib'in kan chi ruk'aslem ri ruwach'ulew, chuqa' kik'aslem konojel ri k'aslemal e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, k'o chi kechajix, ke'okisäx pa rub'eyal, pa ruch'ojmilal, manjun b'ey ri kan choj tiq'at chi ruwäch kik'aslem.

K'atzinel chi ronojel k'o chi nchajïx, k'o chi nya'öx kiq'ij kejqalem, xa junam k'a ri b'anon kan chi qe, junam ri achike yeqokisaj richin nqak'aslemaj ri qak'aslem, yeqokisaj ri ya' ri kaq'ïq', ri tew, ri k'atän, ri jäb', ri rumeq'enal ri q'ij, ronojel k'atzinel richin k'o ri k'aslem; we manaq ta chik yetikïr nkiya' k'aslem ri e k'o kan chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja chi ri k'a toq nb'ek'is ruk'aslem ri ruwach'ulew.

Ruma k'a ri' ruk'amon chi ri winäq, ronojel mul toq nsaqerisan ruwäch ri loq'oläj ruwach'ulew, tik'awoman, timatyoxin chi re ri Ajaw; tutz'umaj ri loq'oläj qate', ruma ja k'a ri ruwach'ulew rupalib'en chi paq'ij chi chaq'a'.

…/… **Ri najin nkib'än ri winaqi' wakami rik'in ri qate' ruwach'ulew**

Chi ruwäch ri ruwach'ulew ya'on kan, e nuk'un kan ronojel ri k'atzinel nkiya' k'aslem, e ya'on kan richin chi ri winäq yerokisaj pa ruk'aslem. Ri k'ayewal ja ri man yerokisaj ta chik pa ruchojmilal, ri winäq xa kan choj chik yerokisaj yerutz'ila'; ronojel k'a ri achike yerub'än ri winäq, k'o chuqa' rutojik, k'o rutojb'alil nuk'äm pe chi re pa ruk'aslem, ja ri k'a ri najin chik wakami pa ruq'ijul ri k'aslem.

Ri winaqi' wakami nkib'än ri achike nkajo', nkib'än ri kirayib'al chi re ri ruwach'ulew, ruma ri' toq ri qate' qatata', wakami nkib'ij chi ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew xb'eyojtäj yan, man achi'el ta ri ojer kan, toq xkib'än kik'aslem ri ojer qati't qamama' akuchi rije' xkichajij ruwäch ri ruwach'ulew; rik'in ri jujun achike xkokisaj k'o chi xkik'utuj na q'ij, xkik'utuj na kuyb'äl kimak chi ke ri kajawal ri k'aslemal, ruma ronojel k'o ruk'aslem, k'o achike e chapayon kichin. Wakami man ke ta chik ri' nkib'än ri winaqi'; xa kan choj yekokisaj, manjun chik nkik'utuj ta q'ij, manjun chik nkik'utuj ta kuyb'äl kimak; ruma ri' nkib'ij ri qawinaq chi ri qak'aslem xb'eyojtäj yan, xa ronojel chapon ruk'isik, chapon rukamisaxik achike nya'on ri k'aslem.

Ri rub'anikil chapon ruk'isik, rukamisaxik ri ruwach'ulew, ja rik'in k'a ri achike chik yerokisaj ri winäq, e k'ïy kiwäch tz'ukb'äl chuxtäq kichapon ruya'ik ruyab'il ri ulew; chapon rukamisaxik ruk'aslem ri ulew rik'in ri sib', rik'in jalajöj kiwäch taq aq'om; k'o k'a ri man ütz ta ntel chi kiwäch nkijab'ij el, ja k'a re' nitzelan ruk'aslem ri ulew. E k'o ri e k'otöy taq jul akuchi nkelesaj ruk'u'x ri ruwach'ulew (minerias), kichapon

rupoch'ik ruch'akul ri ruwach'ulew; e k'o ri elesäy ri q'eqapwaq (petroleo), rije' rik'in ri kisamaj tz'ukutajnäq pe jalajöj taq oyowal pa ruwi' ri samaj ri', ronojel mul toq k'o poronïk nkitz'ila' rupam ri kaq'ïq', toq njab'itäj pa ruwi' palow, nkitzila' kik'aslem konojel ri e k'äs chi rupam ri ya', ke ri chuqa' ri palow. Jalajöj ri k'ayewal ruchapon rub'anïk ri winäq rik'in ri ruk'aslem, richin rukamisaxik ruk'aslem ri ruwach'ulew, rija' ri nk'ulun, njek'on ronojel ri yab'ilal nuya' ri winäq chi re'.

Ke k'a ri e k'o ch'aqa chik rub'anïk, akuchi ri winäq ruchapon rukamisaxik ri k'aslem, toq yeruqasaj ri loq'oläj taq che', kan choj chi yeruqasaj, yeruchöy; man xa xe ta yeruqasaj ri k'atzinel chi re pa ruk'aslem, xa kan yeruqasaj yeruk'is ruma rumolik pwaq.

Ri k'ichelaj jun chi nimaläj k'aslemal nkiya' ruk'aslem ri ulew, ja ri che' nya'on rumujal, nuyäk ruch'uch'ujil ri kaq'ïq', nukiraj rumeq'enal ri q'ij chi ruwäch ri ch'aqa' chik taq k'aslemal.

Toq nsamajïx ruwäch ri ulew, xa kan manjun chik jun ta k'utuy q'ij nb'an, man achi'el ta kib'anon pe ri ojer taq qawinaq, rije' jujun mul toq xb'ekisamajij ruwäch ri ulew, k'o chi xkik'utuj q'ij chi re ri rajawal ruwach'ulew, xkik'utuj q'ij richin xkisok qa ruwäch; ja k'a pa ruq'ijul ri k'aslem wakami man nb'an ta chik ke ri', ri winaqi' wakami xa kan choj chik e k'äs.

Ri ulew man junam ta chik rub'anikil ri ruk'aslem ri jujun q'ij, jalajöj taq ruyab'il nuk'ül, jalajöj taq itzelal ri nb'anatäj chi ruwäch, manjun k'o ta jun q'ij ri nk'is ta qa ri k'ayewal; pa ruk'exel nk'is qa, xa nk'oje' el ruchuq'a', ja ri k'a nb'anon chi re ri ulew, chi man ntikïr ta chik nuya' ri janipe' najowatäj chi re.

Ri winaqi' wakami nkisamajiij ruwäch ri ulew richin nkib'än kitiko'n, jalajöj k'a ri rub'anikil nkib'än chi re, richin chi ri ulew nwachin chi kiwäch, ntikïr nuya' ri achike nkajo' rije', nikiya' qa chi rupam ri ulew ri kaxlan taq q'ayisal, richin aninäq nk'iy ri tiko'n, ke ri chuqa' richin k'ïy ruwäch nuya'.

Ri raq'omal taq tiko'n nokisäx, richin chi ri tiko'n aninäq yek'ïy el, chanin nwachin pe; konojel k'a ruwäch ri kaxlan taq raq'omal nokisäx chi rij tiko'n, kan yalan itzel ri kuxla', k'o re man koch'el ta nasëq, ruma kan nkamisan toq napon ruxla pa atza'm, chuqa' toq napon rik'in ri ach'akul. We ke ri' nuna' ri winäq, chuqa' ke ri' nuna' ri loq'oläj ruwach'ulew, chuqa' ri ya', ri che', ri chikopi', konojel ri e k'o chi ruwäch ri ulew.

Ja re' chapayon rukamisaxik ri loq'oläj ruwach'ulew. Ja ri k'a b'anayon chi ke ri k'aslemal, toq e yawa'i' chik, kamïk chi ke. Ri kaq'ïq' k'o chik yab'il chi rupam, ri raqän taq ya' man e ch'ajch'oj ta chik. Ruk'aslem ri ruwach'ulew chapon rukamisaxik, janipe' na k'a chik ruq'ijul xtitikïr xtukoch', man qetaman ta; xa xe k'a nqana', nqatz'ët chi ri ruwach'ulew nch'ojin chi qe rik'in nimaläj taq jäb', nimaläj taq kaq'ïq', kab'raqän, jalajöj taq k'ayewal nk'ulwachitäj chik, ronojel k'a re' richin k'a tuna' qawäch rik'in ronojel ri achike qachapon rub'anik.

Ronojel k'a ri xqanataj qa, ri achike ruchapon rub'anik ri winäq wakami chi ruwäch ri ruwach'ulew, xa kan ke k'a chuqa' ri' ninatäx chi rupam ri jujun tanaj winaqi' ri xenuk': "Winaqi' xeb'an chi ch'ab'äq*: pa rutikirb'al yetzijon wi, xa xe majun yena'ojin ta, xa xetumär qa chi rupam ri ya', man xetikïr ta xepa'e'; winaqi' xeb'an chi che': majun kina'oj, man xkinataj ta ri Ajaw; winäq xeb'an chi tz'ite': majun yena'ojin ta, man*

xetzijon ta rik'in ri ajaw" (Popol Wuj, q'axan pa kaqchikel ch'ab'äl Pg. 13-18). Manjun chik xkichajij ta ri k'aslem, chuqa' ri achike nya'o ri kik'aslem man xkiya' ta chik ruq'ij rejqalem; ruma ri' toq rije' k'o chi xq'atöx chi ruwäch ri kik'aslem.

Ri kinuk'ik ri jujun tanaj taq winaqi', nq'alajin k'a chi rupam chi kan k'o wi k'ayewal xkiq'axab'ej pa ruq'ijul ri kik'aslem; re k'a ri xa kan nuxim ri' rik'in ri nkinataj ri Aztecas,[13] *"chi ri jujun tanaj taq winaqi' xenuk', k'o k'ayewal xkik'owisala' achike xq'aton chi ruwäch ri kik'aslem"*, ja ri k'a chuqa' nunataj ri Popol wuj, nub'ij chi ri nab'ey taq winaqi' ri xeb'än chi ch'ab'äq, man xek'owin ta xek'ase', ja ri ya', ri jäb' ja ri' xk'ison ri kik'aslem; ri ruka'n tanaj winaqi' ri xeb'än chi che', man xek'owin ta xkinataj ri xya'on ri kik'aslem, ruma ri' xq'equmär ruwäch ri ruwach'ulew, xqa chaj chi kij ja ri' xek'ison; ri rox tanaj winaqi' ri xeb'än chi tz'ite', ja ri kisamajib'al, kawäj xeyakatäj chi kij ri winaqi', ruma ri toq xkajo' ta xkewala' ki' man xekowin ta chik xkiköl ri kik'aslem.

Ri k'ayewal xkikowisaj ri jujun tanaj winaqi' xenuk', pa maya' na'oj nya'öx k'a jun chik rutz'etik, ¿aruma toq ke ri xkik'ulwachij? Ronojel k'a ri xkiq'axab'ej ri jujun tanaj winaqi', xa jun k'a k'amb'äl tzij, chi rupam k'a ri ruq'ijul xkib'än pe ri kik'aslem, xetikïr xkinimirsaj ri ketamab'al, ri kina'ojb'al pa ruwi rub'anikil ri k'aslem, ke ri k'a k'o chuqa' ruk'ayewal xkiya' chi re ri kik'aslem; achi'el k'a nunataj ri tat Damian Upum,[14] *"chi ri winaqi' ri jujun tanaj xkiq'axab'ej ri kik'aslem, xetikïr xb'ekiq'i' jun chik peraj chi re ri kik'aslem, akuchi ri achike xkokisaj, ja ri k'aslemal e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja chi kij rije'*

[13] El Tiempo y la Humanidad. El origen del Mundo en la cultura azteca. http://www.cervantesvirtual.com/historia/TH/index.shtml
[14] Tzijonem xb'an pa ruwi' ri samaj Ch'ob'oj Mayoj, xb'an pa wuqu' kej juna' 2008 (13 de abril). Pa rochoch ri Kaqchikel Cholchi'

ri xkinuk' ri ketamab'al, xetikïr xkinük' ri ketamab'al pa ruwi' ruch'ob'ik rub'anikil ri k'aslem chuwäch ri ruwach'ulew".

Achi'el k'a rub'anon ri k'aslem wakami, k'o jalajöj taq etamab'äl xb'ekiq'i' yan ri winaqi' pa ruwi' ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew; ke ri chuqa' jalajöj ri k'ayewal ruchapon rub'anïk ri winäq chi re ri ruk'aslem, chuqa' chi re ri ruwach'ulew temeyon ri ruk'aslem.[15]

Ri jujun tanaj winaqi' xkiq'axab'ej yan pe ri kik'aslem, k'o achike xq'aton chi ruwäch ri kik'aslem, ri q'atonïk xtz'ukutäj pe ruma xeb'ekis ri achike yeya'on k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew; ja ri winäq xk'ison kichin. Pa rutikirb'al ri k'aslem ri winäq ronojel xya'öx chi re, ruma k'a man ütz ta rokisaxik xub'än chi ke, xeb'ek'is; ruma ri' toq xq'at chi ruwäch ri kik'aslem.
Ke re' xkik'ulwachij ri tanaj taq winaqi' xenük' chi ruwäch re ruwach'ulew, achike k'a xtib'erub'ana' re tanaj winaqi' öj k'o wi wakami, we kan k'o jun nïm uchuq'a' xtiq'aton chi ruwäch, we xa röj winaqi' qachapon ruq'atik chi ruwäch ruk'aslem ri ruwach'ulew, we ke ri' chuqa' röj nqaq'ät chi ruwäch ri qak'aslem.

15 Videos, Tercera Profecia. http://laflordelapocalipsis.blogspot.com/2007/07/profecas-mayas-sobre-el-fin-de-los.tiempos.html

···· CH'OB'OJ MAYOJ PA RUWI' RI YA'

····/ · Achike ri ya'

Ri loq'oläj ya' jun k'a chi ke rusamaj ri Ajaw ruya'on pe pa rutikirb'al chi re ri k'aslem, richin k'a nuya' ruk'aslem jun chi ruwach'ulew; ja ri nya'on kik'aslem chi ch'utin, chi nima'q taq k'aslemal.

Toq nqab'ij chi ri ya' k'o pe pa rutikirb'al chi re ri k'aslem, "***Solo el creador , el formador, Tepeu, Gucumatz, los progenitores, estaban en el agua rodeados de claridad***" [16] ri Tepew, ri Q'uq'kumätz ja rije' ri xenuk'un, xetz'aqon ri k'aslem; rije' pa rusaqil ri ya' e k'o wi, toq rije' xe'el el chi rupam ri ya', ja chi ri k'a toq xeb'etz'ukutäj pe ri k'aslem, xk'oje' saqil, xnuk'utäj ruwäch ri ruwach'ulew.

---

[16] Adrián Recinos. Popol Wuj, Las Antiguas Historias del Quiché. Editorial Universitaria Centroamericana. Novena edición, Costa Rica 1978. Nab'ey tanaj, nab'ey peraj Pg. 25

Richin chi ri k'aslem ntz'ukutäj, k'o chi ja ri loq'oläj ya', rik'in ri saqil, ri ulew, ri kaq'ïq', nkitunub'a' ri kuchuq'a' richin xk'oje' pe k'aslem; we nqatz'ët chi rij ri tiko'n yeb'an, k'o chi ja ri ya' nya'on ruk'aslem, choj ta pa chaqi'j nk'oje' qa jun ija'tz man nk'ase' ta pe, man nb'os ta, man naläx ta; kan ja wi ri loq'oläj ya' nya'on ruk'aslem, ke ri k'a chuqa' nuk'ül saqil richin ki' ruk'u'x nk'ïy el; ke ri k'a chi ke ch'aqa' chik taq k'aslemal, ja ri ya', ri saqil nkokisaj richin nkik'aslemaj ri kik'aslem.

Pa jun chik peraj chi re ri Popol wuj, nub'ij chi toq xekamisäx ri Junajpu' rik'in ri Ixb'alamkej, ri kib'aqil xjok' xroqïx pa raqän ya', pa wo'o' q'ij rije' pa ya' xe'aläx chik el (Popol Wuj. Adrian Recinos. pag. 91); rik'in k'a ri' nub'ij chi qe chi ri ya' nuya' k'aslem.

Ri qawinaq nkitz'ët yan chik, chi ri loq'oläj ya', ja ri okinäq rukik'el ri qate' ruwach'ulew, ja ri loq'oläj ya' ja ri okinäq chi rupam ri rub'och'il ri ruwach'ulew, ruma ri' toq e k'o akuchi yetz'uk, alaxb'äl taq ya', e k'o ri choy, ri palow, ruma ja ri ya' ja ri nya'on ri ruk'aslem; ja ri k'a ri okinäq rukik'el, ruma ri' ntikïr nuya' kik'aslem konojel ri e k'o chi ruwäch ruwach'ulew.

Ri winäq ja ri ya' okinäq rukik'el, ja ri k'o chi rupam ri ruch'akul, man ta ri ya' k'o pa ruch'akul jumul ta chaqi'j, jumul ta tz'um rub'anon; xa kan ja wi k'a ri ya' ninojisan rupam ri ruti'ojil; toq jun winäq kan jeb'ël yan chik ok rub'anikil, ja ri ya' okinäq rukik'el richin chi ri ruch'akul k'o ruti'ojil.

Ri loq'oläj ya' ja ri k'a rutewuchunik ruya'on kan ri Ajaw chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja ri' k'a nkokisaj pa kik'aslem konojel ri yek'ulun richin, ruma ri' manaq ta ri ya', achike ta nkokisaj ri k'aslemal richin yek'ase', we manaq, man yek'ase' ta, yekäm.

Ke ri k'a chi re ruk'aslem ri ruwach'ulew.

····/ ·· Rejqalem ri loq'oläj ya' pa qak'aslem

Ri loq'oläj ya' k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, nïm rejqalem toq ya'on kan ruma ri Ajaw; ja ri ya' nb'anon chi ke konojel kiwäch k'aslem ri yetikïr nkik'aslemaj ri kik'aslem, yetikïr nkikoch' rumeq'enal ri q'ij; man ta nkik'ul ri ya' achike ta nya'on ri kik'aslem.

Ri winaqi' richin yetikïr yesamäj k'o chi k'o kiya', ronojel q'ij toq yeyakatäj ri nab'ey achike ri nkichäp qa ja ri loq'oläj ya', rik'in k'a ri' nkitz'ukb'ej qa ri kisamaj; ke ri k'a nkib'än pa ronojel ruq'ijul chi re ri kik'aslem; ja ri k'a chuqa' nkokisaj rik'in ri kisamaj, k'o chi k'o kiya', ja ri nkiqum richin chi ri kich'akul nukoch' nsamäj; we manaq ta ri ya' achike nuqum ri winäq, xa kan nq'itäj qa, ri ya' ja ri nya'on ruchuq'a', ja ri nk'asb'an, ja ri nto'on richin toq ntikïr nub'än xa b'a chi ke na chi samaj.

Ri ya' man xa xe ta nk'atzin chi re ri winäq, ri ya' ja ri k'a chuqa' nya'on kik'aslem konojel chi k'aslemal e tiko'n kan chi ruwäch ri ruwach'ulew, e k'o ri che', ri chikopi', ri juyu', ri kaq'ïq', ri saqil, ri meq'enal, jalajöj kiwäch taq k'aslemal k'atzinel nkik'ul kiya', ja ri nya'on ri kik'aslem.

Ke ri k'a ya'on kan ri ya' richin ri jäb', ri ya' richin ri jäb' ja ri' ri k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, junam rik'in ri xqanataj yan pe, ja rija' k'a ri nb'eyaj chi ruwäch ri ulew, toq nqa ri jäb' chi ruwäch ri ulew, nch'eqe' ri ulew; toq nsiso el ri jäb', ri ulew xch'eqe' nrisq'opij achi'el ta ri sïb', chuqa' nqab'ij chi re nsolsöt ruwäch, ja chi ri' k'a toq ri ya' njote' el chi kaj, toq

napon k'a ruq'ijul nqa yan chik ri loq'oläj jäb'; ri ya', ja k'a re' nkik'ul ri tiko'n ri che', ri chikopi', ri juyu', ri k'icheläj, ri winaqi', ja ri nya'on ri kik'aslem.

"***Nkitzijoj k'a ri qati't qamama' pa taq qatinamit, chi toq nqaqa ri loq'oläj jäb', kan e k'o k'a ri Ajawa' achike yek'ulun ri ya' chi ruwäch ri ulew, toq nkik'ul nkiya' el pa taq tzuy, ja ri k'a ri nb'ekiq'eja' pe chi kaj toq nqaqa' ri loq'oläj jäb'. Nkib'ij ri qawinaq chi pa kiwi' k'a ri enima'q taq che' nqaqa' nab'ey ri sutz', pa kiwi' k'a rije' ye'uxlan wi ri Ajawa' ri yeqasan richin, ja ri k'a kisamaj nkib'än rije', toq nkiqasaj ri loq'oläj jäb' chi ruwäch ri ruwach'ulew***".[17]

Toq nqa ri loq'oläj jäb' chi ruwäch ri qate' ruwach'ulew, nuya'aj ruwäch ri ulew toq yeb'os, ye'aläx, yeq'a'an k'ak'a' taq k'aslem; ri ya' achi'el k'a jun tata'aj, toq nqaqa' yeb'ek'oje pe k'ak'a' taq k'aslemal; ri ulew achi'el k'a jun te'ej ruma toq nuk'ül ri ya' yeb'ek'oje' pe, yeb'e'aläx pe, yeb'eb'os pe, yeb'eq'a'an pe jalajöj kiwäch taq k'aslemal; ke ri k'a man xa xe ta ri ya', ri ulew nkitunub'a' ri kuchuq'a' richin nkiya' k'aslem, e k'o chuqa' ri k'aqolajay, ri koyopa', ri kaq'ïq', achike yeto'on kichin toq rije' yetikïr nkiya' k'aslem, ruma ri' toq nqa' ri loq'oläj jäb' nb'eraxïr pe ruwäch ri ulew.

Toq nqab'ij chi ri ya' achi'el ri tata'aj, ruma ***"ri ya' jun k'aslemal ri nuya' k'aslem chi re ri ruwach'ulew, ke ri chi ke ch'aqa' chik taq k'aslemal ri e k'o chi ruwäch"***.[18] Toq nqa ri jäb' yeb'ek'oje pe k'ak'a' taq k'aslem, achi'el k'a ri k'atzinel chi

[17] Rutzij ri tetata' Felix Quila Lix, Oxwinäq waqxaqlajuj rujuna'. Xe k'oxol, Iximche rutinamït. Xch'ab'ëx pa wuqu' Iq' juna' 2006 (06 de septiembre), pa ruwi' ri samaj ch'ob'oj mayoj, nab'ey tanaj.

[18] Carlos Barrios. El Libro del Destino, Kam wuj. Editorial Sudamericana Buenos Aires. Noviembre 1999. Pg. 215.

nkitunub'a ki' ri ya' rik'in ri ulew richin k'o k'aslem. K'atzinel chi k'o tata'aj k'o te'ej, toq nkitunub'a ri kuchuq'a', ja ri chi toq k'o alanïk, k'o k'aslem. Xa kan ke ri k'a nub'än ri ya' rik'in ri ulew toq nkalaj ri k'aslem e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri qate' ruwachulew, yojralaj, yojrutzuq, yojruk'iytisaj, yojruch'ajch'orisaj, chi ruwäch rija' yojaläx, ke ri chuqa' chi ruwäch rija' yojkäm wi el. Ke ri k'a chi ke konojel kiwäch k'aslemal, ja rija' ri erutemen rik'in ri kik'aslem.

Ri winäq k'o chi nuchajij, nuya' ruq'ij, rejqalem rik'in ri ruk'aslem; ruma man xa xe ta rija' ri nuk'ul ruk'aslem rik'in, konojel kiwäch k'aslemal e k'o chi ruwäch ri ulew nkik'ul kik'aslem rik'in. Ri rokisaxik k'o chi nb'an chi re, ja ri k'o chi pa rub'eyal, k'o chi nchajïx, ruma ri ya' k'o ruk'aslem, nuna', nutz'ët ri achike nb'an chi re toq nokisäx. We ri winäq man nuchajij ta pa ruk'aslem, k'o rutojb'alil pa ruk'aslem.

Ri loq'oläj ya', ja ri k'a ri nimaläj uchuq'a' k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja rija' nya'on ruk'aslem ri ulew, ri che' q'ayïs, konojel ri ye'okisan richin; ja ri k'a ri okinäq rukik'el ri ruwach'ulew, ja ri nya'on ruchuq'a', ruk'aslem. Ri loq'oläj ya', ja ri k'a ri k'o pa ruch'akul ri winäq, ja rija' ri nb'anon chi re chi ri ruch'akul k'o ruk'aslem, ruma ja ri' okinäq ri rukik'el.

Ri tik'amon chuqa' k'o chi nub'än ri winäq rik'in ri ruk'aslem, ja ri keruchajij k'a ri k'ichelaj, mani k'a yeruk'is, yeruqasaj, yeruchöy, yeruporoj, ruma ja chi ri' k'a naläx wi pe ri loq'oläj ya' nb'eyaj chi ruwäch ri ulew. Ri k'ichelaj ja ri rochoch ri loq'oläj ya', toq nqaqa' ri loq'oläj jäb', ja ri che', ri q'ayïs yek'ulun richin, ja rije' ri yeyakon kan; toq ntzolin ri jäb', ja ri che', ri q'ayïs nkisq'opij chik ri janipe' ri kik'ulun kan, richin

k'a nkiya' chi ke ch'aqa' chik taq k'aslemal, ke ri man nchaqi'j ta ruwäch ri ulew rik'in ri saq'ij nub'än.

Ja ri k'ichelaj, ri q'ayïs, nya'o ruk'aslem ri loq'oläj ya' chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja chi ri k'a nuyäk wi ri'; man ta ri k'ichelaj, ri q'ayïs, nk'is ri loq'oläj ya'.

Konojel k'a ri k'aslemal nkito' ki', nkitunub'a' ri kuchuq'a', kimeq'enal, kik'atanal, kich'uch'ujil, richin k'o kik'aslem; ja ri k'a ri nkiya' chi ruwäch ri ruwach'ulew, richin k'a ja ri' nya'on kik'aslem ri ch'aqa' chik ri yek'ulun kichin, xa ke ri' toq k'o k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri tetata' pa taq qatinamit nkiya' ruq'ij ri loq'oläj ya', ruya'on kan ri Ajaw chi ruwäch ri ruwach'ulew, rije' ketaman chi ri ya' ja ri k'a jun chi ke ruk'u'x ri k'aslem, achi'el k'a ri kaq'ïq', ri q'ij, ri ulew; ri kisamaj nkib'än rije' ja ri nkito ki', nkitunub'a' ri kuchuq'a', richin yetikïr nkiya' ruk'aslem ri ruwach'ulew, chuqa' ri e k'äs chi ruwäch.

Kan k'a e k'o na ri winaqi' nkichajij na ri loq'oläj ya', yek'awoman rik'in toq nkokisaj, nkiwob'aj, ke ri' nkib'än chi re richin man nuxib'ij ta ri' ruk'u'x ri loq'oläj ya', ruma ri ya' k'äs, nuna', nutz'ët achike ri nb'än chi re.

Ri winaqi' toq nkokisäx ri loq'oläj ya' nkiwob'aj, ruma ketaman chi k'o jun rajawal achike nchajin richin, ja ri k'a ri nb'ïx chi re chi ri loq'oläj ya' k'o rajawal. Ri rajawal ri loq'oläj ya' ja ri Ajaw IMOX. Ri Imox jun k'a chi ke ri juwinäq q'ij chupam ri cholq'ij, chi rupam ri sik'iwuj Acercamiento a la interpretación del Cholq'ij, Centro de Desarrollo y Ciencia Maya KEMATZIJ.

Mayo de 1999. Pg. 13 ke re nub'ij "***representa las fuerzas naturales visibles, positivas y negativas. Es el nombre de todas las cosas ocultas o secretas"***. Re' nuq'ajuj chi ronojel k'a ri uchuq'a', ri k'aslemal man e tz'etel ta, ja ri loq'oläj Imox nya'o kik'aslem.

Ri qawinaq toq nkajo' nkik'waj pa kitinamit jun ya' naläx pa siwan, pa k'icheläj, k'o re yeruk'owisaj ch'aqa' chik taq siwan, ch'aqa' chik juyu' taq'aj; toq ri ya' man nb'e ta, man napon ta ri ya' akuchi nkajo' ri winaqi', k'o jantäq xa ruma ri winaqi' xemakun, rik'in jub'a' xa kan choj xkitz'uk qa ri kisamaj, manjun kuyub'al mak xkik'utuj chi re ri ruwach'ulew, chi re ri rajawal ya', rajawal juyu', rajawal siwan.

"***K'o k'a chuqa' re toq ke ri nb'anatäj, ri winaqi' yekil xtaq top, xtaq sanüm ri akuchi naläx ri ya', k'o re xa kan choj yekelesaj el chi rupam ri ya', yekitij, ja chi ri' k'a ri yemakun ri winaqi', ruma re taq chiköp re' e rajawal, e chajinel richin ri ya'. Toq ri winäq yerukamisaj, yerutij, ja ri man tik'amon ta nub'än, ja rije' ri kan e ya'on wi kan, ja rije' ruk'u'x ri ya', ruma ri toq man napon ta ri ya' akuchi najowäx chi napon, ke ri chuqa' k'o re xa nb'echaqi'j ri loq'oläj ya', ruma ri winäq nmakun***".[19]

Ri tik'amon k'a chi nb'an, ja ri nk'utüx q'ij, kuyb'äl mak, ri qawinaq nkib'ij k'a chi "***tib'an ruwäch***" ri juyu', ri siwan, ri taq'aj, ruma nkajix, nsilox, nsok ruwäch ri loq'oläj k'aslem, ke ri chuqa' nk'utüx q'ij chi ke rajawal taq juyu', taq siwan, taq taq'aj richin k'a rije' nkiya' q'ij, chi ri loq'oläj ya' napon akuchi e k'o wi ri winaqi' richin nb'eruya' k'aslem.

---

[19] Xelesäx chi rupam ri tzijonem xb'an pa ruwi' ri ya', xb'an pa 1 Imox juna' 2006. (12-11-06) Moloj xb'an chichoy.

Ruma ri' toq ri qati't qamama' kik'utun kan chi qawäch chi ronojel ri k'o chi ruwäch ri loq'oläj ruwach'ulew e k'o rajawal, e k'o achike yechajin kichin; ruma ri' k'o chi röj nqaya' kejqalem richin manaq yeqatz'ila' ri kik'aslem chuqa' ri qak'aslem röj.

Ke ri k'a ri etamab'äl jalajöj ri rub'anikil k'äs kik'in ri winaqi', ri na'oj richin rokisaxik achi'el chi re ri aq'omanïk, ri winaqi' ketaman chi ri loq'oläj ya' naq'oman. Ri rub'anikil nilitäj akuchi k'o ya' ri ütz nokisas richin aq'omanïk, achi'el chi re ri meq'en taq ya', ri ye'aläx pe chuxe nima'q ta juyu'. Ri meq'en taq ya', ja ri k'a ri e k'o chi kinaqaj ri akuchi e k'o ri ixkanul ri yek'at, nkelesaj chaj; re ya' re man xa b'a akuchi ta nilitäj wi, ke ri chuqa' k'o chi etaman achike rub'eyal rokisaxik richin nkachoj el jun yawa' rik'in ri ruyab'il, ruma man xa choj ta jun atinïk ri nb'an chi rupam.

····/··· Ri najin nkib'än ri winaqi' wakami rik'in ri ya'

Ri winaqi' wakami jalajöj k'a rub'eyal nkib'än ri kik'aslem, e k'o ri nkiya' ruq'ij, rejqalem achike ri nya'on kik'aslem, e k'o k'a ri kan manjun, pa ruk'exel nkiya' ruq'ij, rejqalem nkitzelaj, ja ri k'a nkib'än chi re ri loq'oläj ya' k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew.

E k'o k'a winaqi' rik'in ri kik'aslem man nkiya' ta ruq'ij, rejqalem, yech'olin chi re toq man nkil ta kiya'; yech'olin chi re toq ri loq'oläj jäb' nub'än ch'a'oj chi ruwäch ri ruwach'ulew, chuqa' toq man nqa ta chik ri jäb'. K'ïy winaqi' ri achi'el ta xa itzel nub'än chi ke, k'a ja toq kan manjun chik nkil kiya', k'a ri nkinataj ri Ajaw pa kik'aslem, ruma ri' toq kan ja' wi ri winäq k'o rumak, man nuya' ta kejqalem achike ri yeya'on ruk'aslem toq k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri nimaläj k'ayewal ye'ajin nkib'än ri winaqi' wakami rik'in ri kik'aslem, ja ri kichapon rukamisaxik ruk'aslem ri loq'oläj ya', man tik'amon ta chi ri loq'oläj ya' nitz'ilob'isäx, ruma ja ri nya'o qak'aslem, chuqa' nkokisaj ch'aqa' chik taq k'aslemal chi ruwäch ri ruwach'ulew. We ri winaqi' nkitz'ilob'isaj ri ya' k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, nuyab'ilaj ri ya', ruma ri' toq nkokisaj chik ri winaqi' xa npe yab'il pa kich'akul, yeb'eyawäj yan chik, k'o re man yek'owin ta chik nkïl kikamik pa kik'aslem.

E k'ïy k'a winaqi' ye'ajin yeya'on ruyab'il ri loq'oläj ya', toq nkib'än kitiko'n rije' nkaq'omaj ri kitiko'n rik'in jalajöj taq aq'om, toq nk'is rupam ri k'ojlib'äl, choj nkik'äq kan pa ruwi' ri ulew, toq nqa ri loq'oläj jäb', nuch'äj k'a el ruwäch ri ruwach'ulew, ronojel k'a ri yerumöl el, nb'e pa raqän taq ya', nb'e pa taq choy, nb'e'apon chi rupam ri palow; ja re' toq netzelatäj ri k'aslem.

Ja k'a ri winäq ntz'ukun qa richin ruyab'il, man xa xe ta ri winäq nrïl ri k'ayewal pa ruk'aslem, chuqa' konojel chi k'aslemal nuya' kiyab'il, yerukamisaj.

Ronojel k'a ri achike yerokisaj ri winäq pa ruk'aslem richin nuq'asab'ej ri', chi rupam ri ya' nb'epa'e' wi; ronojel janipe' chi tz'il nkelesaj ri nima'q taq tz'ukb'äl chuxtäq, rutz'ilol jun tinamït, chi rupam ri ya' nb'e wi, rik'in k'a ri' nb'anatäj ri ch'a'oj, ri kamïk, ruma yekäm taq kär, taq ajxik' chiköp, ajruwach'ulew. Chi rupam ri ya' nb'e wi' ronojel, ja ri k'a ri nya'o ruyab'il ri loq'oläj ya', ke ri k'a nuyawajsaj ri ruwach'ulew.

— CH'OB'OJ MAYOJ PA RUWI' RI AJAW

—/ · Achike ri Ajaw

Ri Ajaw jun nimaläj uchuq'a' ri nya'o kik'aslem janipe ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja rija' ri k'o pe pa rutikirb'al chi re ri k'aslem, ja rija' ri xnuk'un ronojel ri achike k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri winäq ya'on kan chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja ri Ajaw nuk'uyun ri ruk'aslem, toq xnuk' ruk'aslem ri winäq, e nuk'un chik apo ri achike k'o chi yerokisaj, k'o chik achike yeya'on ruk'aslem; tz'aqät b'anon chik chi re ruwäch ri ruwach'ulew, e ya'on chik konojel kiwäch k'aslemal achike yeya'on k'aslem, ruma ri toq ri winäq xtikïr k'a xuk'aslemaj pe ri ruk'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ruk'aslem ri winäq rajowab'al k'a ri Ajaw toq ruya'on ruk'aslem, rija' rukanon kan ri akuchi nub'än ruk'aslem,

ruya'on kan akuchi nk'oje wi, ke ri k'a b'anon kan chi ke konojel kiwäch k'aslemal, majun k'o ta jun ri choj ta sachinäq ta kan, konojel e nuk'un kan, e kanon kan ri akuchi nkib'än ri kik'aslem.

Achi'el k'a nunataj chi rupam ri Popol Wuj chi ri xenuk'un ri k'aslem, ja ri "***Tepew ri Q'uq'ukumätz xkimol ki' xech'ob'on, xetzijon, richin xb'ekulun pe ri loq'oläj ruwach'ulew. Richin xnuk'utäj xwiqitäj ri ruwach'ulew xkokisaj ri kich'ab'äl. Ri qati't qamama' Ixmukane' Ixpiyakok, xkib'ij achike ri nik'atzin richin ri ruwach'ulew, richin xnuk'utäj pa ruchojmilal, richin xeb'anatäj ri winäq".***

Rik'in k'a re jun motzaj tzij k'o qa pa xulan, nq'alajin k'a pe ri ch'aqa' chik taq uchuq'a' achike xerokisaj ri Ajaw richin runuk'ik ri k'aslem; ri Ajaw ja rija' ri k'aslem, ri alanïk, ri kamïk. Ri Ajaw xerokisaj re uchuq'a' re' richin xtz'ukutäj ri k'aslem.

"Ri Tepew, Q'uq'kumätz, (ri saqil, ri ya'),[20] xkimol xkitun ri kich'ab'äl, ri kuchuq'a'; xkitun ri kina'oj rik'in ri Ruk'u'x Kaj, xe k'a re xkib'ij, chi tumolo' ri' ri ya', juk'an tik'oje' wi ri ya', juk'an tik'oje' wi ri ulew, akuchi xtikotz'ijan wi ri k'aslem, konojel ri yesilon, ri man yesilon ta, konojel ri chuxtäq (wachinäq, jasta'q) ri xtik'atzin chi ke konojel ri xkenuk'utäj.

Xeb'anatäj ri nimaläj taq k'ichelaj, ri koköj taq k'ichelaj, xeb'än ri nimaläj taq taq'aj, ri koköj taq taq'aj, ri nima'q taq che', ri kokoj taq che', ri nima'q taq juyu', ri kokoj taq juyu', ri kowiläj taq juyu', ri nima'q taq siwan, ri kokoj

---

[20] Edgar Cabrera López. La Cosmogonia Maya. Editorial Liga Maya Internacional. Primera edición 1992. pg. 34.

taq siwan, ri nima'q taq raqän ya', ri kokoj taq raqän ya', ri nima'q ta choy, ri kokoj ta choy, ri nimaläj taq palow, ri kokoj taq palow, ri nima'q taq chikopi', ri aj choy, ri aj raqän ya', ronojel re' xenuk'utäj ruma Ruk'u'x ri Kaj, Ruk'u'x ri Ulew, Tz'aqol B'itol, Alom K'ajolom, Tepew Q'uq'kumätz".[21]

Ri rutz'ukik ri k'aslem, ja ri ***Ruk'u'x ri Kaj, Ruk'u'x ri Ulew, Tz'aqol B'itol, Alom K'ajolom, Tepew Q'uq'kumätz,*** ja rije' ri xeto'on richin xk'oje' pe ri k'aslem. Konojel k'a achike xeto'on richin xnuk'utäj ruwäch ri ruwach'ulew, ja k'a ri Ajaw xb'anon chi ke, xuya' ri kich'ab'äl, ri kina'ojib'äl, ri kuchuq'a', richin rije' xetikïr xesilon, xenuk'un. Ri Ajaw jun chi nimaläj uchuq'a' ri k'o pa ronojel rub'anikil ri k'aslem, ri Ajaw man k'isel ta, rija' k'o pa ronojel ruq'ijul ri k'aslem, ri xuya' ruq'a' raqän pa kiwi', ri achike xenuk'un richin ri ruwach'ulew, ke ri chuqa' ri rucholajem ri xya'öx chi re, ruma ri Ajaw k'o k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri nimaläj taq b'i'aj xenatäx kan, rik'in ri ***Ruk'u'x ri Kaj, Ruk'u'x ri Ulew, Tz'aqol B'itol, Alom K'ajolom, Tepew Q'uq'kumätz.*** Ja rije' ri e nuk'unel, tz'aqonel chi re ri k'aslem:

* Ri ruk'u'x kaj, ruk'u'x ulew, ja ri k'a ri uchuq'a' k'o chi kaj k'o chi ruwäch ri ulew.
* Ri Tz'aqol B'itol: ja rije' ri k'aslem ri kamïk;
* Ri Alom K'ajolom, ja rije' ri te'ej ri tata'aj;
* Ri Tepew Q'uq'kumätz, ja rije' ri saqil, ri ya'.

Rik'in k'a re nuk'ut chi qawäch, chi ronojel ri achike xeto'on richin xkinuk' ri k'aslem, pa k'ulaj ri kib'anikil, achi'el k'a k'o

[21] Comunidad Lingüística Kaqchikel. Maya' Nimab'äl K'u'x pa Kaqchikel Tinamït. Editorial Talleres Graficos Especializados, octubre 2002. p 27.

te’ej, k’o tata’aj. Chi rupam k’a ri jalajöj rub’anikil ri xeto’on richin xnuk’utäj ri k’aslem, ja chi ri k’a k’o wi ri Ajaw, ruma ri Ajaw jun chi nimaläj uchuq’a’ ri nuya’ k’aslem, Ri Ajaw jun chi nimaläj uchuq’a’ ri k’o pa jalajöj taq k’aslemal, k’o pa ronojel rub’anikil k’aslem, k’o pa kaq’ïq’, pa saqil, pa sutz’, pa rumeq’enal ri ulew, chi rupam ri ya’, chi rupam ri jäb’.

Chi ruwäch ri ruwach’ulew xchojmirsäx k’a ri e nima’q taq k’aslemal, xkanöx k’a kan ri kik’ojlib’al akuchi xek’oje wi, ke ri k’a chi ke chawän, kokoj taq k’aslemal, xkanöx kan achike k’a ri nrokisaj richin yetikïr nkik’aslemaj ri kik’aslem, ke ri k’a xb’an kan chi re ruk’aslem ri winäq toq xtz’aq, toq xnuk’ ruma ri loq’oläj Ajaw.

—/ ·· Rejqalem ri Ajaw

Ri winäq rik’in ri ruk’aslem, man ntikïr ta nujunamaj ri’ rik’in ri Ajaw, rija’ xa jun k’aslemal ri ya’on chi ruwäch ri ruwach’ulew, ri ruk’aslem ri winäq junam kik’in ch’aqa’ chik ri e ruya’on kan ri Ajaw, ruma ri’ k’o chi ri winäq nina’on rik’in ri ruk’aslem, man ntikïr ta pa ruyonil nub’än ri ruk’aslem, kan k’o wi ri k’o pa ruwi’ ri ruk’aslem, ruma ri’ toq k’atzinel chi nuya’ ruq’ij, rejqalem ri Ajaw rik’in ri ruk’aslem.

Ri Ajaw ja rija’ ri nimaläj aq’omanel, nukanoj achike nub’än chi ke ri k’aslemal toq k’o jun chi ke rije’ ri nyawäj, ri Ajaw nuya’ chi ke ri k’atzinel richin nk’ask’o el kiwäch, ruma ja rija’ ri ruk’u’x ri kik’aslem, man xa xe ta nuya’ ri kik’aslem chuqa’ yeraq’omaj, rerilïj, yerutzüq, nuya’ ronojel ri nkajo’ richin k’o kik’aslem.

Konojel k’a kib’anikil k’aslemal e ruya’on ri Ajaw chi ruwäch

ri ruwach'ulew, konojel pa k'uläj ri e rub'anon kan chi ke, k'o ri saqil ri q'equm, ri paq'ij ri tokaq'a', ri ya' ri q'aq', ri ulew ri kaj, ri q'ij ri ik', ri achi ri ixöq; richin k'a ke ri' nk'oje k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, man ta ke ri', achike ta rub'anikil ta yek'oje ta k'ak'a' taq k'aslem; ri Ajaw jeb'ël rub'anon kan chi ke konojel, manjun k'o ta jun ri man ta k'o rachib'il ri achoj rik'in nutun ruchuq'a' richin nuya' k'aslem.

Ri winäq rik'in ri ruk'aslem k'o k'a chi nuya' ruq'ij, rejqalem, k'o chi nunataj ronojel mul toq nutz'ët chik ruwäch ri ruwach'ulew, toq npaq'ijir el jun chik q'ij, k'atzinel chi ri winäq nunimaj chi k'o jun rajaw ronojel ri k'aslem.

Tik'amon k'a chi pa ruk'aslem ri winaq nmatyoxin chi re ri Ajaw, xa achike ta na rub'eyal nb'an ri matyoxinïk chi re; ri Ajaw nrak'axaj, nutz'ët, ri achike nb"ïx chi re, achike nsuj chi re, achike nb'an chi re; rija' nuna', we ütz, we man ütz ta ri nb'an chi re, ja ri k'a chuqa' rajïl ruk'exel nril ri winäq rik'in ri ruk'aslem.

Konojel ri k'aslemal e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, jalajöj ri kib'anikil, jalajöj ri kinuk'ik, majun ri e junam ta, ruma ri' toq jujun wi rub'anikil b'anon chi re ri k'aslem; ronojel ri achike erunuk'un ri Ajaw, k'o wi k'a rejqalem toq e ruya'on chi ruwäch ri ruwach'ulew, k'o wi k'a rejqalem chuwäch ri Ajaw, ruma ri' toq e ruya'on kan chi ruwäch ri ruwach'ulew, ke ri k'a chuqa' rejqalem ri Ajaw kik'in ri k'aslemal; ri rejqalem ri Ajaw nïm ri rub'anikil, ruma ri toq ri runuk'ik ri k'aslem tzaqät ri kib'anikil rub'anon kan chi ke.

—/··· Rejqalem ri Ajaw wakami

Ri winaqi' chi ruwäch ri ruwach'ulew jalajöj rub'anikil nkib'än chi re richin nkiya' ruq'ij rejqalem ri loq'olaj Ajaw; ke ri k'a rub'anikil, ruma man xa xe ta jun ruwäch ri Nimab'äl K'u'x k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Jalajöj tzub'äl pa ruwi' ri Ajaw, ri kaxlan na'oj erunuk'un jalajöj taq q'ij richin rumaq'ijuxik kiq'ij jalajöj taq wachib'äl ri e k'o pa rochoch Ajaw, ja chi ri k'a ri kiya'on kik'u'x. Wakami pa taq qatinamit, e k'o jalajöj taq tyox ri nimaq'ijux kiq'ij, e k'o re ixoqi', achi'a', ronojel k'a re' jun chi na'oj ri xya'öx pa kiwi' ri qati't qamama' ri ojer yan chi juna', ja ri k'a ri k'utun kan chi ja ri' k'o chi nya'öx kejqalem.

Ri ojer xya'öx kan xk'ex k'a chi kiwäch ri qate' qatata', qati't qamama', ri kityox kan kichin wi kan rije', xb'an chi ke chi k'o chi nkiya' ruq'ij, rejqalem jun chik ri man kichin ta rije', ruma ri' toq pa taq qatinamit yenimaq'ijux kiq'ij ri jalajöj taq kaxlan tyox; ja re k'a jun chi ke rije': ruq'ij ri ***"San José, nimaq'ijux xa xe richin chi ri winaqi' nkimestaj kan runimaq'ijuxik ruq'ij ri Ixpiyakok; ke ri xb'an chi re richin chi ri qawinaq nkimestaj ta kan rub'eyal ri kinimab'äl k'u'x.***

Ri ojer chi juna' toq xkil ri k'ayewal pa kik'aslem ri qawinaq toq xetok'ulum ri winaqi' e petenäq juk'an chik ya', ri ojer qati't qamama' richin manaq chik kan ta poqonal xkik'aslemaj xkichinaj qa, xa xe man xkimestaj ta kan ri maya' na'oj; chupam ri rub'eyal nb'anatäj wakami yakäl na kan ri maya' nimab'äl k'u'x. "Ke ri k'a ri rub'anon toq ri Ixmukane' k'exon qa rik'in ri Santa Ana, ri Ixb'alamkej k'exon qa rik'in ri Maria Magdalena; ri Ixkik' k'exon

qa rik'in ri Virgen Maria"[22], ri loq'oläj q'ij nb'ïx chi re san Bernardino, ri kaq'ïq' ja ri' ri San Lorenzo, ke ri k'a e k'o chik ch'aqa' chik taq b'i'aj ri e kexon.

Ri qati't qamama' ri ojer kan, ketaman k'a chi ronojel ri kaxlan taq b'i'aj xa e jalwachin kik'in ri Ajawa' kan kichin wi ri ojer taq qati't qamama', ruma k'a ri' rije' xkiyala' chuqa' kiq'ij, kejqalem toq napoyaj ruq'ij nimaq'ijux ri kaxlan tyox, ruma ja ri' chuqa' ri q'ij toq nb'ek'aqon ri q'ij, k'utun kan chi kiwäch rije' kuma' kite' kitata', kati't kimama'.

Ke ri k'a rub'anon pe ojer chi juna' yan, ja k'a pa ruq'ijul ri qak'aslem wakami ri qawinaq xkimestaj yan achike k'a ruxe'el toq yenimaq'ijux ri nimaq'ij pa taq tinamït; ri ruxe'el akuchi petenaq wi ri jaloj ri', ri k'exoj ri', ja toq xetoqa ri kaxlan taq winaqi' ri e petenäq juk'an chik ya', juk'an chik ruwach'ulew. Ri xkajo' k'a re winaqi' re' toq xetoqa pa qulew, rije' xkichapala' qa ri chawän peraj kulew, xkib'än k'a chi ke ri qati't qamama' ri ojer kan, chi ch'ayikil, chi oyowal, chi kamïk xekik'ex ri jujun nimaq'ij yekib'anala' pa taq kitinamit, ruma k'a ri kirayib'al rije' ja ri chanin yeb'eyomär, rik'in eleq', rik'in kowiläj taq samaj, rik'in kamïk.

Ke ri k'a xb'an pe chi ke janipe' la chi juna', xkitz'ët pe ri te'ej tata'aj, ri alk'walaxela', ri iy taq mam; ja ri k'a b'anayom pe chi re toq ri wakami jeb'ël tikil ruxe'el ri kaxlan Nimab'äl K'u'x pa kanima, pa kik'aslem ri qawinaq pa taq qatinamit; ja ri k'a b'anayon pe toq nsol chi kiwäch ri ruxe'el ri qanimab'äl ku'x, man ütz ta nkak'axaj, ruma k'a jikil chik chi kiwäch akuchi petenäq wi ruxe'el ri loq'oläj Ajaw, pa kaxlan na'oj.

[22] Cesar A gusto Coto U. Bajo el Cielo de lo Mayas, Editorial Tipografia Echeverria. Pg. 7.

Ri ruk’ayewal ruchajin wakami ri winäq, ja ri k’ïy k’a ruwäch nub’än chi ke richin ruya’ik kiq’ij, kejqalem. Konojel ri tyox ri e ya’on kan k’o chuqa’ ri utzil nkib’än chi re ri winäq rik’in ri ruk’aslem, e k’o chuqa’ ri xa nkokisaj richin nkib’än itzelal; ruma ri winäq k’o ri nuk’utuj utzil, chuqa’ e k’o ri yeb’esujun chi kiwäch, ja chi ri k’a nuch’är ri’ ri achike ri najowatäj chi re ri k’aslem.

E k’o k’a chuqa’ winaqi’ ri yekokisaj richin yek’awoman, yematyoxin rik’in ri kik’aslem, chi kiwäch ri tyox nkiya’ wi ri kitzij richin napon rik’in ri Ajaw; ruma ri tyox e xamanil ri e k’o pa kik’aslem ri winaqi’.

Kan k’a e k’o na ri qawinaq ri nkinimaq’ijuj na ri ojer kina’oj qati’t qamama’ (xukulem-kotz’i’j) ri xkisamajij pa kik’aslem, rik’in k’a re rub’anikil re’ yematyoxin, yek’awoman, yexajanin rik’in ri kik’aslem.

Jalajöj rub’anikil nb’an chi re richin ninatäx ri loq’oläj Ajaw chi ruwäch ri ruwach’ulew, jalajöj taq b’anob’äl ri e k’o chi ruwäch ri ruwach’ulew. Jalajöj rub’eyal nkib’än chi re; ri akuchi k’a ri nutun ri’ ja ri xa junam ri akuchi yeb’e’apon wi, nkinataj ri achike b’anayon, achike nuk’uyun ri k’aslem, jalajöj ri rub’i’ ya’on, jalajöj taq ch’ab’äl ye’okisäx richin nch’ab’äx ri rub’i’, ruma k’a ri’ jalajöj kib’anikil ri winaqi’ e k’o chi ruwäch ri ruwach’ulew.

CH'OB'OJ MAYOJ PA KIWI' RI IK'CH'UMIL

Achike ri Ik'ch'umil

Ri ik'ch'umil e k'o chi kaj, kan e nuk'un wi, kan e ya'on wi kan chi kaj, e rusamaj ri Ajaw rub'anon kan pa rutikirb'al chi re ri k'aslem, e chajinela' pa ruwi' ri ruwach'ulew, e k'o ri b'anon kan chi ke ri yetikïr yetzu'un ri tokaq'a', e k'o ri paq'ij; k'o kisamaj nkib'än toq e k'o chi kaj.

Ri qati't qamama' rije' ketaman chi kik'in ri ch'umila' e k'o chi kaj, ja kik'in rije' ri alaxnäq pe ri kib'anikil, ri kina'ojib'al, ri ketamab'al nkokisaj pa kik'aslem. Toq rije' yekitz'ët chi k'o jalöj nkib'än ri yetzu'un pe chi ruwäch ri ulew, kan k'o wi k'a ri achike nkil, nkitz'ët, nkik'aslemaj; ri ch'umil ja rije' ri nab'ey nkinab'ej, nab'ey nkiya' retal achike nk'ulwachitäj chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ruma k'a ri' toq nkib'ij ri winaqi chi k'o etal nuk'ut chi ruwäch ri kaj, k'o nk'ulwachitäj chi ruwäch ri ruwach'ulew. Ronojel kan k'o wi k'a rutzijol ri nuk'ulwachij ri winäq rik'in ri ruk'aslem.

Ri ch'umila' e jun chi nimaläj q'ijob'äl, chuqa' jun chi nimaläj ch'olq'ij ri k'o chi kaj. Ruma ri' toq ri qawinaq pa taq qatinamit ketaman nkitz'ët achike na rub'anikil rub'anon ri ati't ik' k'o chi kaj, ja chi rij ri' yeb'e wi rije' richin nkib'än: kisamaj, yekik'ol ruwäch kitiko'n, yekitik ri kalk'wal, yekipachab'a' ri äk' richin yepuqan; ronojel ri tik'amon nb'an chuqa' ri manaq; ja ri' ri nkojqaj richin ruk'waxik ri kik'aslem, richin k'a manaq nkipoqonaj ki', manaq k'ayewal, manaq yab'il, manaq kamïk.

Ronojel k'o rub'anikil, k'o retal nuya' chi ke, ruma ri ketaman toq k'o retal pa janipe' napon ruq'ijul ri k'aslem wi k'o nuk'ulwachij, wi k'o jalöj k'o chi nuk'owisab'ej ruk'aslem ri ruwach'ulew, ja ri' ri xketamaj ri winaqi' rik'in ri kik'aslem. Ruma k'a ri' k'a nokisäx na, ja ri' na ri nya'öx ruq'ij rejqalem, ruma kan ke wi ri', kan qitzij wi ri ke ri' nk'ulwachitäj, manjun ri choj ta nina'ojïx.

Ri ch'umilal e k'o chi kaj chuqa' e retz'ab'alul ri kaj toq e ya'on kan, rik'in ri kitzub'al yech'ich'an, ja ri k'a nutz'ët ri winäq toq rija' nuna' kikotemal rik'in ri ranima', nutz'ët k'a ri winäq chi nk'oje' pa saqil ruwäch ri ulew, ruma ri toq k'o ri ch'umil nkiya' saqil ri tokaq'a' chuqa' richin paq'ij, ja ri kisamaj nkib'än toq e ya'on kan chi kaj.

Ri winäq retaman k'a chi rik'in ri ruk'aslem k'o achike nchajin richin, k'o ri rajawal ri ruk'aslem, ri rajawal ja ri k'a ri ruch'umilal, chuqa' nb'ïx chi re ruwa ruq'ij, ja rija' ri k'amayon

pe rub'anikil ri ruk'aslem, achike rusamaj ruk'amon pe toq naläx ri ak'wal, achike ri ntikïr nub'än, achike k'o chi nub'än el rik'in ri ruk'aslem; ja rija' ri k'o pa ruwi' ri ruk'aslem, ri nuchajij, man nrisq'opij ta, toq ri ruch'umilal ri winäq nujäch ri' rik'in ri ruk'aslem, ja chi ri' k'a toq nsach ri winäq pa ruk'aslem.

Ri ch'umil e k'o chi kaj, ja rije' ri nkiya' retal ruq'ijul ri k'aslem, achi'el chi re ri ati't ik', nuya' retal janipe' toq k'o jäb', toq k'o kaq'ïq', ke ri chuqa' toq ntel saq'ij, "***toq ri ati't ik' k'awäl chi kaj, ja ri manaq jäb' ta, ri tzalam ntzu'un pa ruqajb'äl kaq'ïq' k'o jäb' ruma ntzu'un pa ruwi' k'aslik ya', ri tzalan ntzu'un pa releb'äl ri kaq'ïq', ja ri k'a ri manaq jäb'***";[23] ronojel k'a ri jujun rub'anikil ri akuchi ntzu'un wi xketamaj achike k'a nuq'ajuj pa kik'aslem, manjun k'o ta jun ri choj ta ke ri nk'ulwachitäj, jantape' k'o retal ri nk'oje nab'ey, ja ri xketamaj xkisöl rij ri qawinaq pa taq qatinamit, ruma ri' rije' e na'onel rik'in ri kik'aslem, chi ixoqi', chi achi'a', k'o ketamab'al kichajin rik'in ri kik'aslem.

Rub'anikil ruch'akul ri winäq kan achi'el ri ch'umil e k'o chikaj, chi rupam ri ruch'akul k'o ri q'ij, ri q'aq', ri kaq'ïq', ri ya'; ja re' k'a nya'o ruk'aslem ruch'akul ri winäq, yerokisaj ri jalajöj taq uchuq'a', ri yeya'o ruk'aslem. Kan ke ri' k'a ri ch'umila', jalajöj uchuq'a' ri nya'o kik'aslem toq e ko chi kaj.

Kejqalem ri ik'ch'umil pa qak'aslem

Richin rutzijoxik ri kejqalem ri ik'ch'umil e k'o chi kaj, eqal, eqal yeqanataj ri jujun peraj akuchi ruximon ri' rik'in ruk'aslem

[23] Rutzij ri nan Rosa Elvira Patá, k'ak'al oxi' rujuna' (43). Ajq'ij, k'amöl b'ey, tinamït B'alamya'. chuqa' ri tat Antonio Peréz y Peréz, kajk'al jun rujuna' (81). Ajcholonel, k'amöl b'ey, tinamït San Antonio Palopó. Xech'ab'ëx pa ruwi ri samaj Ch'ob'oj Mayoj, ruka'n tanaj, juna' 2007.

ri winäq, ke ri k'a kik'in ch'aqa' chik k'aslemal ri nkik'ul kito'ik kik'in ri ch'umila'.

Ri ik' ch'umil toq e ya'on kan chi kaj rije' k'o kik'aslem, rije' b'anon kan chi ke chi k'o kisamaj nkib'än chi ruwäch ri ruwach'ulew, toq nkiya' ri kisaqil, ri kimeq'enal, ri kiq'aq'al, kuchuq'a', rik'in k'a ri' yeto'n rije', richin chi ri k'aslemal achike yek'ulun, nkokisaj richin nkik'aslemaj ri kik'aslem.

Ri ch'umil e k'o chi kaj, rije' rik'in ri kuchuq'a' nkiya' pa ruwi' ri ruwach'ulew, ja ri k'a ri nujek', nrokisaj ri winäq kik'in ri jalajöj taq k'aslemal, ronojel achike nrokisaj ri winäq richin nuq'axab'ej ri ruk'aslem, ja ri ch'umila' nya'on ri kik'aslem, achi'el chi re ri q'ij, ri ik'; ruma ri toq kan k'o wi k'a kejqalem rik'in ri ruk'aslem.

Ri ojer taq winaqi' rije' xketamaj ri kejqalem rik'in ri kik'aslem, toq rub'anon kan manjun wi jun ta chuxtäq ri nkokisaj richin nkitz'ët achike ramaj chi re ri q'ij chuqa' ri tokaq'a'; rije' xkiya' ruq'ij, rejqalem, ri kitz'etik ri jalajöj taq ch'umil ri nkik'ut ki' chi rupam ri kaj. Ri tokaq'a' ja ri ch'umila' yeb'eq'alajin pe, ja ri' toq rije' xketamaj achike k'a ramaj ri yeb'eq'alajin pe, ke ri k'a xkiya' kib'i', ruma ri nkib'ij chi e k'o ri ajkrusa', ri Ajawa', ri oxi' ajpop; konojel k'a xkiya' ketal, ruma ri toq xketamaj achike k'a ramaj toq napon nik'aj aq'a', toq kan xa nsaqerisan yan ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri ketamab'al xkinuk'ula' pa kiwi' ri ch'umila', ja ri k'a xeto'on rije' richin k'a xkinuk' ri kiramaj richin xekib'än kisamaj; samaj richin pa jay, richin pa juyu'; achike k'a ramaj yeyakatäj richin yeb'e chi re kisamaj, richin yeb'e chi re kik'ayij, richin yeb'e chi rub'anik kitaqkil, chuqa' ke ri k'a xketamaj ri ramaj toq ri

loq'oläj q'ij nusaqirisaj ruwäch ri ulew, toq ntok paq'ij, toq ja nq'equmär qa ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri qate' qatata', qati't qamama' e k'o pa taq qatinamit, rije' ketaman achike k'a nuya' pa kik'aslem toq ri ati't ik' k'o jalajöj jalöj nub'än: toq naläx, toq nik'ïy el, toq nsete', toq nrijïx qa; ja ri k'a ri xtiqaya' qa rutzijol chi rupam re peraj re', manjun k'a k'o ta jun ri man ta nsamajix, man ta ya'on ruq'ij, rejqalem, ronojel re etamab'äl re' k'a k'äs na, k'a nsamajix na wakami.

Achib'äl xelesäx pa 2006. Tat Julian Tum Tujal

Toq ri qati't ik' naläx, alaj ik' chuqa' nb'ïx chi re, toq ke ri rub'anon k'o k'a k'ïy achike nuya' pa ri k'aslem. Chi re k'a ri winäq ja ri k'a toq ri ruch'akul man kow ta, man nkowin ta rik'in yab'il, rik'in q'axomal, man kan ta k'o ruchuq'a' richin ta nutob'ej ri'. Ronojel k'a rub'anikil ri winäq rik'in ri ruk'aslem ntz'ukutäj el, toq ntik qa pa ruch'akul ri te'ej, ja chi ri' k'a toq ntz'ukutäj el; achi'el k'a nutzijoj ri tat Julian Tum Tujal[24]. Chi ri ojer kan qate' qatata' jeb'ël ketaman, achike rub'anikil nb'an

[24] Tetata' Juan Tum Tujal, Oxk'al waqxaqlajuj rujuna' (78) K'amöl B'ey, Ruq'a' tinamït Chipiacul Pa Su'm. ruch'ab'exik pa Kab'lajuj Aq'ab'al (30 de mayo) Juna' 2006. Ch'ob'oj Mayoj nab'ey tanaj.

chi ke ri alk'walaxela', toq k'o chi nkitik ri k'ajk'wal, toq k'a ri nkik'äm ki', k'a ri xek'ule', ja re k'a ri rub'anikil:

*"**Ri ojer kan ri te'ej tata'aj ketaman rub'anikil ri ik', toq ri jun ala' rik'in ri jun xtän yek'ule', ri te'ej tata'aj ketaman pa janipe' k'o chi yekitunub'a' ri kalk'wal richin ri k'ajolaxela' nkitik ri nab'ey kalk'wal, nk'ut k'a chi kiwäch achike rub'anikil k'o chi nkib'än rik'in ri kik'aslem; ri te'ej tata'aj chi re ri ala', chuqa' chi re ri xtän, rije' nkib'än chi ke k'o chi nk'oyob'ej na toq setël na ri ati't ik', manjun ri kan choj ta ke ri; ri pa alaj ik' manaq yetunub'äx ta, k'o rub'anikil ri ik' rik'in ruk'aslem ri winäq toq naläx ri ak'wal; ri pa setël rub'anon ri ati't ik', k'a ja chi ri toq yetunub'äx, ruma ja ri ruq'ijul toq yeb'etz'aqät ri uchuq'a' chi ruwäch ri ruwach'ulew; ke ri k'a chuqa' ri winäq ri nyaloj rik'in ri ruk'aslem chuwäch ri ruwach'ulew, manjun ri kan ta q'axomal xtiril, nkowin rik'in ri achike ri yerub'än".***

"Toq pa alaj ri ik' nkajowaj ki' ri xtän nyawäj kan, ke ri k'a chuqa' toq naläx ri ak'wal ri pa alaj ik', ja ri k'a xa q'axomal ri nub'än, man nkowin ta ruma xtik pa alaj ik', ja ri k'a ri man nto'on ta rik'in ri ruk'aslem, xa kan xa xe q'axomal ri man nkowin ta pa ruq'a'; ja chi ri' k'a ri tz'ukutajnäq pe, toq ri ojer kan ri winaqi' yalan xek'owin rik'in ri kik'aslem, rije' xketamaj pe janipe' toq ütz xekitik ri kalk'wal".

Ri jun chik rub'anikil nya'öx rejqalem, toq ri winäq k'o ta q'ajik rub'anon chi re jun peraj rub'aqil; ruq'ijul toq ütz naq'omäx, ja toq alaj rub'anon ri ik', ruma toq alaj ri ik', ri b'aqil b'uyül kib'anon richin yesilöx, richin nya'öx pa kik'ojlib'al ri b'aq kisq'opin ki'. Toq pa ri'j ik' nb'an utzil, ja chi ri manaq kan ta nuchäp yan ri' chanin, ri b'aq e kow, e chaqi'j kipam. Toq

nk'achoj el ri winäq rik'in ri q'ajïk, ronojel k'a mul toq ri ati't ik', nujalala' ri' ri jujun peraj chi re ri ruk'aslem chi kaj, ri winäq nuna' jub'a' rukïy ri akuchi q'ajinäq ri b'aq, ruma ruk'aslem ri winäq xa kan ruyuqen ri' rik'in ri ati't ik'.

Toq ri winäq nub'än rusamaj pa juyu', k'o chi nuya' ruq'ij, rejqalem achike rub'anon ri ati't ik' chi kaj. Toq alaj rub'anon ri ik', nusamajij ri ulew, nub'än apo utzil ri ulew, nujos ruwäch, nuch'ik apo ri ulew; re ulew re' nuyïk kan ruraxal, man nchaqi'j ta qa jumul, achike na tiko'n nb'an qa chi ruwäch kan yek'ase' pe, ruma ri ulew k'o ruraxal. Ja k'a toq pa ri'j ik' nsamajix pa saq'ij, ja chi ri' k'a ri ulew we k'o ruraxal toq nsilox xa kan jumul nchaqi'j qa, manaq nuyäk ta ruraxal, chuqa' we nya'öx qa tiko'n chi ruwäch manaq yek'ase' ta, manaq ye'aläx ta ruma majun achike ta nya'on kik'aslem.

Ri winäq toq xusamajij yan ri rulew, ütz chik richin nutïk qa ruwäch ri ulew, k'o chi nrojqaj ruq'ijul achike rub'anon ri ati't ik' chi kaj; we nb'an ri tiko'n pa alaj ik', ri tiko'n yek'ase', ye'aläx; ri k'ayewal nuk'ut ri' ja ri toq kan k'a ri' yetzu'un pe pa ruwi' ulew, ja yan chik ri xtaq chikopi' e k'o pa ulew yetijon, chuqa' ri ajxik chikopi' yekik'ot ri kixe'; ri janipe' yekolotäj kan yekowin yek'iy el, yechawomär el, ja k'a ri nb'ekila' chik ja ri kixe'el, ri kaqän man yekowin ta rik'in kaq'ïq', rik'in yab'il, chanin yeyawaj; e k'o k'a tiko'n ri man yekowin ta ri kixaq, ri kiwäch, ri kan k'a e si'j na ja ri yetzaq el; ja ri k'a nb'anon toq man kan ta nwachin ri tiko'n.

Toq ri tiko'n yemöl, yech'üp, yejach' ri kiwäch, k'o chi nojqäx chi ri ik' setël chik rub'anon, chuqa' we ri'j chik, ja ri k'a ri akuchi ri ruwäch taq tiko'n e kow, chuqa' we ye'okisäx kan richin nb'an ija'tz, richin ke ri' man yechikopïr ta, man yeq'äy

ta, nkikoch’ ri janipe’ ruq’ijul yeyak kan.

Ri winäq toq yeruqasaj ri che’, k’o k’a chi nrojqaj chi ri ik’ setël chik, ri’j chik rub’anon, ja ri k’a ri ruq’ijul toq ri che’ yechoy, yeqasäx e chaqi’j kipam, manaq kan ta nb’iyin ri kiya’al; we nb’an si’ chi ke jeb’ël yek’at, we nb’an tz’aläm, xata’t, jeb’ël yekowim, man yechikopïr ta chanin, man nq’äy ta chanin, yeyaloj akuchi ye’okisäx wi. Toq nchoy, nqasäx pa alaj ik’, wi nokisäx richin nb’an si’ chi re, ri si’ man kan ta nk’at, xa kan choj nsib’ïr; toq nokisäx richin ta nb’an tz’aläm, xata’t, ri man yeyaloj ta, chanin nchikopïr, chanin nq’äy qa, man nkowin ta ri che’.

Toq jun winäq yawa’ k’o ta ruq’axomal, ruyab’il, ruk’ayewal, richin retamaxik achike raq’omal k’o chi nya’öx chi re, k’o chi nab’ey nch’ob’ ri ruwaruq’ij, ri ruch’umilal; chi rij k’a ri’ nb’e wi ri aq’omanel richin nukanoj ri achike nuya’ chi re, ruma man xa b’a achi ke ta chi aq’om ri ütz ta xtub’än qa chi re, ri nuk’achojsaj ta ri ruq’axomal, ri ruyab’il, ri ruk’ayewal; ja k’a rub’anikil re’ xkaq’omaj ki’ ri qate’ qatata’ ri qati’t qamama’ ri ojer chi juna’ pa taq qatinamit.

Ri qati’t qamama’ xkojqaj ruq’ijul ri ik’, ri q’ij, e k’o chi kaj richin ajilab’äl; nkib’ij k’a ri ajk’exeloma’, chi ri ati’t ik’, ja ri k’a nkojqaj rije’ richin retamaxik pa janipe’ apo naläx jun ak’wal, ruma ri kojqan chi rij janipe’ mul naläx, nnik’ajïr, nrijïx ri ati’t ik’ pa jun juna’; ke ri k’a xketamaj chi pa b’eleje’ ik’ naläx jun ak’wal, ja ri ati’t ik’ nrojqaj, nkajilaj janipe mul k’o chi nik’o, ntz’aqät na ri b’eleje’ mul ri nuk’ut ri’ ri ati’t ik’ naläx, nnik’ajir, nrijix, rik’in ri ke ri’ ketaman rije’ pa janipe ruq’ijul toq naläx ri ak’wal; ruma ri toq nkib’ij chi ri ch’umil e k’o chikaj, ja rije’ ri kicholq’ij ri qawinaq, ja chi ri’ nqalajin wi janipe’ ruq’ijul ri

k'aslem nkik'owisab'ej chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri retal nuya' ri ati't ik' toq napon ruq'ijul chi kan ja naqaj chik k'o wi ri jäb', ri rub'anikil nub'än ja ri ntzale', ntzu'un pa ruwi' palow (ruqajib'al kaq'ïq'), ri winaqi' nkib'än utzil ki' richin nkisamajij ri kulew, richin nkib'än yan qa ri kitiko'n; ja ri retal nkitz'ët toq ri ik' ruk'amon pe jäb' chi rupam ri ruq'ijul ri'; toq ri ik' kan k'a tik'ïl na ntzu'un chi kaj, ja ri k'a ri kan k'a manjun retal ta chi nqa ta ri loq'oläj jäb', ja ri k'a chuqa' retal richin k'a xb'ek'is ruq'ijul nqa ri jäb', ja chi ri ntikïr el ruq'ijul ri saq'ij.

Toq ri qati't ik' chuqa' ri qamama' q'ij yeyawäj, rije' k'a ri man junam ta ri ruchuq'a' ri kisaqil nkiya' chi ruwäch ri ruwach'ulew, ri winaqi' choj chi nkitz'ët chi nujäl rub'onil ri saqil, ja chi ri' ri peraj toq konojel ri k'aslemal chi ruwäch ri ruwach'ulew, achike yek'ulun ri saqil ri' yeyawäj, yek'oje pa q'axomal; we ri winäq ntel chi ruwäch ri saqil ri', chuqa' rija' nuk'ul ri q'axomal, nyawäj chuqa'; re k'a man kan ta nuna' qa ri winäq chi ke ri nub'än ri ruch'akul, ri k'ayewal ja ri nb'e na jub'a raqän toq nb'erutz'uku' pe ri q'axomal pa ruch'akul, nb'ek'oje' pe ruyab'il ri manjun aq'om achike nk'achojrisan.

Ri qati't ik', ri qamama' q'ij toq rije' yeyawäj (eclipse), ja chi ri k'a ri man ütz ta ri winäq nb'eyaj ta chi ruwäch, k'o chi nuchajij ri', nuyäk ri' pa rochoch, ruma we man nuchajij ta ri' achi'el chi re jun te'ej ri royob'en ta ral, ri ruk'ayewal nril ri ral toq naläx, k'o re man ntz'aqät ta ri ruch'akul, ruma ri kan k'o chi nb'an ri achike nb'ïx, kan qitzij wi ri k'o nuk'ulwachij ri winäq rik'in ri ruk'aslem.

Toq nyawäj ri qati't ik' chuqa' ri qamama' q'ij, konojel ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew yeyawäj nkina' rupoqonal;

ruma k'a ri' we ri winäq nuchäp ri ya', k'o k'ayewal nuya' pa ruk'aslem. Ruma k'a ri' kan k'o wi chi ri winäq nuyäk ri' toq ke ri nuk'ulwachij ri ik', ri q'ij e k'o chi kaj.

Toq ri qati't ik', ri qamama' q'ij yeyawäj, ri qawinaq nkik'ojk'a' rijiläj taq aqe'n, chuqa' e k'o ri nkokisaj ri rusaley ri k'isik', chuwäch ri sale'y nkich'äy ri rismal ri karne'l, ruma toq ke ri nb'an chi re k'o ruk'oxomal ntel chi re ri aqe'n, chuqa' toq nch'ay ri rismal ri karne'l, ja rik'in k'a ri' nkitob'ej ri ati't ik' chuqa' ri q'ij, richin k'a chanin ta tuna' kiwäch, chanin ta ye'el chi re ri q'axomal, manaq ta nkitïj poqon.

Ri na'oj kichajin ri qawinaq ja chi ronojel chi k'aslemal xa ruximon ri' ri kik'aslem, ri kiq'axomal ri ati't ik' rik'in ri qamama' q'ij toq rije' nkitun ri kisaqil, ri kiq'aq'al, ri kuchuq'a', ja chi ri' k'a toq rije' yeyawäj, ri kiq'axomal k'o k'a chi rupam ri saqil nkiya' chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja ri k'a nkik'ül ri winaqi' rik'in ri kik'aslem we man nkichajij ta ki'; ri nkik'ulwachij ri k'aslemal e k'o chi kaj, ja ri nkik'ül ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Man xa choj ta k'a ri k'o nkib'än ri winäq toq k'o nk'ulwachitäj, xa kan k'o wi k'a nuq'ajuj rik'in ri kik'aslem, ruma ri toq nkib'ij chi man tik'amon ta ri yojk'oje' ta chi ruwäch ri kisaqil toq rije' yeyawäj, ruma ri k'ayewal kan tz'etel wi, man xa choj ta nina'ojïx ri k'o nuk'ulwachij ri winäq, ruma e k'o ri toq ye'aläx e k'o ri manaq kiq'a', manaq kaqän, e k'o ri man ntz'aqät ta kich'ab'äl, manjun nk'ak'axaj ta, jalajöj ri nuya' chi re ri ak'wal ri nuk'äm pe chi re ri ruk'aslem, toq ri te'ej, ri tata'aj man nkinimaj ta ri achike nb'ïx chi ke, chi tikichajij ki' rik'in ri kik'aslem.

Ri qati't qamama' kiya'on k'a kan ri ketamab'al, ri kina'ojb'al pa ruwi' ruk'waxik ri qak'aslem, kinuk'un k'a kan ri tik'amon k'a nqab'än richin nqak'aslemaj ri qak'aslem; kiya'on kan rutzijol chi ri ch'umil e k'o chi kaj, ja rije' ri e uk'wayon ruq'ijul ruk'aslem ri winäq chi ruwäch ri ruwach'ulew, ke ri chuqa' chi ke ch'aqa' chik taq k'aslemal.

Rub'eyal k'äs ri winäq wakami.

Pa ruq'ijul chi re ri k'aslemal wakami, k'o re man kan ta ninimäx chi k'o ta nk'ulwachitäj; ri winäq manaq k'a kan ta chik nuya' rejqalem, ri kina'ojb'al ri qati't qamama', kiya'on kan chi k'o ta chi ja ri nqojqaj richin nqab'än ri qak'aslem; ja ri k'a ri nk'atzin ta chi qe, richin ri achike yeqab'än pa rub'eyal ta nb'anatäj, k'o k'a re man ke ta ri nk'ulwachitäj.

Ri winaqi' wakami man nkiya' ta chik rejqalem ri ati't ik' k'o chi kaj toq nuya' retal napon ruq'ijul ri k'o ütz yeb'an k'o ri manaq, achi'el chi re samaj nub'än ri winäq toq nusamajij ri ulew, ja chi ri k'a nq'alajin chi ri achike ri k'o chi yeb'an rik'in rusamajixik ri ulew, k'o chi nrojqaj achike rub'anon ri ati't ik' k'o chi kaj, ruma ri' toq ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew ruyuqen ri' rik'in ri ati't ik', toq man nya'öx ta ruq'ij, man nya'öx ta rejqalem; ja ri k'a nb'anon toq ri winäq achike la k'a rub'anon ri ati't ik' k'o chi kaj, we xaläx, we xnik'ajär, we xrijïx qa, xa kan choj chi nsamäj, ruma ri toq man ütz ta ntel chi ruwäch achike yerutik, man nwachin ta ruwäch ri rutiko'n.

Ja ri k'a nb'anon chi re ri k'aslem pa ruq'ijul wakami, k'o re yeb'än, k'o re manaq chik, ri winäq xa kan choj chi k'äs, we k'o ik', we manaq ik', rija' nsamäj, ke ri nub'än ri winäq toq man nunimaj ta, man numäy ta, xa kan choj chi nubän rusamaj.

Wakami, kan k'a e k'o na winaqi' ri man kimestan ta, man kijech'un ta kan rik'in ri kik'aslem, kan k'a nkisamajij na, kojqan na ruq'ijul nuya' ri ati't ik', ruma ri toq man ta nimestäx; ja ri k'a ri rub'anikil nkib'än kik'aslem ri winaqi' pa taq tinamït, rije' ketaman chi ruyuqen ri' rik'in ri kik'aslem, ruma ri ati't ik' uk'wayon ruq'ijul ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Wakami xa kan xujäl yan qa ri' ruk'aslem ri winäq, achi'el nkitzijoj ri qate' qatata', qati't qamama' chi toq rije' xek'ïy pe, xkinimaj ri achike xb'ïx chi ke, chi ri ati't ik' ja rija' jun k'aslemal ri uk'wayon ruq'ijul ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, rije' pa rub'eyal xkib'anala' ri kisamaj, ri runuk'ik' ri kik'aslem, ri kina'ojb'al; man achi'el ta rub'anon wakami man kan ta chik nb'an. Ri winaqi' k'o re kan k'a nkojqaj, k'o re manaq chik, ja ruma k'a ri' xa nb'esach ri ketamab'äl ri te'ej tata'aj, ati't mama'aj.

Ri winaqi' toq man nkiya' ta rejqalem ri ati't ik', ruma k'a e k'o chik chuxtäq ri nuk'un chik, ri ntikïr nretaj achike nk'ulwachitäj ri jujun q'ij chi re ri k'aslem, we k'o kaq'ïq', k'o tew, k'o jäb', k'o k'atän, ja re' k'a nrojqaj yan chik wakami, achi'el ta ja k'a ri chuxtäq ye'okisäx wakami, ja ri ta xk'exon yan ri etamab'äl ri nkisamajij ri winaqi' pa taq tinamït, ri tik'amon k'a k'o chi nb'än ja ri man timestäx ri ketamab'äl, ri kina'ojib'äl ri te'ej tata'aj, ati't mama'aj, pa ruwi' rub'anikil rutz'etik ruq'ijul ri k'aslem, ruma chi kiwäch rije' jikil achike retal nuya' chi ruwäch ri kaj, we k'o jalöj ri nk'ulwachitäj chi ruwäch ri ruwach'ulew.

𝋧 CH’OB’OJ MAYOJ PA RUWI’ RI CHE’Q’AYÏS

𝋧/𝋡 Achike ri Che’q’ayïs

Ri che’ ri q’ayïs e k’o chi ruwäch ri ruwach’ulew, e nuk’un, e tikon kan pa rutikirb’al chi re ri k’aslem, ja rije’ ri e rusamaj ri loq’oläj Ajaw; b’anon kan chi ke chi ri kik’aslem ja ri nkokisaj ch’aqa’ chik taq k’aslemal.

Ri che’q’ayïs e nimaläj taq k’aslemal, rije’ k’o kuchuq’a’ richin nkoyoj nkijëk’ ri loq’oläj jäb’. Ri che’q’ayïs ja ri yerokisaj ri winäq richin nub’än raq’om, e jalajöj kiwäch ri che’, ri q’ayïs, ke ri k’a jalajöj kiwäch ri yab’il nkaq’omaj.

Ri che’, ri q’ayïs e k’äs, rije’ nkina’, rije’ nkitz’ët achike ri nk’ulwachitäj, achike nub’än ri winäq chi ruwäch ri

ruwach'ulew, rije' k'o kiq'ij, k'o kejqalem, achi'el k'a nkib'ij ri qati't qamama' chi ri che', ri q'ayïs, rije' e qachaq' e qanimal rik'in ri qak'aslem, junam ri achike nya'on ri qak'aslem, junam ri achike nqokisaj richin yojk'ase', nqajo ri ya', ri kaq'ïq', ri ulew; ri qameq'enal nqak'ül rik'in ri q'ij.

Ri che' yech'on, yeb'ixan, toq yeq'ajan achi'el toq k'o jub'a kaq'ïq', ja re' tikirel nrak'axaj ri winäq; ja ri k'a ri rub'anikil kib'ix ri che' ri yeq'ajan, rije' yek'at chuwäch ri q'ij; toq nkitz'ët chi petenaq jub'a muqul, rije' yekikot, ruma la che' k'o kik'aslem, nkina' achike ri nk'ulwachitäj chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Toq nqab'ij chi ri loq'oläj taq che' yech'on, yetzijon, rije' kan k'o wi kich'ab'äl, rije' k'o kak'axab'al, yetzu'un, nkina'; aruma k'a toq ke ri kib'anikil, we nqatz'ët chi jun che', jun q'ayïs, naläx, tz'etël chi nk'ïy el, nnimïr el, k'atzinel chi k'o rukaq'ïq', rumeq'enal, ruya', richin nk'ase'.

Ri winäq k'o jun rub'anikil ri ruch'ab'äl richin ntikïr nch'o, ke ri chuqa' ri che'q'ayïs, ruma ri toq ri che' rije' yetzijon, yech'o chi kiwäch; ke ri k'a kib'anon konojel kiwäch k'aslemal ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew; ri jujun tanaj k'aslemal b'anon kan chi ke, chi k'o jun rub'eyal ri yech'o chi kiwäch, achi'el nub'än ri winäq kik'in ch'aqa' chik winaqi', ke ri k'a nkib'än ch'aqa' chik k'aslemal, ruma ri' toq ri akuchi rujalon ri', ja rik'in ri kich'ab'äl richin yecho' chi kiwäch.

Ri winäq ruma ri rub'anikil nub'än ri ruk'aslem, man nuya' ta rejqalem achike chi kik'oxomal ntel kik'in ri che', ri q'ayïs toq ri loq'oläj kaq'ïq' nik'o kik'in, ja ri' ri man nq'ax ta chi ruwäch ri winäq; achike ri kich'ab'äl ntel chi ke, chuqa' achike nkajo' nkib'ij rije' chi re ri winäq rik'in ri kik'oxomal; achike ri

ruk’amom pe ri kaq’ïq’ ri nb’eruya’ kan chi ke ri winaqi’.

Toq ri q’ij ntzu’un pa kiwi’ ri che’, k’a ri’ pa junanin nimuqe’ qa, ¿achike k’a nkajo’ nkib’ij toq ntel kik’oxomal yeq’ajan?, ¿achike k’a rub’anikil ri kitzij?, we k’o utziläj k’aslem ri petenäq, we xa manaq. Chi ke rije’ xb’ix kan ruma ri kaq’ïq’. Ri q’ij ntzu’un pa kiwi’, ri muj nik’o kik’in; ja ri’ chik k’a ri nkiq’axaj rutzijol, toq rije’ yeq’ajan, yech’on, ja ri k’a ri man retaman ta chik ri winäq nusol rij, achike nkajo’ nkib’ij chi re ri ruk’aslem.

We ri winäq toq nuchöy, nuqasaj jun che’, man nuk’utuj ta q’ij, man nuk’utuj ta kuyb’al mak, ri winäq k’a ri’ nmakun rik’in ri ruk’aslem, ruma ch’a’oj k’a ri nub’än, nuq’ät chi ruwäch jun k’aslem; konojel k’o kiq’ij kejqalem, nkitz’ët, nkina’, nkak’axaj achike ri nb’an chi ke. Ri ruk’aslem ri che’ junam k’a rik’in ri winäq, ruma toq nqab’ij chi ri che’q’ayïs kichaq’ kinimal ki’ rik’in ruk’aslem ri winäq. Ja ri k’a toq ruma man xa kan choj ta ke ri yechoy, yeqasäx ri loq’oläj taq che’ e k’o chuwäch ri ruwach’ulew.

7/2 Kejqalem ri che’q’ayïs pa qak’aslem

Nïm kejqalem ri loq’oläj taq che’, loq’oläj taq q’ayïs, ja rije’ ri yeya’on ruk’aslem ri ruwach’ulew, ja rije’ ri k’aslemal e tiko’n kan richin nkikuchb’ej ruwäch ri ulew, ja rije ri e rutzyaqb’äl ri ulew, ruma nkitob’ej richin man choj nk’at rik’in rumeq’enal ri q’ij, chuqa’ richin nkiya’ ruk’aslem ri ruwach’ulew, ja rije’ ri e nimaläj taq k’aslemal ri e ya’on chi ruwäch ri ruwach’ulew.

Ri che’ nuna’, k’äs, ya’on ri ruk’aslem toq rija’ tikil, pa’äl, manaq ta ruk’aslem manaq ta ya’on kan chi ruwäch ri

ruwach'ulew. Ke ri k'a chi ke konojel janipe' ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, kan nkina', nkitz'ët rub'anikil ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Konojel k'a ri k'aslemal to'ik nkajo' richin yek'ase', achi'el k'a chi re ruk'aslem ri winäq, pa ruyonil man ntikïr ta nk'ase', k'atzinel chi e k'o ch'aqa' chik achike ri yeto'on richin toq k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Pa ruk'aslem ri winäq e rutojtob'en pe kokisaxik ri che', ri q'ayïs. E rokisan pe kixaq, kiwäch, kiq'a', kaqän, kixe'el, kisakil, pa jalajöj taq ruq'axomal; ke k'a ri toq rilon raq'omal jalajöj taq yab'il, jalajöj taq q'axomal ri nuk'ut pe ri' pa ruch'akul.

Ri che', ri q'ayïs e ruya'on kan ri Ajaw richin k'a chi ri winäq yerokisaj richin nub'än raq'om. Ja re' k'a ri ketamab'al kinuk'un kan ri qati't qamama' pa taq qatinamit, ja ri k'a ri kisamajin pe pa ruq'ijul chi re ri kik'aslem, kan k'a ja ri chik na ri etamab'äl nkisamajij na ri qawinaq wakami; ketaman k'a pe kejqalem ri che', ri q'ayïs rik'in ri kik'aslem; ja ri k'a k'utun pe, toq man tik'amon ta ri winäq rik'in ri ruk'aslem man ta nuya' kejqalem, ja rije' ri yeto'on richin toq ntikïr nuq'axab'ej ri ruk'aslem.

Ri winäq toq yerokisaj richin nub'än aq'om chi ke, tikirel chi toq yeruch'üp k'o chi nuk'utuj q'ij chi ke, k'o chi ntzijon kik'in ruma k'o choq'oma toq yeruch'üp, chi ja ta rije' yeto'on richin ri winäq k'o pa q'axomal; ri ramaj tik'amon yeruch'üp ja ri nimaq'a', toq kan k'a jani k'ïy rumeq'enal ri q'ij, ja chi ri' toq ri che', ri q'ayïs k'a man jani tikisq'opij ri kuchuq'a' kan k'a kiyakon na qa, ja chi toq ri kisamaj kan k'a nkib'än na ri

achike najowäx chi ke; ja k'a toq nimeq'on chik jeb'ël ri q'ij, achi'el ri xulan q'ij, ja chi ri' ri q'ij xujek' yan ri kuchuq'a'; toq ri winäq yerokisaj yan chik, manaq chik kuchuq'a'.

Richin kokisaxik ri che'q'ayïs jalajöj ri q'axomal ri nkik'achojrisaj, achi'el k'a ri nkinataj ri qawinaq e k'o pa taq qatinamit, chi ri jujun q'axomal kan k'o wi ri che', ri q'ayïs, kan ja' wi ri' nkaq'omaj, manjun ri xa b'a achike ta ri ye'okisäx chi re jun yawa', k'o chi ri winäq aq'omanel retaman achike nrokisaj.

Achi'el ruq'olb'al ri chäj, ja re' nkowirsan rupam ri che', ruma ri' ja re' nkokisaj ri winaqi' richin aq'omanïk, ri rokisaxik nb'an chi re, ja ri ütz nokisäx richin nuk'achojrisaj ri q'ajik. Ri winaqi' kitojtob'en pe jalajöj taq rub'eyal ye'aq'oman, kilon k'a ri kan jeb'ël ri nk'achojrisan ri q'ajik b'aqil, ri rub'anikil nb'an chi re ri q'ol richin ruk'achojsaxik ri q'ajik, ruma ri ruchuq'a' ri che', ri ruq'olb'äl, rujek'on k'a chi re ri ulew, ri ya', ri kaq'ïq', ri q'ij, ja ri k'a ri rumolon ri' rik'in ruq'olib'al ri che', toq nokisäx yan chik, ja chi ri' k'a k'o wi ri uchuq'a', ri achike nto'on richin ri b'aq chi nub'än chi re ri nutunej yan chik ri'.

Ri ruq'olb'al ri chäj toq nokisäx chi re aq'om nub'än ri rusamaj, nk'achojrisan, ruma chuqa' k'o ruchuq'a' ri winäq aq'omanel; ja ri ruwa ruq'ij ri winäq nto'on richin. Ruma jujun winaqi' k'o jujun wi ri kuchuq'a' ri kich'akul, man junam ta chi konojel, ke ri k'a richin ri ye'aq'oman, ruma ri toq ri che', ri q'ayïs ye'okisäx richin aq'om, e k'o winaqi' ri ye'okisan yek'achoj ri kiyawa' chi kiwäch, e k'o k'a ri man kan ta yek'achoj el, ruma ruchuq'a ri aq'om rik'in ruchuq'a' ruwa ruq'ij ri winäq nkitun ki', ja re' nq'axäx chi re ri yawa' richin raq'omaxik.

Rik'in kik'aslem ri che', nkiya' retal pa janipe' toq nqa ri jäb', ri retal nkiya' ja ri toq ntzaq ri kixaq, toq ke ri nkib'än qa yeb'e'aläx chik pe ri k'ak'a' taq ruq'a', k'ak'a' taq ruxaq, alaji' taq ruxaq, yeb'eq'a'an chik pe ri che', ja ri k'a toq nqa ri jäb' chi ruwäch ri ruwach'ulew, nkiya' rukojolil ri jujun peraj chi re ri k'aslem.

Ri loq'oläj taq che', ja ri k'a e chapayon richin ri ulew, richin k'a manaq kan ta choj ntilil el toq nrisq'opij el ri', toq nub'än ri jäb', ri ya' nb'iyin chi ruwäch ri ulew, nuk'ot ri akuchi nik'o wi; ri kisamaj nkib'än ri che' ja ri' manaq nkiya' ta q'ij ri kan choj ta nujok el ri ulew, ruma rik'in ri kixe'el nkichäp ri ulew, richin k'a ke ri man kan ta choj ta nileb'eb' nb'e ri ulew.

Ri kisamaj nkib'än ri che'q'ayïs rik'in ri k'aslem, nïm ri rub'anikil, ruma ja rije' k'a ri k'aslemal e nimalaxela' chi kiwäch kik'aslem ri winaqi' chi ruwäch ri ruwach'ulew, ri kejqalem ri che' q'ayïs rik'in ri k'aslem, ja ri' yeto'on richin nkiya' k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri che', ri q'ayïs yech'ajch'orisan rupam ri kaq'ïq' nb'eyaj chi ruwäch ri ruwach'ulew; ri winäq toq nujiq'aj ri ruxla' ja ri ch'ajch'oj kaq'ïq' nrokisaj, toq nrelesaj chik el k'o chik yab'il ruk'wan, ja ri k'a ri nkijek' chik ri che', ri q'ayïs ri nkich'ajch'orisaj chik rupam, k'a ri nkitzolij chik el, ja ri k'a chik ri kaq'ïq' nkik'ul ch'aqa' chik k'aslemal, richin k'o kik'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri che', ri q'ayïs, ja rije' ri napon kiq'ijul toq yesijan, toq ke ri' nkib'än ri che', ri q'ayïs, ja ri k'a ri retal toq nujäl chik ri jun peraj chi re ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, nk'is kan jun, ntz'ukutäj chik el jun; rik'in k'a ri kikotz'ijal, ja ri k'a

ri nkikanoj ri jalajöj taq chikopi' richin nkitij, man xa xe ta k'a richin yetikïr ta nkik'aslemaj ri kik'aslem, chuqa' richin yeto'on rik'in ri k'aslem.

Ri che', ri q'ayïs, we rije' yeb'ek'is chi ruwäch ri ruwach'ulew, man xa xe ta rije', chuqa' ke ri k'a nb'ekib'ana' ch'aqa' chik taq k'aslemal, kik'in rije' ntel wi achike nkokisaj richin nkib'än ri kik'aslem; qetaman k'a chi kik'in ri k'ichelaj, ja kik'in rije' naläx pe ri ya', ja pa kiwi' rije' ri nqa nab'ey ri loq'oläj jäb', ja rije' ri yech'ajch'orisan rupam ri kaq'ïq', ja rije' yech'uch'ursan rupam ri kaq'ïq', ja rije' yeya'on rumujal ri ulew.

Ri che' ri q'ayïs ja ri yerokisaj ri winäq richin nub'än rusi', rochoch, raq'om, chuqa' kiway chikopi'. Ri che' q'ayïs ja ri yeto'on richin nkiya' k'aslem, we rije' yeb'ek'is, yeb'ekäm; ke ri k'a konojel k'aslemal junam nkik'ulwachij, ruma kik'aslem konojel ruyuqen ri', ke ri k'a ruk'aslem ri winäq kik'in rije', we ri jalajöj taq k'aslemal yeb'ek'is rik'in ri kik'aslem, chuqa' ruk'aslem ri winäq nb'ek'is.

Ronojel ri achike nkik'ulwachij ri jalajöj taq k'aslemal chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja ri k'a chuqa' nuk'ul ri winäq rik'in ri ruk'aslem, ruma junam ri achike nkokisaj, achike nya'on ri kik'aslem, junam nkib'än ri kik'aslem, ruma ri toq man xa xe ta jun ri nk'ulun, konojel yek'ulun chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Toq ri winaqi' kan choj ri yekiqasaj ri nimaläj taq k'icheläj akuchi kan k'a e k'o na ri nimaläj taq che', ri winäq nqasan kichin man retaman ta, we man nuya' ta ruq'ij ri na'ojib'äl achike ri k'o chi nb'an, ja ri k'a nb'anon toq k'o re yemajtäj, yeq'itäj, npe kiyab'il ri majun raq'omal ta nilitäj. Re' ruma k'a kan manjun q'ij nkik'utuj, manjun kuyb'äl mak nkik'utuj chi

ke ri rajawal k'icheläj, rajawal ri che', ri juyu', ruma nq'at chi ruwäch ruk'aslem ri nimaläj taq che'.

Ruma ri toq e k'o ri ye'ak'axäx chi yekäm pa taq k'icheläj, yesokotäj pe rik'in ri kikäj, nqa che' chi kij, xetzaq pa siwan, xeq'aj pe, jalajöj ri achike yek'ulwachitäj, ruma k'a ri winäq man pa rub'eyal ta ri nub'än richin nuqasaj ri che'.

Ri najin nkib'än ri winaqi' wakami rik'in ri che'q'ayïs

Ri winaqi' wakami jalajöj rub'anikil nkib'än chi re ri kik'aslem, jalajöj rokisaxik nkib'än chi ke ri che', ri q'ayïs ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja chi ri k'a ri tz'ukutajnäq pe toq ri winaqi' nkib'än ri achike nkajo' nkib'än richin yekokisaj, e k'o

k'a ri yekichajij, nkiya' kiq'ij, kejqalem rik'in ri kik'aslem, ke ri k'a e k'o ri manaq xa kan choj ri yekokisaj.

Ri kik'aslem ri che'q'ayïs e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja ri k'a kik'aslem ch'aqa' chik taq k'aslemal, ri achike k'a ri nkik'ulwachij ri che'q'ayïs, ja ri k'a chuqa' nuk'ul ri winäq rik'in ri ruk'aslem, ja chi ri k'a toq nuq'alajrisaj chi ronojel k'a ruyuqen ri' ri k'aslem k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri winaqi' kan manjun nkiya' ta kejqalem, kan choj chi yekokisaj, ja ri k'a b'anayon chi ri k'ichelaj xa kan yeb'ek'is yan ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, xa kan e jub'a' chik ok ri kan k'a e k'o na, ri rub'eyal k'a ruchapon ruk'isik ri winäq, ja ri e k'o nima'q taq tz'ukb'äl chuxtäq (aserradero), yekiqasaj kiwäch ri nima'q taq ruwach'ulew, nima'q taq juyu', yekichöy ri che', ri q'ayïs richin nkib'än ch'akoj chi rij; xa xe yekib'än ri kich'akoj, k'a ri man yekitik ta chik kik'exel.

Toq man yetik ta chik kik'exel ri che', ri yechoy ja ri k'a nb'anon chi re ruwäch ri ruwach'ulew ri manaq chik achike ta nkuchun, xa kan nb'echaqi'j kan ruwäch; ke ri k'a ri yekib'än ri winaqi' e k'o kokoj rulewal ri kulew akuchi e k'o wi kijuyu', xa kan choj yekiqasaj ri che', k'o re man yekitik ta chik kik'exel, ruma yekokisaj richin nkib'än kisi' chi ke, richin yekib'än kochoch, jalajöj k'a ri rokisaxik nkib'än chi ke.

Ri jun chik k'ayewal nb'anon chi re chi ri k'ichelaj yeqasäx, ruma ri winaqi' pa taq tinamït xeb'ek'iyïr, man yerub'än ta chik raqän taq kulew richin yekib'än kitiko'n, k'atzinel chi rije' nkitik ruwäch ri ulew richin nkitzuqb'ej ki', akuchi yetikit ka'i', oxi', raqän kitiko'n richin nkiq'axab'ej ri kik'aslem, k'atzinel chi rije' yekijosq'ij akuchi yeb'e'apon chuchi' taq k'ichelaj. Ja

ri k'a nb'anon toq eqal, eqal ri k'ichelaj yeb'ech'utinïr kan chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ja ri che'q'ayïs yeto'on richin k'o k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, ruma rije' ri yeya'on ri kaq'ïq' achike nrokisaj ri winäq richin nujiq'aj ri ruxla, ke ri k'a ja rije' ri yechapon richin ri ulew man nrisq'opij ri', ruma ri winäq toq yeruchoy ri che' manjun chik yerutik ta kik'exel, ja ri k'a ri nb'anon chi re toq nub'än nima'q taq jäb', manjun achike nchapon ri ulew; ruma ri' toq k'o k'ayewal nkil ri winaqi', nwuluwu' pe juyu' chi kij, ruma manjun chik achike ta nchapon ri ulew; ri k'ayewal ja ri winäq manjun chik yeruchajij ta, manjun chik yerutik ta ch'aqa' chik kik'exel, richin ta ke ri' manaq ta nutij poqom rik'in ri ruk'aslem. Xkek'is ri che' manjun chik achike ta xtiya'on ri kaq'ïq', xa kan rije' ri yeto'on richin ko k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew

Ri winäq yerokisaj ri che', we man yeruchajij ta, ja ri k'a nb'anon toq yeb'ek'is ri k'ichelaj chi ruwäch ri ruwach'ulew, manjun chik achike ta yeto'on ch'aqa' chik taq k'aslemal richin nkiya' k'aslem, ruma manjun chik achike yek'ulun, manjun chik achike ta yetemen kichin. Re' nuk'äm pe k'ayewal pa ruk'aslem ri winäq, man xa xe ta k'a rija', chuqa' chi ke ch'aqa' chik taq k'aslemal ri nkajowaj nkik'ul kito'ik, achi'el k'a nub'än ri loq'oläj jäb' toq nqa chi ruwäch ri ulew; ri jäb' nqaqa achi'el nub'än ronojel mul, k'o re' rik'in ruchuq'a', k'o k'a re xa kan loman ri ruchuq'a', ri ulew xa risq'opin chik ri', manjun chik achike ta chapayon richin; toq nqa ri ya' numöl el ri', rik'in ri ruchuq'a' nb'iyin nuk'ot el ri akuchi nik'o wi; man xa xe ta k'a ri ulew nuk'waj, chuqa' ri che', ri q'ayïs ri chikopi', winaqi' achike na ri yeril el akuchi nik'o wi, ronojel yeruk'waj.

CH'OB'OJ MAYOJ PA KIWI' RI CHIKOPI'

Achike ri chikopi'

Ri chikopi' e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja rije' k'a ri nab'ey taq k'aslemal xetik chi ruwäch ri ruwach'ulew, toq xtz'ukutäj pe ri k'aslem, ruma ri' rije' e nimalaxela' chi qawäch röj winaqi'; erutikon kan ri Ajaw chi ruwäch ri ruwach'ulew, rukanon ri kik'ojlib'al chi kokoj, chi nima'q akuchi nkib'än ri kik'aslem, ke ri chuqa' rukanon kan achike k'a ri nkokisaj richin kiway, ruma man konojel ta junam ta nkitij, achi'el k'a ri yeqatz'ët pa ruq'ijul ri qak'aslem wakami, chi jalajöj taq chikopi' kan jujun wi ri achike nkitïj richin nkik'aslemaj ri kik'aslem.

Ja rije' k'a ri k'aslemal e okinäq retz'ab'alul ri ruwach'ulew, ri kib'anikil jeb'ël ok ri b'anon kan chi ke, ri rusamaj ri Ajaw manaq

sachoj ta rik'in, ronojel jeb'ël ri kib'anikil; ja ri k'a nb'anon toq nqab'ij chi ri jalajöj taq chikopi', we yeqatz'ët jeb'ël ri kib'anikil, ri kib'onil, ri kich'ab'äl, ri kib'ix, ronojel k'a ri kib'anikil nuya' kikotemal chi re ri winäq toq yerutz'ët, yerak'axaj, ruma ri' toq eya'on kan chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri chikopi' e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja rije' ri xeb'an, xya'öx kik'aslem toq etikon chik ri loq'oläj taq che', ruma ri toq xkib'ij ri e nuk'unel, chi achike k'a ri xkechajin kixe' ri che', achike k'a xkek'oje' chi kiq'a', xa kan ja wi k'a ri loq'oläj taq chikopi' ri xenuk', ja rije' ri xeya'öx chi ri', ja ri kik'ojlib'al xya'öx rije' richin nkik'aslemaj ri kik'aslem, chi nima'q chi ch'utin taq chikopi' xjach chi ke ri akuchi nkib'än ri kochoch, ke ri k'a ri kich'ab'äl xjunamäx ri junam kib'anikil, kan jujun wi xb'an chi ke (Popol wuj, Adrian Recinos. pg.27-28), ruma ri' yeqatz'ët, yeqak'axaj chi jalajöj kib'anikil richin yech'o chi kiwäch, kan ke ri wi b'anon kan chi ke pa rutikirb'al chi re ri k'aslem.

Ri chikopi' e winäq wi ri nab'ey, nkib'ij ri qawinaq chi ri chikopi' e k'o wakami la kik'exel kan ri winaqi' xek'oje yan pe ojer chi juna', ja rije' ri xkewala' ki' pa taq jul, xeb'e pa ruwi' taq che', pa ruwi' ya', jalajöj ri rub'anikil xkib'än richin xkikol ki'. Ri chikopi' k'o kik'aslem achi'el ruk'aslem ri winäq, ruma ri' man tik'amon ta röj yeqach'äy, yeqakamisaj ri awäj, we ke ri' nb'an chi ke, xajan nkib'ij ri qawinaq.

Kejqalem ri chikopi' pa qak'aslem

Ri chikopi' jalajöj kejqalem rik'in ruk'aslem ri winäq chi ruwäch ri ruwach'ulew, ruma ri' toq ronojel achike nub'än ri winäq rik'in ri ruk'aslem jantape k'o retal nkiya' ri chikopi'; rik'in re',

ninatäx chi re ri winäq chi man timestan qa rik'in ri ruk'aslem. Ri chikopi' aj pa juyu', aj chuwajay rije' k'a yetz'eton, yena'on achike k'a ri nril ri winäq, achike k'a ri petenäq, we näj we naqaj k'o chi re ri winäq; ruma ri' toq k'o ri etamab'äl chi toq ri chikopi' yech'o, yesik'in, yeb'ixan, nkik'ut ki', jalajöj ri rub'anikil achike nuq'ajuj toq ke ri nkib'än, ja re' k'a ri kiya'on rejqalem ri qawinaq pa taq tinamït.

Ri chikopi' eya'on kan chi ruwäch ri ruwach'ulew, e nimaläj taq k'aslemal chi ruwäch ri winäq, ruma ja re' yerokisaj richin ntikïr nuq'axab'ej ri' rik'in ri ruk'aslem. Ri chikopi' rije' nkito' ri winäq pa ruwi' ruk'aslem, xa b'a achike na ri nub'än, nuk'ulwachij pa ruk'aslem, ja ri chikopi' ye'ilon, ruma ri nqab'ij chi re chi ri kik'aslem ri chikopi' janila' nïm kejqalem; ja ri k'a ri xtiqasol qa ri kib'anikil nkib'än ri qawinaq chi ke richin kokisaxik pa kik'aslem.

Ja re k'a rutzij ri *Tat Francisco Xico, Ajq'ij*[25]**.** pa ruwi' rutz'etik achike k'a kejqalem ri chikopi' toq eya'on kan chi ruwäch ri ruwach'ulew. Ri chikopi' toq eya'on kan, kan k'o wi kik'atz', kejqalem rik'in ruk'aslem ri winäq, k'o re eya'on kan richin yerutïj, richin yeto'on rik'in samaj, chuqa' ye'okisäx richin aq'omanïk.

"Konojel k'o kisamaj nkib'än, majun k'o ta jun ri manaq ta, ri Ajaw retaman achike kokisaxik k'o chi nub'än ri winäq chi ke; ri kumätz (kan) jun chiköp ri k'utun chi ruwäch ri winäq ruma ri kaxlan nimab'äl k'u'x, chi ja rija' ri itzel; pa kina'oj ri ojer taq qati't qamama' chi ri kumätz, ja ri

[25] Tetata Francisco Xico. Kawinäq kab'lajuj rujuna' (52). Ajq'ij, tinamït Pa Tz'i' Ya', xchab'äx pa Oxi' q'anil juna' 2007 (27 de septiembre) Pa ruwi' Ch'ob'oj Mayoj, ruka'n tanaj.

rachib'äl ri Ruk'u'x Kaj, Ruk'u'x Ruwach'ulew; ri chiköp ri' man itzel ta, rija' rik'in ri ruk'aslem nuto' ri winäq, ja rija' ri nokisäx richin nb'an aq'om; konojel k'o jun choq'oma toq ya'on ri kik'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew".

Pa kik'aslem ri winaqi', ya'on kan achike chi chikopi', chi awäj ri tikirel yekokisaj richin nkiq'axab'ej ri kik'aslem, ruma e k'o chikopi' ri b'anon kan chi ke chi ütz yetij kuma ri winaqi', e k'o k'a chikopi' ri aj pa juyu', chuqa' e k'o ri aj chuwajay. Ri aj pa juyu' e k'o ri ütz richin yerutij, chuqa' e k'o ri manaq, re rub'anikil ri ütz, man ütz yetïj, rujalalon ri' ri jujun tinamït, achi'el chi ke ri tinamït e k'o juk'an chik ya', juk'an chik ruwach'ulew; aruma k'a toq e k'o ri man yetij ta, ruma xajan, ke ri k'a rub'anikil chi kiwäch ri maya' winaqi', kan ketaman wi k'a achike chi chikopi', chi kiwäch rije' ri e ütz richin yetij. Ri winaqi' kan ketaman wi achike k'a ri kiwayib'al ri ütz yekokisaj.

Ri jun chik rub'anikil kejqalem ri chikopi' rik'in ri k'aslem, ja ri ronojel mul toq nsaqirisan ruwäch ri ruwach'ulew, ja ri chikopi' nab'ey yeb'ixan, yech'on, yetzijon chi kiwäch; rik'in k'a ri ke ri yekib'än, nkitzijoj ri qawinaq chi ri chikopi' ja rije' ri e nimaläj taq k'awomanela', rije' ri yematyoxin, yek'awoman, chi re ri Ajaw, ruma nkitz'ët jun chik mul ri ruwach'ulew nk'oje chik pa saqil; rije' k'a ri' rik'in ri kib'ix nkik'utuj ri kik'aslem, ri k'aslem ri k'o chi nya'öx chik chi ruwäch ri ulew, nkik'utuj kiway; ja ri k'a ri man nub'än ta ri winäq rik'in ri ruk'aslem, rija' toq nsaqirisan ruwäch ri ruwach'ulew, xa kan choj ri nyakatäj el, e k'o re yenatan rik'in ri kik'aslem chi k'o achike nya'on, k'o k'a re ri kan manjun, kan choj chi e k'äs.

Ja re k'a jun, ka'i', oxi 'runa'oj, retamab'al ri tetata' Ajq'ij

Arnulfo Axpuac[26]. Pa kiwi' kib'anikil ri chikopi' rik'in ruk'aslem ri winäq, achike k'a ri nkib'ij, achike k'a retal nkiya' toq xa kan k'o nril, nuk'ulwachij ri winäq pa ruk'aslem.

"Ri chiköp achi'el ri tz'i', toq ntoq', nkib'ij ri qati't qamama', ja rije' ri yekitz'ët ri anima'i' ri yeb'eyaj pa xamanil, ja ri yekitz'ët rije' toq kan ye'ak'axäx ri yeb'ison rik'in ri koq'ej; ja ri k'a toq k'o k'ayewal naqaj chik pa rub'ey ri winäq, k'o yab'il, k'o k'ayewal. Ke ri k'a chuqa' rije' nkiya' retal toq yekitz'ët anima'i', toq ri tz'i' yekitz'ët anima'i', k'o re' ri tz'i' yetze'en achi'el nub'än ri winäq toq ntze'en, chuqa' nusiloj ri rujey, taq ke ri ta nutz'ët ri winäq, ri tikirel k'a k'o chi nub'än ja ri tixuke', tuk'utuj chi re ri Ajaw chi manjun achike xtuk'ulwachij pa rub'ey, rik'in ri ruk'aslem".

Ri tz'i' nkiya' retal we k'o k'ayewal pa ruk'aslem ri winäq, nkiya' retal rik'in ri kib'anob'al, achi'el toq ye'oq', toq nkib'än kitz'ilol pa rub'ey jun winäq, toq yechulun kan chi rij jun winäq; re' chuqa' nb'ïx chi re chi xa kan xapon wi ri ramaj toq ke ri' nuk'ulwachij ri winäq. Ri tz'i' man ja' ta ri' ri itzelanel, xa choj nuya' retal richin chi ri winäq tuchajij ri' pa ruk'aslem.

Toq ri tz'i' ye'oq', ri winaqi' kan yekak'axaj, xa xe k'a man yetikïr ta yekitz'ët ri anima'i' yekitz'ët ri tz'i'; rije' yetikïr nkitz'ët, nkak'axaj ri man ak'axanel ta chuwäch ri winäq, ruma ri' ri tz'i' nuya' rutz'ijol chi re ri winäq achike ri petenäq chi ruwäch apo ri ruk'aslem. Ri tz'i', k'o runab'al, nuna' rupoqonal, ruma ri' toq noq'; ja re' rub'anikil nub'ij chi re ri rajaw chi k'o k'ayewal petenäq pa ruk'aslem.

---

[26] Tetata' Arnulfo Axpuac. kawinäq lajuj Rujuna' (50), ajq'ij. tinamít Tz'oloya'. Xch'ab'äx pa waqxaqi' keme juna' 2007 (15 de octubre). Pa ruwi' ri samaj Ch'ob'oj Mayoj ruka'n tanaj.

Nk'ulwachitäj chuqa' kik'in ri kite' taq äk', toq nkajo' yesik'in achi'el nkib'än ri mama'i' taq äk', chuqa' nb'ïx chi re ri yetz'iririn; re' man jantape' ta nawak'axaj ke ri' nkib'än, ja ri k'a ri nb'ïx chi re chi ri awäj ri' nlab'ajin, k'o retal nuya' pa ruk'aslem ri winäq.

Ri chikopi' jalajöj ri kib'anikil ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, ke ri chuqa' jalajöj ri rub'eyal nkik'aslemaj ri kik'aslem kik'in ri winaqi', ja re k'a jun chik kib'anikil ri chikopi' toq eya'on kan chi ruwäch ri ruwach'ulew.

"Ri chikopi' rik'in ri kib'ix, kisik'inïk, rije' k'o nkib'ij, k'o nkiya' retal rik'in ruk'aslem ri winäq, ri tukür, rija' jun chiköp toq ye'ech'on pa ruwi' jun jay xa kan k'o k'ayewal nkil ri winaqi' pa kochoch, achi'el nkib'ij ri winaqi' ri tukür ri nuya' retal kamïk; ri chiköp ri mes (si'an), ja rija' chuqa' jun chiköp ajtaqonel, nb'eruya' rutzijol toq rija' ntoq' chwajay, pa ruwi' jay, ke ri chuqa' ri nb'erub'ana' kan rutz'ilol chwajay; ri xa kan k'o achike ri nk'ulwachitäj, ri xa kan naqaj chik k'o wi (rutzij ri tetata' Arnulfo Axpuac). Kan e k'o wi k'a ri chikopi' b'anon kan chi ke richin nkiya' rutzijol pa ruk'aslem ri winäq.

Re rub'anikil toq nqab'ij chi ri chikopi' e taqonel, re kan ojer wi chi na'ojb'äl, ruma achi'el nunataj chi rupam ri Popol Wuj, toq ri Ixmukane' toq xeb'apon ri wuqu' Tukür rik'in, richin kipeyoxik ri Jun Ajpu' rik'in ri Ixb'alamkej, richin yeb'e'etz'an pa Xib'alb'ay, ri achike k'a xutäq ri Ixmukane' richin ruya'ik rutzijol chi ke ri ral, ja ri chikopi'. Nub'ij k'a chi rupam ri sik'iwuj chi xeto'on ri uk', ri xpäq, ri kumätz, ri kot, ja rije' k'a ri xkitob'ej ki' richin xb'ekiya' rutzijol chi ke ri Junajpu' rik'in ri Ixb'alamkej chi taqom kipeyoxik chi yeb'e'etz'an pa

Xib’alb’ay (Popol Wuj. Adrian Recinos. Pg. 74-76).

Rik’in chik k’a re jun motzaj tzij re’, nuya’ jun chik na’oj chi re ruk’aslem ri winäq. Rutzij ri tetata’: Arnulfo Axpuac. ***“Re jun rub’anikil re’ kan xk’ulwachitäj wi, toq jun tetata’ k’o xuna’, k’o xutz’ët pa rub’ey, ri xub’än re tetata’ re’ rik’in ri ruch’ame’y ruk’wan pa ruq’a’, ja ri xuwob’aj ri ulew, achi’el ta ri xuch’äy ta ri ulew; ri ke ri xub’än ri tetata’, ri jun chi nojb’äl richin k’a manaq achike nuk’olwachij ri winäq, ruma ri achike xuk’ul jun anima’ ri man ütz ta, xa jun anima ch’akonel; ri ke ri xub’än ri winäq ri’, ruma ri ojer taq qati’t qamama’ ketaman rije’ achike nkib’än rik’in ri kik’aslem toq k’o nkil pa kib’ey, pa kik’aslem ruma kixajanin ki’”.***

Ri ruq’ajarïk k’a nuya’ toq niwob’äx ri ulew (nch’äy), ke ri’ nb’an chi re, richin k’a ri winäq nuq’ät chi ruwäch chi manaq ta nkajïx, manaq ta nril k’ayewal pa rub’ey, we naqaj, we näj k’o chi re ri winäq. Jun k’a chi ke ri rub’anikil toq ke ri’ nb’an richin nuxajanij ri’ ri winäq rik’in ri ruk’aslem.

Re jun k’a chi na’ojb’äl xub’än re tetata’ re’, nuk’üt chi qawäch chi ri ojer taq qati’t qamama’ xetikïr rije’ xekina’, xekitz’ët ri k’aslemal yeb’eyaj pa kaq’ïq’, chuqa’ achi’el ri nk’ulwachitäj pa ruq’ijul ri k’aslem wakami; toq ke ri nb’anatäj ruma achi’el k’a nkib’ij ri qawinaq pa kitzij, xa kan xapon wi k’a ri ramaj, toq ke ri’ nuk’ulwachij ri winäq pa ruk’aslem.

Ri achike k’a ri nkina’, nkitz’ët ri winaqi’ chuqa’ ri chikopi’, nb’ïx xamanil chi ke, achi’el k’a ri winaqi’ e kaminaq chik el, ri kixamanil xik’o yan pa jun chik k’aslem; ja k’a ri xamanil ri’ yekitz’ët ri tz’i’ toq ye’oq’, chuqa’ ri winaqi’ toq napon ramaj

nkina’, yekitz’ët.

Ri chikopi’ chi rupam ri achïk’

Chi rupam re jun peraj petenäq wakami, nch’o pa ruwi’ ri retal rutzijol nkiya’ ri chikopi’ chi re ri winäq pa ruk’aslem rik’in ri achïk’. Ri achïk’, ja ri k’a ri jun chik peraj chi re ri k’aslem, akuchi toq ri winäq nuxlan, nwär qa, chi rupam ri waran, ja ri k’a ri peraj akuchi ri ruxamanil ri winäq ntel el pa ruch’akul, nujäch el ri’ rik’in, nq’ax pa jun chik k’aslem ri pa xamanil k’aslemal, ja wawe’ toq k’o rutzijol nya’öx chi re ri winäq pa ruwaran.

Ke ri k’a chi rupam ri peraj k’aslem rik’in ri achïk’, jalajöj ri achike chi k’aslemal nkik’üt ki’, ke ri k’a chuqa’ man junam ta ruq’ajarik chi re jun winäq, rik’in jun chik; ri kan junam ta ri achike ta ri nkachik’aj, junam ta ri nkitz’ët, junam ta ri akuchi yeb’e’apon wi’; ri akuchi k’a ri nujäl ri’ chi ke ri winaqi’ ja ri ruwa kiq’ij, ruma ri’ kan k’o ruk’ojolil rik’in ri kik’aslem.

Ri winäq rik’in ri ruk’aslem jalajöj ri rub’anikil nya’öx rutzijol, nya’öx retal chi re, achike ri k’o chi nub’än, k’o chi nril pa ruk’aslem; re jun rub’eyal re’ achi’el ri tzijon kan, ja ri pa achïk’, pa waran nb’ïx chi re ri winäq, ruma ri toq nkik’ut ki’ pa rachïk’; jalajöj kib’anikil ri chikopi’, jalajöj ri kib’onil nkik’ut ki’, ruma ri’ ri na’oj k’o, k’äs, chi ri chikopi’ xa choj yeqaj richin ruya’ik rutzijol chi re ri winäq pa achik’ chuqa’ pa k’aslik k’aslem.

Toq ri chikopi’ nkiya’ retal chi re ri winäq ri k’o ta nril rik’in ri ruk’aslem, ruximon ri’ rik’in ri jalajöj taq uchuq’a’ ruchajin ri winäq. Man konojel ta ri winaqi’ junam ta ri ruq’ajarik chi

kiwäch, nujäl ri', k'o re ütz ri retal nkiya', k'o re xa k'ayewal ri retal nuya' chi ke; toq k'o ri ruk'ojolil ruma rik'in ruwa ruq'ij ri winäq, rik'in ruchuq'a' ruk'aslem ri winäq, rub'anikil nub'än ruk'aslem, we ruchajin ri', we manaq, ruma ri' toq man konojel ta ri winaqi' junam ta ri retal nuya' chi ke rik'in ri kik'aslem

Kito'ik ri awäj richin yek'ase'

Ri chikopi' b'anon kan chi ke chi yeto'on pa kik'aslem ri winaqi', nkitob'ej ri winäq richin nuq'axab'ej ri' pa ruk'aslem. Ri jujun chikopi' chi kokoj, chi nima'q, ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew k'o jujun rub'eyal ri kito'ik nkiya' chi re ri winäq pa ruk'aslem.

Ri winäq richin yek'ase' ri rawäj k'o chi nuya' kito'ik, chuqa' rije' k'o chi yeto'öx rik'in ri kik'aslem, richin ke ri' ri awäj yek'ase', ruma we kan choj pa kiyonil k'o re yekowin yek'ase', k'o re' manaq.

Jun k'a chi ke rub'anikil ri nb'an chi ke ri awäj toq yetik***, toq ri winäq nurayib'ej nuk'iytisaj rawäj, tik'amon chi nub'än ruk'otz'i'j, pa rukoral k'o chi nuya' ri chäj, ri rub'anikil k'o chi nub'än chi re, ja ri kajtz'uk, pa kaji' kajtz'uk, pa releb'al q'ij, pa ruqajb'al q'ij, pa releb'al kaq'ïq', pa ruqajb'al kaq'ïq'; ja ke ri nb'an chi re, ja ri rutob'al richin ri awaj manaq achike nchapon richin kuma ri itzel taq uchuq'a'; ja ri rutob'al nya'öx ri awaj (rutzij ri tetata' Arnulfo Axpuac).***

Re rub'anikil xutzijoj ri tetata' pa ruwi' kitikik ri awäj, jun k'a chi na'ojib'äl ri rub'anikil nb'an chi ke, richin kitikik ri awäj; ri winaqi' toq yekitik kawäj, man ketaman ta achike ri nkib'än richin ta ri chikopi' yekowin rik'in ri kik'aslem, ruma rik'in

jub’a’ kiyab’il, jub’a kiq’axomal nkikamib’ej el, ja ri k’a toq ri awäj kan manjun jun kito’ik ta ri ya’on chi ke, manjun k’o ta jun uchuq’a’ achike ta ri yechajin ta kichin, xa kan choj ok ri janipe’ ok ri yetikïr rije’ yekowin rik’in ri kik’aslem, ja ri ok ri yekowin yek’ase’.

Ri na’oj kan k’a k’äs na, k’a k’o na achike rub’anikil rokisaxik ri chäj, ri na’oj k’o kan pa jotöl nuk’ut k’a chi qawäch chi ri rokisaxik man xa xe ta richin nb’ox ri q’aq’, chuqa’ richin kitob’al ri awäj. Ri ruq’olib’äl k’o chi rupam ri chäj, k’o ruchuq’a’, ja ri rukowil ri chäj, ja ri nya’on rukowil chuqa’ ri che’. Ja re k’a nb’anon chi re chi kowiläj che’. Ri chäj jun rutob’al ri che’ richin man nchikopïr, ruma e k’o tz’aläm, xata’t, tem, chäj e okisan, manjun achike ntok chi ke, jeb’ël yekowin.

Ruma ri’ toq nokisäx ri chäj richin nya’öx pa kikoral ri awäj, richin k’a nuq’ät chi kiwäch ri uchuq’a’ e ch’akonela’, ruma ri chäj jun chi tob’äl toq nokisäx, ja ri k’a chuqa’ xkokisaj ri ojer taq qati’t qamama’, ri Jun Ajpu’ chuqa’ ri Ixb’alamkej toq xekich’äk ri k’amöl taq b’ey pa Xib’alb’ay. (Popol wuj, Adrian Recinos pg. 80).

Ruma k’a ri’ tik’amon chi ri winäq k’o chi yerutob’ej ri chikopi’, k’o chi nuya’ kiq’ij, kejqalem rik’in ri ruk’aslem, ja rije’ ri yekolon richin ri winäq toq k’o k’ayewal petenäq chi rij, ja ri awäj, ja ri chiköp nk’ulun nab’ey, man nqa ta chi rij ri winäq; nimaläj to’ik ri nkiya’, xa ja k’a ri man ke ta ri’ chik rutz’etik nb’an chi ke rik’in ri kik’aslem.

Ri na’oj k’a k’äs na kik’in ri winaqi’, ruma ri toq nb’ïx achike nuk’ulwachij ri chiköp rik’in ri ruk’aslem, ja ri chuqa’ nuk’ulwachij ri winäq, ruma ri’ nkib’ij ri qati’t qamama’ chi

ri ruk'aslem ri winäq ruyuqen ri' kik'in ri chikopi', ke ri k'a chuqa' kik'in ch'aqa' chik taq k'aslem e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew.

⠤/— Ri najin chi rub'anïk ri winäq wakami kik'in ri chikopi'

Ri winäq richin ntikïr nuq'axab'ej ri ruk'aslem, k'o chi yerokisaj kik'aslem ri chikopi'; re k'a man k'a ja ta pa ruq'ijul wakami ke ri' rub'anon, kan ke ri' wi rub'anon pe ri loq'oläj Ajaw chi re', pa rutikirb'al chi re ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Pa ronojel ruq'ijul kik'aslem ri winaqi' e ik'owinäq pe, kokisan pe ri chikopi', ja k'a ri man konojel ta ri junam ta ri rub'anikil ri kib'anon pe chi re richin kokisaxik, ja chi ri k'a toq rujalom pe ri', achi'el k'a ri rub'anon pa ruq'ijul ri k'aslem wakami, e k'o ri nkiya' kiq'ij, kejqalem, chuqa' e k'o ri manaq, xa kan choj yekokisaj, achi'el manaq ta kik'aslem nb'an chi ke.

Ri winaqi' toq nkiya' kiq'ij, kejqalem ri chikopi', yek'awoman rik'in ri kik'aslem; yematyoxin chi re ri Ajaw toq e rutikon kan chi ruwäch ri ruwach'ulew, richin yekokisaj ri winaqi' pa kik'aslem. Ri chikopi' ye'okisäx richin yetij, yek'ayïx, yeloq'; chuqa' yeto'on rik'in samaj; jalajöj ri akuchi yeto'on wi pa ruk'aslem ri winäq.

Ri winäq toq ronojel pa rub'eyal nub'än chi re richin kokisaxik, richin k'a qa rija' ri to'ik nril pa ruk'aslem; ri akuchi k'a nujäl ri' ri na'ojb'äl, toq ri winaqi' xa kan manjun ruq'ij, rejqalem nkiya' chi ke ri chikopi' toq yekokisaj. Ri chikopi' jalajöj ri akuchi yeto'on pa ruk'aslem ri winäq; e k'o ri majun nkimäy, xa kan choj chi yekokisaj, k'o man k'o kejqalem.

Chi rupam k'a re jun motzaj tzij re', nuya' k'a jun, ka'i' na'oj, ri rub'anikil nub'än ri winäq richin yerokisaj ri awäj rik'in ruk'aslem. ***"Achi'el k'a nb'anatäj chi re ri kej, rija' jun awäj nïm ri ruto'ik nuya' toq nub'än rusamaj ri winäq; richin ri winäq man rija' nuk'wan ri ejqa'm achike nrokisaj, ja ri kej, chi rij rija' nya'öx el, ke ri k'a chuqa' chi rij chik rija' nya'öx pe ri ejqa'm, toq ri winäq ntz'olin chik pe chi re ri rusamaj; ri kej k'a ri kan ja ri wi ri rusamaj nub'än pa ruk'aslem.***

Toq nb'e, ntz'olin chik pe ri winäq rik'in ri rukej k'o re nuch'äy chik chuxe' ri rejqa'n, ja ri k'a ri man ütz ta, ja ri xajan toq ke ri nub'än ri winäq chi re ri kej; ruma ri nqab'ij chi ri awäj kan achi'el ta ri manaq ta kejqalem, manaq ta nkina', manaq ta e k'äs, manaq ta yekos rik'in ri kisamaj nkib'än; rije' k'a ri nkitij poqom rik'in ralal ri ejqa'm, rik'in ri kib'ey, k'o rukïy nkina'; ri winäq xa kan manjun yan chik nujoyowaj ta kiwäch, rik'in ri janipe to'ik nkiya' chi re ri ruk'aslem".[27]

Rik'in chik re jun motzaj tzij re', nq'alajin achike nub'än ri winäq kik'in ri awäj ri e k'o rik'in. Achi'el nub'än rik'in ri tz'i', ri tz'i' nuchajij kan rochoch ri winäq, chuqa' nuchajij rub'ey toq ri winäq nb'e pa rusamaj; ri tz'i' jun chajinel chi re ruk'aslem ri winäq. K'a ri manjun rejqalem nya'öx, man nilix ta pa rub'eyal, manjun yan chik ntzuq ta; toq nrijïx qa man najowäx ta chik, ja ri k'a ri nimaläj xajan, toq ke ri nub'än ri winäq chi re ri kik'aslem.

[27] Rutzij ri tat Julian Patal, kawinäq julajuj rujuna' (51). K'amöl b'ey (ex alcalde, k'amöl b'ey expac), Santa Maria de Jesus. Xchab'äx oxlajuj imox, juna' 2007 (12 de junio). Pa ruwi' ri samaj ch'ob'oj Mayoj ruka'n tanaj.

Ri winäq nuna' chi re chi xa xe rija' ri k'aslemal ri k'o ruq'ij, ri k'o rejqalem ri ruk'aslem, ruma ri nub'än chi ke ch'aqa' chik k'aslemal ri nrajo' nub'än chi ke, yeruch'äy, yerutij, yerukamisaj, k'a ri manjun nukuy rumak rik'in ri nub'än chi ke.

Ri kitzij ri qate' qatata', qati't qamama' chi ri chikopi' k'o chi keqachajij, rije' chuqa' nkina' ri achike nb'an chi ke, we röj man yeqachajij ta, k'o k'a chuqa' rutojb'alil nqil rik'in ri qak'aslem.

:::: CH'OB'OJ MAYOJ PA RUWI' RI WINÄQ

::::/ · Achike k'a ri winäq

Ri winaqi' ja rije' ri k'aslemal erunuk'un kan ri Ajaw pa rutikirb'al chi re ri k'aslem, rurayib'al ri Ajaw toq xtik ri winäq. Toq ri Ajaw xunuk' ruwäch ri ruwach'ulew, achi'el k'a nqanataj qa chi rupam re jun peraj qasamaj re', chi ri winäq kan k'o wi ruxe'el ri ruk'aslem akuchi tz'ukutajnäq pe.

Portada del Libro Bajo el Cielo de Los Mayas
Coto U. César Agusto.

K'atzinel chi nqasöl jub'a' toq tz'ukutajnäq pe ri ruk'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, ruma k'a kan ojer ruq'ijul toq k'o chik pe ri winäq; ja re k'a ri kina'ojb'al ri ojer taq qati't qamama', ri

xe'ik'o yan pe chi re ri kik'aslem, ja chik k'a ri jub'a' nqanataj, achike k'a ri rub'anikil toq xtz'ukutäj pe ri k'aslem.

Ja re k'a jun ka'i', na'oj pa ruwi' rub'anikil pe ruk'aslem ri winäq. Ja re k'a jun ka'i' rutzij ri nan ***Juliana Son Morales***[28]***. "Chi ri karne'l e k'o, ja rije' e winäq wi', wakami e karne'l, ja rije' ri xek'oje' kan pa kik'exel ri winaqi'; chi ruwäch ri Ajaw ri winaqi' xa e awäj, xa e karne'l ; ri chikopi' xkeb'ek'is, chuqa' kik'aslem ri winaqi', ruma xa ruyuqen ri' kik'aslem chuwäch ri ruwach'ulew".***

Xa kan junam k'a jub'a' achi'el chuqa' nunataj ri nan ***Margarita Ixcajoc***[29]***. "Ri chikopi' ri e b'ayi', ja ri nkib'ij ri ojer taq winaqi', chi ja rije' ri xkewaj ki', xkimuq ki', ruma k'a ri' ri chikopi' la e winaqi' wi, ruma ke ri xkib'än toq xe'ok kan b'ayi', pa jul k'o ri kochoch; ri kiway ja ri ruxe'el taq tiko'n ri yekitïj, ja ri kib'anikil toq e k'o kan chi ruwäch ri ruwach'ulew".***

Ri na'oj k'o chi ri winaqi' ojer xe'ok chikopi' ruma xpe k'ayewal chi kij, man xeniman ta tzij, man pa rub'eyal ta xkib'än ri kik'aslem, ja ri' toq xeb'eyaj rik'in kaji' kaqän, achi'el ri karne'l, ri b'ay; re na'oj re', nuxim ri' rik'in ri ninatäx chi rupam ri Popol Wuj pa ruwi' ri kinuk'ik ri nab'ey taq tanaj winaqi' xeya'öx chi ruwäch ri ruwach'ulew; toq xenuk' chi che', chi tz'ite' chi sib'äq', re ka'i' tanaj winaqi' re', richin xkiköl ki' e k'o ri xeb'e pa ruwi' taq che', xeb'e pa ya', xeb'e chi kaj, re jujun

---

28 Nan. Juliana Son Morales. Oxk'al oxlajuj rujuna' (73). Ajk'exelon, ruq'a' timanït Saqil Taq'aj Pwaqil. Xch'ab'äx pa Wuqu' Aj juna' 2006 (21 de marzo 2006). Pa ruwi' Ch'ob'oj Mayoj, nab'ey tanaj.

29 Nan. Margarita Ixcajoc. kajk'al b'elejlajuj rujuna' (99). Ajyuqül b'aq. Santiago Sacatepéquez. Xch'ab'äx pa Wo'o' kej juna' 2007 (09 de mayo 2007). Pa ruwi' ri Ch'ob'oj Mayoj, ruka'n tanaj.

rub'anikil xkiköl ki' ri winaqi', xa jun chi jalwachinïk xkib'än rik'in ri kik'aslem.

Ri kik'aslem ri winaqi' pa rutikirb'äl chi re ruq'ijul ri k'aslem, toq xenuk' chi che', chi sib'äq', toq rije' xekäm, k'o re richin xkikol ki' xejote' pa kiwi' taq che', re jun rub'anikil re' xkib'än ri winaqi' rik'in ri kik'aslem toq xejote' pa ruwi' taq che', man kan ta choj ta xejote' chi rij ri che', ja ri toq xetikïr k'a rije' xejote' chi kaj, xetikïr xejote' el chi rij ri ruche'el ri kik'aslem; ja chi ri' k'a toq xetikïr xb'ekiq'i' jun chik peraj chi re ri kina'ojb'äl, ketamab'äl pa ruwi' ri k'aslem.

Junam k'a chuqa' achi'el ri toq ri Jun B'atz' rik'in ri Jun Ch'owen, toq xech'akatäj kuma ri Jun Ajpu' rik'in ri Ixb'alamkej, toq xb'ix chi ke chi kejote' pa ruwi' ri che', k'a ri manaq chik xetikïr ta xeqa pe, ja chi ri toq xe'ok kan *k'oyi'*[30] ruma xeq'ol, toq ke ri xkik'ulwachij re jun k'ulaj winaqi' re', nqab'ij k'a chi re, chi ja ri toq ri kik'aslem xkib'än yan chik man chi ruwäch ta chik ri ulew, rije' chi kaj xek'ase' wi; ja chi ri' toq ri winäq xtikïr k'a xapon kik'in ri k'aslemal e k'o chi kaj, ri nb'ïx chi xeq'ol, man kan ta ke ri' nb'eruya', ruma k'a ri kitzij ri ojer taq qati't qamama' yalan retz'ab'alul ri kiya'on chi rupam, ruma ri' rije' kib'anon kan chi re chi xeq'ol, nqatz'ët k'a chi man q'oloj ta, re k'o jun chik ruq'ajarik.

Ri jalwachinik xkib'än ri Jun B'atz', Jun Ch'owen, re jun k'uläj winaqi' re', re k'a ri man kan ta chikopi' xkipo' ta el ki', ri xkib'än rik'in ri kik'aslem, man kan ta ri winäq xok ta el chiköp, re k'a ri xa jun k'amb'än tzij; ri jalwachinïk xkib'än, ja

[30] Adrian Recinos. Popol Wuj, Las Antiguas Historias del Quiche. Editorial Universitaria Centroamericana. Ciudad Universitaria Rodrigo Facio, Costa Rica 1978. Nab'ey tanaj, rox peraj. Pg. 33, 34.

ri achi'el xqanataj yan kan chi rik'in ri ke ri xkib'än, ja chi ri toq xtz'ukutäj el jun chik peraj chi re ri k'aslem, akuchi ri kisamaj man xa xe ta chik chi ruwäch ri ruwach'ulew, rije' xetikïr yan chik xeb'e chi kaj richin rusamajixik, rusolik ri kib'anikil ri k'aslemal e k'o chi ri'.

Pa Maya' Na'oj, ri chikopi' e winäq wi nab'ey, achi'el nunataj chi rupam ri Popol Wuj richin ri Adrián Recinos, rik'in kik'aslem ri Jun B'atz' rik'in ri Jun Ch'owen toq xe'ok el k'oyi', ri na'oj rujalon ri' rik'in ri *kaxlan na'oj*,[31] ke ri chuqa' ri ruq'ajarïk man junam ta, k'o rukojolil ruma ri ruch'ob'ik, rumayik.

Ja re k'a jun chik rub'anikil rutz'etik pa maya na'oj ri jalwachinïk xkib'än ri ojer taq winaqi' rik'in ri kik'aslem. Toq ri winäq xeb'e'ok chikopi', ri k'a man kan ta ke ri' xkik'ulwachij, ruma ri kitzij ri ojer taq winaqi' kiya'on retz'ab'al toq rije yetzijon, ri na'oj ja ri toq ri winaqi' xetikïr k'a xb'ekiq'i' runimilem ri etamab'äl, chuqa' ja ri näj xetikïr xapon ri kitzub'al, xekitz'ët achike ri man e kitz'eton ta, re k'a ri nub'ij chi qe chi ri ketamab'al xnimïr pa ruwi' ri rub'anikil ri k'aslem. We xetikïr xejote' pa ruwi' che', re k'a ri man kan ta ja ri che' achi'el ri e k'o pa taq k'icheläj, ri na'ojb'äl k'o chi rupam toq nub'ij chi xejote' pa ruwi' ri che', ja rije' man xa xe ta chik pa ruwi' ulew xeb'eyaj, rije' xeb'e yan chik chi kaj[32].

Rik'in ri kib'enan chi kaj[33] xetikïr k'a xeb'e' apo juk'an chik taq tinamït, richin xkijalwachij ri kina'ojb'al, ri ketamab'al pa

---

31 Federico Engels. Origen de la Familia, la Propiedad Privada y el Estado. Estado salvaje, estadio inferior. Pg. 23.

32 Alberto Beuttenmüller. 2012 la Profecia Maya, el relato apasionante del secreto de una civilización asombrosa. Editorial Adaf Nueva Era, 9 edición, junio 2005. pg. 179.

33 Rutikirb'al ri ruwach'ulew chi ke ri Cultura Azteca. Los cinco soles, rox tanaj kinuk'ik' winaqi'.

ruwi' ri k'aslem; we xetikïr xeb'e chikaj, xeb'e'apon juk'an chik taq tinamït, ja ri k'a ri nb'ïx chi re, chi ri ojer taq qati't qamama', man xa xe ta pa taq kitinamit ri xkik'ut ri ketamab'al, chuqa' chi ke ch'aqa' chik taq tinamït ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, rik'in jub'a chuqa' xe'el el chi rupam ri kochoch ya'on kan, ri kochoch ja ri ruwach'ulew choj chi ruwäch ya'on kan ri k'aslem (2012 Profecia Maya, pg. 55).

Chi rupam ri sik'iwuj Maya' Nimab'äl K'u'x pa Kaqchikel Tinamït: *tzib'atäl chi ri* ***"Ixmukane' Ixpiyakok:*** *ja ri' ri qati't, ja ri qamama', ri xkik'ulb'ej ri ixim ri tz'ite', richin xkikanoj ri achike xok ruch'akul ri winäq. Ja ri qati't xtz'aqo ri winäq rik'in ri ke'en xub'än rik'in ixim...*

Ixmukane' Ixpiyakok, *ja re' kib'i' ri qati't qamama' ri xetz'aqo ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, re jun k'ulaj taq tz'aqonel winaqi' re', ja rije' xeb'anon, xenuk'un ruch'akul ri winäq, ja chi ri k'a tz'ukutajnäq pe ruk'aslem ri winäq; ojer chi säq, ojer chi q'equm toq ke ri b'anatajnäq pe richin k'o pe ri ruk'aslem.*

Ri ajq'ija' pa taq kotz'i'j nkisik'ij, nkinataj ri tz'ite', rik'in ri' xepajon wi, xenuk'un wi ri Ixmukane' Ixpiyakok toq xkinük' kich'akul ri nab'ey taq tat, nab'ey taq nan chi ruwäch ri ruwach'ulew; rik'in ri yech'ob'on wi, chi ri xpe wi ri kina'oj richin xenuk'utäj ri nab'ey qate' qatata'. Ja rije' ri qati't qamama' ri e rajawal juyu' taq'aj, e rajawal qaway quk'uya', e rajawal konojel chikopi', e rajawal ronojel che', q'ayïs, k'ichelaj".

Richin runataxik rutz'ukik pe ruk'aslem ri winäq, e k'o jun ka'i', oxi' mul toq xenuk' ri nab'ey taq winaqi'[34]; xe'ik'o k'a

[34] Adrian Recinos. Popol Wuj, Las Antiguas Historias del Quiche. Editorial Universitaria Centroamericana. Ciudad Universitaria Rodrigo Facio, Costa Rica 1978. Nab'ey tanaj,

pe ri winaqi' xeb'an rik'in ch'ab'äq, chi che', chi tz'ite', chi sib'äq', chi ixim. Chi ixim ja ri öj k'o wakami, pa jujun k'a tanaj taq winaqi' re xkiq'axab'ej pe ruq'ijul ri kik'aslem, achi'el toq xenuk', xetik, ke ri chuqa' ri xeb'ek'is; chi kijujunal k'a ri jujun peraj chi re ri kik'aslem, xya'öx ri kik'ojlib'al akuchi ri xek'oje' pe, xya'öx k'a chi ke ronojel ri achike k'atzinel ri nkokisaj richin xkiq'axab'ej ri kik'aslem. Ri k'ayewal xkib'än ri winaqi' rik'in ri kik'aslem, ja ri kan choj xekokisaj ri jalajöj taq k'aslemal e tiko'n chi ruwäch ri ruwach'ulew, ke ri k'a xkib'anala' ri jujun tanaj chi winaqi' ri xetik pe.

Ri rutz'ukik pe ri kik'aslem ri winaqi' e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, man kan ta ronojel xa chi qijun ta xk'oje' pe, eqal na, eqal, xenuk' ri jujun peraj chi re ri k'aslem, kan ke ri k'a nkinataj ri Chinos (mito del enorme Huevo Cosmico); ri Aztecas (Cosmogonia Azteca, cinco soles), ri Australianos (Cosmogonia Australiana, Biame el Dios espiritu). Ke ri' kik'in ch'aqa' chik taq molaj winaqi' e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Toq nqab'ij chi ri winäq ya'on pe ruk'aslem, pa rutikirb'al chi re ri k'aslem, achi'el k'a tz'ib'atäl chi rupam ri Popol Wuj Versión Adrián Recinos, kinuk'ik ri nab'ey taq winaqi', ri nab'ey k'a ri k'o yan oxi' tanaj ri xe'ik'o yan pe, e k'o ri xeb'an chi ch'ab'äq, chi che', chi tz'ite' chi sib'äq', chi ixim, re ruk'isib'äl k'a ja ri öj k'o wakami, ja ri xojb'an chi ixim, ruma ri' ri qawayb'al ja ri loq'oläj ixim.

Ri nab'ey tanaj winaqi' xeb'än chi ch'ab'äq, ja rije' k'a ri toq xetz'aq, xenuk', man xekowin ta xek'ase', ruma toq xqa ri

---

ruk'an rox peraj. Pag 27-34.

jäb' yerutij ri jujun raqän jäb' xqa chuwäch ri ulew, ke ri k'a ja ri xetijon kichin ri nab'ey taq winaqi', xchup kiwäch re nab'ey tanaj re', kan ke ri k'a ri nub'ij chi rupam ri Popol Wuj. Achi'el k'a chi re ronojel k'aslem k'o ri kamïk, rik'in ri kamïk ntz'ukutäj chik el jun chik k'ak'a' k'aslem.

Ri ruka'n, rox tanaj chi winaqi' xeb'an chi che', chi tz'ite' chi sib'äq', re k'a kan k'a xeyaloj jub'a chuwäch ri nab'ey tanaj, rije' k'a ri' kan k'a xetikïr xkik'aslemaj ri kik'aslem. Ri ruka'n tanaj, ja rije' ri xetikïr xech'on, xejotayin, ja k'a ri man xena'on ta, ja ri man xkinataj a ri Ajaw xya'on ri kik'aslem, ruma ri' toq xq'at chi ruwäch ri kik'aslem. Ri rox tanaj, xya'öx ri kik'aslem, ri akuchi k'a xemakun chuqa', ja ri man xkich'ab'ej ta ri achike xya'on ri kik'aslem, xa kan choj chi xek'ase, xkimestaj ri nya'on kik'aslem, ruma ri' toq xq'at chi ruwäch ri kik'aslem.

Ri jujun tanaj chi winaqi' ri xenük', k'o jujun ruq'ajarik, ruma toq xapom chik ruq'ijul toq xq'at chi ruwäch ri kik'aslem, re k'a ri' man kan ta ke ri, xa kan k'o wi k'a jujun runuk'ulem ri k'aslem, ja ri k'a ri xkiq'axab'ej chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri rukaj tanaj winaqi', ja rije' k'a ri xeb'an chi ixim, ja ri k'a ri tanaj winaqi' öj k'o wi wakami, ri winäq k'o wakami ja re' ri ruxe'el akuchi tz'ukutajnäq pe ri winäq ri xenuk' chi ixim.

Ri nab'ey tanaj taq winaqi' xb'ek'is ruq'ijul ri kik'aslem, xeb'ekäm, ruma man xetikïr ta xkichajij ri k'aslem xya'öx chi ke. Ri xeb'än chi ch'ab'äq, man xetikïr ta xech'on, man xetikïr ta xekinataj ri achike xeb'anon kichin; re k'a ri kan xa choj chi xek'ase', manjun achike xkib'än, ruma ri toq ri jäb' xek'ison kichin, ja ri xekamisan kichin.

Ri kik'ayewal ri nab'ey tanaj taq winaqi' ri xkiq'axab'ej pe ri kik'aslem, ja ri choj chi xkokisaj ri loq'oläj ulew, ri man xenatan ta chi ri ulew k'o ruk'aslem, k'o ri achike nya'on ruk'aslem; man xenatan ta, rik'in k'a re xapon k'a jun peraj ri xa kan choj chi xkik'aslemaj ri kik'aslem, xkimestaj we la ütz, man ütz ta ri xkib'än, xapon k'a ruq'ijul chi xb'ek'is ri k'aslem xya'öx chi ke, ja ri k'a toq xeb'eküm chuwäch ri ruwach'ulew ; xtz'ukutäj chik el jun chik k'ak'a' k'aslem.

Ri ruka'n tanaj ri xeb'an chi che', rije' ri toq xkik'aslemaj ri kik'aslem, man xekinataj ta achike ri xya'on ri kik'aslem, kan xa choj chi xek'ase', ri k'ayewal achike xok chi ke toq xek'is ri tanaj winaqi' ri', ruma jun chuqa' nimaläj jäb' xub'än chi ruwäch ri ruwach'ulew, akuchi xnoj chi re ri ya'.

Ri rox tanaj ri xeb'an chi tz'ite', chi sib'äq', ja rije' k'a ri toq xb'ek'is ruq'ijul ri kik'aslem, ri kisamajib'al richin nkokisaj pa kochoch xeyakatäj chi kij, ri ka' richin xkijok' ri kiway xeb'ech'on, xech'ayon, ri kitz'i' xek'apin ruma man xe'il̈ix ta jeb'ël, ruma ri toq xech'ojin rik'in ri rub'anikil xe'okisäx; richin ta xkikol ki', xeb'e pa ruwi' taq che', pa taq jül, xkewala' ki', ruma xub'än nimaläj jäb', jun chi jäb' ri akuchi xq'equmär ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri jalajöj taq kisamajib'äl xeyakatäj chi kij ri winaqi' re', xeto'on rik'in ri kikamïk, ruma manjun k'a jun ta kuyb'äl mak xkik'utuj ta chi ke, ke ri chuqa' chi re ri ruwach'ulew ri nya'on kik'aslem. Pa kina'oj ri qati't qamama', ronojel k'o kik'aslem, nkina', nkitz'ët, nkak'axaj ri achike nb'an chi ke rik'in ri kik'aslem.

Ri jun chik ruq'ajarik, ja ri winaqi' pa kiyonil xkiq'ät chi ruwäch ri kik'aslem, xapon k'a ri peraj toq man xetikïr ta chik xkiq'ät

ki’ chi rub’anik ri ch’a’oj chi re ri ruwach’ulew, xa kan xik’o ruwi’ ri rokisaxik, ja ri k’a ri xb’anon chi re ri ruwach’ulew toq man xtikïr ta chik xuya’ k’aslem.

Ri rukaj tanaj winaqi’, ja ri’ k’a ri peraj ruk’aslem ri winäq wakami, achike k’a rub’anikil xtub’än ri k’aslem toq xtib’ek’is ruq’ijul chi ruwäch ri ruwach’ulew, we kan achi’el xkik’owisala’ pe ri jujun tanaj ri xe’ik’o yan pe, ri nima’q taq k’ayewal xek’ison pe kichin, we xa kan öj k’o chik chi rupam ri peraj ri akuchi chapon rukamisaxik ri k’aslem.

Ja ri k’a ri xb’anon chi re ri k’aslem chi ruwäch ri ruwach’ulew toq ronojel xeb’ekis, manaq xechajix ta pa ruq’ijul ri k’aslem; ja ri k’a ri rutojb’alil xril ri winäq toq rija’ xb’anon qa chi re chi ri k’aslemal xerokisaj xuq’ät chi ruwäch ri kik’aslem, man xerilij ta, xerokisaj ta ri kan xa xe ok ri k’atzinel richin ta ri xuq’axab’ej ri’, richin man ta xek’is, man ta k’ayewal xupo ri’ pa ruk’aslem ri winäq.

····/ ·· Ri ntikïr nub’än jun winäq

Ri winaqi’ jalajöj rub’eyal nkib’än ri kik’aslem, e k’o winaqi’ ri kan kalaxb’en wi pe ri k’o chi nkib’än rik’in ri kik’aslem, ja ri k’a nb’ïx chi re chi kan ruk’amom wi pe ri k’o chi nub’än, rik’in k’a ri’ nok ri ruwaruq’ij ruk’amom pe rik’in ri ruk’aslem, ruma man konojel ta ri e junam kib’anikil. Ruma ri’ toq e k’o winaqi’ ri pa kik’aslem yetikïr nb’ekiq’i’ ri ketamab’al, ri nina’ojb’äl richin yetikïr yeb’e chik juk’an taq k’aslemal, achi’el rubanikil ta ri achïk’, xa xe k’a pa k’aslik k’aslem ri yetikïr ke ri’ nkib’än; e k’o k’a ri yetikïr nkijalwachij ki’, nkijäl kib’anikil, ye’ok el chiköp, ri winaqi’ yetikïr nkib’än ri ke ri’, ja k’a ri yeto’on kichin, ja ri ramaj e alaxnäq, ri ruwa kiq’ij, chuqa’ wi xa kan

choj kitijon ki' rik'in ri nkib'än pa kik'aslem.

"E k'o k'a ri yetikïr yekitz'ët k'aslemal ri man e tz'etel ta, ja ri nqab'ij chi re ri yeb'eyaj pa xamanil, re' jun chik k'a rub'anikil re k'aslem re', ri yeto'on kichin, achi'el ri xnatäx kan pa jotöl, b'enäq k'a chi rij ri rub'anikil nkichajij ki' ri winaqi' rik'in ri kik'aslem, ke ri chuqa' ri rusamajixik nkib'än toq nketamaj chi kan k'o wi ruq'ajarik ri kik'aslem, kan k'o wi ri yetikïr nkib'än ri man konojel ta yeb'anon. Kan jalajöj wi k'a ri ketamab'al, ri kina'oj ri winaqi' kik'ulun rik'in ri kik'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew".[35]

Ri winaqi' richin yetikïr nkib'än ri kik'aslem k'atzinel nkik'ul kito'ik. Pa ruk'aslem ri winäq k'atzinel chi e k'o ch'aqa' chik winaqi', richin nkitob'ej ki' rik'in ri kik'aslem, pa ruyonil ta ok jun winäq man tikirel ta nk'ase' ; ruma ri' toq ri winaqi' k'o chi konojel nkitob'ej ki' rik'in ri kik'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri k'aslem jun nimaläj sipanïk ya'on chi re ri winäq, richin yerutob'ej ch'aqa' chik winaqi', achi'el k'a ri kina'ojb'al ri qawinaq pa ruwi' samaj, yab'il, k'ayewal, kamïk, k'o ak'wal naläx, jantape' ri winaqi' yeq'ejelon, yeto'on, nkiya' kiq'a' kaqän chi ke ri kach'alal, chi ke ri winaqi' nkajo' kito'ik pa kik'aslem.

Re jun rub'eyal k'aslem re', pa ronojel taq tinamït k'a nkib'än na ri winäq, nkitob'ej ki'; achi'el toq naläx jun ak'wal, ri winaqi' nb'ekiq'ejela' ri te'ej. Nkik'waj jub'a kito'ik ri nkiya' kan, chuqa' nkib'än kan rusamaj ri te'ej. Ke ri' chuqa' rik'in

[35] Re na'oj re' elesam pe chi rupam ri tzijonem xb'an pa ruwi' ri Ch'ob'oj Mayoj, xb'an pa waqi' kej juna' 2008 (14 de abril), xb'an pa rochoch ri Kaqchikel Cholchi'.

jun nimaq'ij, ri winaqi' yeb'eq'ejelon richin yeb'eto'on, man xa xe ta richin yeb'ek'astan, ruma ri' toq k'o kan ri na'oj chi pa q'uch yek'achoj ri kisamaj. Ri winäq pa ruyonil man ntikïr ta nuk'aslemaj ri ruk'aslem. Ruma ri' toq kan tik'amon wi chi ri winäq nuya' ri ruto'ik, ke ri chuqa' nuk'ul ruto'ik rik'in ri ruk'aslem.

Ri winaqi' pa ruq'ijul ri k'aslem wakami ketaman chi k'o kiq'ij, kejqalen rik'in ri kik'aslem, xa b'a chi ke na ri nkib'än richin yek'ase', e k'atzinel chi e k'o ch'aqa' chik winaqi' achike ri yeto'on; ri winäq pa ruyonil ta nub'än ri ruk'aslem man ntikïr ta, pa ruyonil xa kan choj timalin; toq e k'o ch'aqa' chik winaqi' k'o kikotemal pa ruk'u'x ri winäq, tik'asäs yan chik nk'oje', ruma xa b'a chi ke na ri nrajo' e k'o achoj chi re nch'on apo, nuk'utuj apo utzil chi ke, chuqa' nub'än utzil chi ke pa kik'aslem.

Rik'in ri k'aslem nqatz'ët chi röj winaqi' k'o qaq'ij, qejqalem rik'in ri qak'aslem, nqatz'ët k'a rik'in taq röj wi k'o ta nqak'ulwachij, k'o ta nqapalib'ej pa qab'ey yojruya' pa k'ayewal, chuqa' pa ruwi' kikotemal. Toq nkinab'ej ri qawinaq, yeb'e'apon qik'in, yojb'ekiq'ejela', yojb'ekitz'eta' ruma ri xqak'ulwachij, man choj ta yojb'ekitz'eta', rije' yojkito' kan, rik'in samaj, rik'in to'ik kik'in chuxtäq, wachinäq ri k'atzinel chi re ri winäq nrokisaj richin nuq'axab'ej ri k'ayewal.

Ri winaqi' toq yeq'ejelon rije' yepe chi näj chi naqaj, ja chi ri nqatz'ët chi ri qawinaq manaq nkik'ek'ej ta ki', richin nkiya' kiq'a' kaqän chi re jun chik winäq ri k'o nuk'ulwachij; ja ri retal k'a chi ri ajowab'äl rik'in ri qanima' k'a k'äs na, manaq qamestan ta qi' rik'in ri qak'aslem.

Ja ri k'a ri nkib'än ri qawinaq pa taq qatinamit, ruma pa kik'u'x rije' k'a k'äs na ri ajowab'äl chi re ri k'aslem, manaq nkik'ek'ej ta ki' rik'in ri kito'ik, ruma kan ja ri' wi' rub'anikil toq ri winäq ntikïr nuq'axab'ej ri ruk'aslem; ketaman rije' chi pa ruyonil ta ri winäq nk'ase', man ntikïr ta, ruma ronojel ri achike yerokisaj q'ij, q'ij, k'atzinel chi e k'o ch'aqa' chik winaqi' yeb'anon, yek'ayin, yeloq'on, richin ke ri k'o ronojel ri k'atzinel chi re ri ruk'aslem.

Ri Ajaw rub'anon kan chi ke ri winaqi' chi junam kib'anikil, junam ri nkokisaj richin nkik'aslemaj ri kik'aslem, ja k'a ri akuchi rujalon ri' toq ri winäq rik'in rub'anikil nub'än ri ruk'aslem k'o kikojolil, ruma ri toq e k'o winaqi' ri e b'eyoma', k'o kichuxtäq, k'o ri nïm taq kajïl, nima'q raqän kulew; e k'o ri kan e meb'a', ja rije' k'a ri kan majun achike k'o kik'in, ruma pa meb'a'il ri nkiq'axab'ej ri kik'aslem; chi ruwäch k'a ri Ajaw konojel e junam, majun k'o ta jun ri ik'owinaq ta chi kiwäch ch'aqa' chik winaqi' rik'in ri kik'aslem.

Ri nab'ey taq tat, nab'ey taq nan xek'oje' pe

Toq ri loq'oläj Ajaw xerunük', xerutz'äq, xerub'än ri nab'ey taq winaqi' ri xeruya' chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja ri k'a ri ruxe'el ruk'aslem ri winäq akuchi tz'ukutajnäq pe ri k'aslem, chi rupam k'a re peraj re' nqanataj qa ri kib'i' xya'öx ri nab'ey taq qatat qanan ri xeya'öx pa jujun rutza'n ri ruwach'ulew, ja rije' k'a ri xe'ok kan chajinela' chi re ri k'aslem, ja re k'a ri kib'i' chuqa' ri kib'anikil.

Ri nab'ey taq winaqi' xek'oje' pe ja rije' k'a ri e kaji' winaqi', kaji' uchuq'a' e temeyon ri k'aslem, kaji' rupalb'al ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew; ja rije' ri e kaji' B'alameb': B'alam Kitze', B'alam Aq'ab', Majukutaj chuqa' Iq' B'alam, ja rije'

ri e chapayon ri k'aslem; ja rije' ri e kaji' mam, rije' ri e kaji' chajinela' ri e k'o pa jujun ruxikin ri ruwach'ulew.

"B'alam Kitze', B'alam Aq'ab', Majukutaj chuqa' Iq' B'alam: ja rije' k'a ri e kaji' qamama' ri xeb'an, xetz'aq, xenük', rik'in q'än ixim, chuqa' ri säq ixim; ke ri k'a xya'öx kik'ulel ri kib'ini'an: K'aja' Paluna', Chominja', Kaqixaja', Tz'ununja'".[36]

Ja kik'in k'a rije' ri xtz'ukutäj pe ri k'aslem, kik'aslem ri winaqi' pa koköj, chawän taq tinamït, ja rije' ri xeya'on pe kik'aslem, ja rije' ri e te'ej e tata'aj chi ke ri K'iche' winaqi' (Popol wuj, Adrian Recinos. pag. 103).

Re kib'i' ri nab'ey taq qatat, ja re k'a ri yekinataj ri Ajq'ija', toq rije' nkitz'uk qa ri kixukulem (kotz'i'j), ja rije' ri yenatäx pa kaji' rukajtz'uk ri ruwach'ulew; yenatäx ruma k'a rije' ri e chajinela', chi kijujunal e k'o pa jujun rukajtz'uk ri ruwach'ulew, ja ri kik'ojlib'al xya'öx, richin rije' nkichajij, yeto'on richin k'o k'aslem.

Pa releb'äl q'ij, ja chi ri' ninatäx ri **B'alam Kitze'**, ja chi ri' k'a naläx pe ri q'ij, chi ri' ntel pe ri saqil, ri uchuq'a', ri meq'enal, ri k'aslem, ri alanïk; wawe' k'a ya'on kan retal rik'in ri käq rub'onil, achi'el rub'onil rukik'el ri winäq, ke ri k'a e k'o winaqi' chi ruwäch ri ruwach'ulew käq rub'onil ri kich'akul.

Pa ruqajb'al q'ij, ja chi ri' ninatäx ri **B'alam Aq'ab'**, ja chi ri' k'a ri nb'ekäm wi ri q'ij, chi ri' k'o wi ri q'equm, ri sachoj, ri kamïk, ri alanïk ri k'ayewal, ri poqonal, chi ri k'a chuqa' nilitäj

[36] Adrian Recinos. Popol Wuj, Las Antiguas Historias del Quiche. Editorial Universitaria Centroamericana. Ciudad Universitaria Rodrigo Facio, Costa Rica 1978. Rox Tanaj, nab'ey, ruka'n, rox peraj. Pg. 99-103.

wi ri uxlanem, ri waran, ruma ri k'o chi k'o waran, k'o kamïk richin ntz'ukutäj el jun chik k'aslem; wawe' ya'on kan retal rik'in ri q'eq rub'onil, achi'el rub'onil rismal ruwi' ri winäq, ke ri k'a e k'o winaqi' chi ruwäch ri ruwach'ulew ri q'eq' rub'onil kich'akul.

Pa releb'al kaq'ïq', ja chi ri' k'a ri ninatäx ri **Majukutaj**, ja chi ri' k'a ri naläx pe ri kaq'ïq', ja chi ri' k'o ruchuq'a' ri kaq'ïq', ja ri k'a ri qak'aslem, ja ri' ri quxla', ja rija' ri uchuq'a' achike ntzuqun richin ri qana'ojb'al, qach'ob'onik, ja rija' ri nimeson, nch'ajch'orisaj ruwäch ri ruwach'ulew; wawe' ya'on retal rik'in ri säq rub'onil, achi'el rub'onil rub'aqil ri winäq k'o chi rupam ri ruch'akul, ke ri chuqa' e k'o winaqi' ri säq rub'onil ri kich'akul e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Pa ruqajib'al kaq'ïq', ja chi ri k'a ri ninatäx ri **Iq' B'alam**, ja chi ri' nb'etzaq wi ri kaq'ïq', ja chi ri' k'o ruchuq'a' ri ya', ri ruraxal ri ruwach'ulew, ke ri chuqa' ja chi ri' npe wi ri qaway, ri qatiko'n, ri qija'tz, ja chi ri' npe wi ri achike nqatij richin nqatzuqb'ej ri qach'akul; wawe' ya'on retal rik'in q'än rub'onil, achi'el k'a rub'onil ruti'ojil ruch'akul ri winäq, ke ri k'a e k'o winaqi' ri q'än rub'onil kich'akul e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri nab'ey taq tetata' richin ri kaqchikel tinamït kib'ini'an "***Gagawitz, Zaktekau"***,[37] ja rije' ri xepe Tulan (oriente), ja chi ri petenäq ri kixe'el ri nab'ey taq tat ri kati't kimama' kan rije' ja ri kaji' B'alameb' (Popol Wuj. Pg. 103-104), ri iy taq mam, ja rije' k'a ri Gagawitz, Zaktekau, ri te'ej tata'aj chi re ri Kaqchikel tinamït. Ja chi ri k'a ri nab'ey taq tat Kaqchikela' xkik'ül pe ri kichame'y ri käq rub'onil, ja chi ri' tz'ukutajnäq pe

[37] Adrian Recinos. Memorial de Sololá, Anales de los Kaqchikeles. Editorial Piedra Santa. Guatemala, marzo 1993. Pg. 48.

ruxe'el ri kaqchikel tinamït.

::::/···· Ri jalwachinïk pa ruk'aslem ri winäq

Ri winaqi' jalajöj ri kib'anikil, jalajöj rub'eyal nkib'än ri kik'aslem, ruma ri nqab'ij chi ri winaqi' richin nkitob'ej ki' pa kik'aslem jalajöj ri kib'anikil nkib'än chi ruwäch ri ruwach'ulew, chuqa' ke ri jalajöj ri ruwa kiq'ij, ja ri k'a yeto'on toq e k'o ri nkisamajij ri ulew, ri ajtiko'n, ri t'isonela', k'ayinela', ajanela', aq'omanela', ajq'ija', k'exeloma', jalajöj ri kisamaj kik'ulum pa kik'aslem. Konojel ri winaqi' k'o jun samaj achike yetikïr nkib'än rik'in ri kik'aslem, ke ri k'a kib'anon konojel toq e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Achib'äl elesan pa 2007.
Tat Antonio Perez y Perez

Ri winaqi' pa kik'aslem k'o rub'eyal ri nkitob'ej ki' rik'in ri kik'aslem, ke ri jalajöj ri yetikïr nkib'än, ri jalïk nuya', ja ruma ri ruwa kiq'ij, kich'umilal, ri kuchuq'a' ri kik'amon pe rik'in ri kik'aslem, ruma ri' toq man konojel ta ri junam ri kik'aslem. Ja re k'a jun, ka'i', oxi' rutzij ri tat ***Antonio Pérez y Pérez***[38]**,**

[38] Tetata' Antonio Pérez y Peréz, Kajk'al jun rujuna' (81). Ajcholonel, K'amöl b'ey. San Antonio Palopó. Xch'ab'äx pa waqi' E (22 de agosto 2007). Pa ruwi' samaj Ch'ob'oj

akuchi k'a xutzijoj pe pa ruwi' rub'anikil ri winäq rik'in ri k'aslem, ruma man konojel ta ri e junam ta, xa kan k'o wi rukojolil ri k'aslem:

"Ri winaqi' rik'in ri kik'aslem e k'o ri yetikïr nkipo el ki' chiköp,ri rub'anikil nkib'än ja ri nkiya' kaji' mul ri nkipeskolij ki' pa ulew, man konojel ta k'a ri yetikïr ke ri nkib'än ri nkijel ki' rub'anikil ri kich'akul, ruma man junan ta ri kib'anikil, ri kuchuq'a', ri ruwa kiq'ij, ri rub'anikil ri ranima'; k'ïy k'a chi ke ri man junan ta chi ke jujun winaqi', ri winaqi' ri yetikïr nkijalwachij ri kich'akul toq ye'ok el chikopi', xa kan jun wi k'a ri rub'anikil ri kik'aslem, man xa b'a chi ke ta ri ke r'i yetikïr nkib'än rik'in ri kik'aslem".

Re nub'ij ri tat chi k'o winaqi' ri yetikïr nkijalwachij ri kich'akul, re kan e k'o wi ri ke ri yetikïr nkib'än; ruma ri' ri na'oj pa ruwi' rub'anikil ri k'aslem, man k'a ja ta pa ruq'ijul ri qak'aslem wakami xtz'ukutäj pe, re k'a ri kan ojer chi juna' ri k'o chik pe kik'in qati't qamama'. Toq nb'ïx chi konojel k'o ruwa qaq'ij, e k'o kajawal, e k'o achike yechajin kichin; rojqan rij ri ramaj alaxnäq jun winäq, chuqa' rojqan rij we nkichajij ki'. Ri rub'eyal richin nkichajij ki', ja ri k'o chi pa rub'eyal nkib'än ri kik'aslem, we ri winäq itzel ri achike nub'än, chuqa' toq nujalwachij ri' itzel ri achike yerub'än, man ütz ta. (video, introducción la Hija del Puma).

Ri winäq ntikïr nujalwachij ri', xtikïr xb'eruq'i' ch'aqa' chik taq etamab'äl pa ruwi' rub'anikil ri k'aslem, ntikïr nq'ax pa jun chik k'aslem, ntikïr nujäl ri' toq nupo' el ri chiköp. Ja ri k'a chuqa' ri nb'ïx chi re, we kan awichin wi tasamajij, we man awichin ta man tarayib'ej.

Mayoj segunda fase.

Rik'in k'a re jun motzaj tzij re' nuk'ut k'a chi qawäch, chi toq man ja' ta ri nub'än rik'in ri ruk'aslem, k'o nuk'ulwachij rik'in ri ruk'aslem, ke re k'a nub'ij: (rutz'ij ri tetata Antonio Perez y Perez)*"Ri winaqi' e k'o ri kan jun wi ri rub'anikil ri kik'aslem, achi'el ri nb'ïx chi re ri alasb'ako (ch'akonel), re rub'anikil re' achi'el jun ixöq, ja ri k'a ri nchajin ri achin pa b'ey, toq nik'o jun achin ri nub'än chi re ja ri nub'ochi'ij el, ri achin nutz'ët ke ri, nanumej chi ruwäch; taq nanumej ri achin, ri nub'än chi re ja ri nuch'il kan, nrelesaj kan ri ruxerka chi rij ri achin; ri nb'an k'a chi re ri xerka ja ri nya'öx pa rub'ey sub', rik'in ri niq'itäj, nimajtäj ri winäq.*

Ke ri nkik'ut ki' ch'aqa' chik xamanil pa ruk'aslem ri winäq, achi'el ri xuk'ulwachij re winäq re', ja re k'a jun rub'eyal chi ri winäq k'o chi pa rub'eyal tub'ana' chi re ri ruk'aslem, we ruxolq'otin ri ruk'aslem, k'o chi tuchojmirisaj ri rub'ey, ruma kan k'o wi k'a ri akuchi nmakun ri winäq rik'in ri ruk'aslem; ruma man tik'amon ta ri nub'än, k'o chi tuchojmirisaj ri ruk'aslem. Re' xa jun k'a rub'eyal richin chi ri winäq tuna' ruwäch, tuya' kan rub'anik ri itzelal.

K'o winaqi' stape yekik'ül ri ch'akonela', xib'inela', majun nub'än chi ke, ruma e kow, k'o ruchuq'a' ri ruwa kiq'ij, man yech'akatäj ta, man yemajtäj ta, ruma rije' ri kitob'äl ri ruchuq'a' ja ri ruwa kiq'ij, chuqa' we kichajin ki' pa kik'aslem, man xa b'a achike ta ri ntikïr ta yech'akon kichin. Richin chi jun winäq nuchajij ri', tiniman tzij, tuya' kiq'ij, kejqalem ri k'aslemal e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, ke ri k'a chuqa' k'o chi pa rutzil nuxajanij ri' rik'in ri ruk'aslem, ruma man xa b'a choj chi ruwäch ta ri ke ri nkik'ut ta ki' ri ch'akonela'.

K'o rutzijol chi toq ri ch'akonel, ri xib'inel yetikïr nkich'äk ri

winäq, nkik'ut ki' chi ruwäch ri winäq, ruma kan xapon wi k'a ri ramaj, chuqa' kan k'o wi chi ja ri' nrïl ri winäq, ri peraj akuchi toq ke ri nb'anatäj ruma k'a nkitun ki' ruq'ijul ri ramaj chi re ri k'aslem, akuchi nk'oje' ri winäq chuqa' ri ch'akonel (xamanil).

Rik'in re jun chik motzaj tzij re' nuq'alajrisaj ri kib'anikil ri winaqi', chuqa' ri yetikïr nkib'än pa kaslik k'aslem. (rutzij Tetata' Antonio Pérez y Peréz) *"K'o jun q'ij xub'en jun achin ri akuchi kan nq'ejelon wi, toq xa kan ntzolin yan xb'ix chi re ruma rajaw ri jay, chi man nb'e yan ta, xa kan k'a k'o na b'a tzam ri achike nkitij na, toq xk'is ri tzam, xa kan xuna chi xa kan k'o ri tew; ri achike xub'än ri winäq xa xe xunataj chi nkajo kitzam chuqa´ kisïk'; toq xkak'axaj xochiricho ri sik' pa ulew, ri achike xub'än ri winäq richin xuk'utuj, xa xe ri xunataj ri ruwaruq'ij, ja ri xunataj, ja ri k'a ri xb'anon, xya'on pe rik'in ri uchuq'a toq xok'ulum ri tzam, ri sik' kik'in; ri ruwaruq'ij ri winäq ja rik'in ri uchuq'a ri' xtikïr xch'o'on, ja rija' ri xya'on chi ke ri achike xuk'utuj; re winäq ke ri xtikïr xub'än ruma man konojel ta ri junan ta ri kib'anikil, man junan ta ri ketamab'äl, ri kinojb'al kik'ulun rik'in ri kik'aslem".*

Ri winäq ri' kan xa choj xunataj achike ri nkajo', kan ja ri xok'ulum kik'in, kan k'o wi k'a rutzijol chi e k'o winaqi' ri yetikïr yeb'anon ke ri', ¿achike k'a kib'anikil re winaqi' re'? rije' kan kalaxb'en wi k'a pe ri ke ri yetikïr nkib'än, nb'ïx chi ke chuqa' ruma nkilij ri ruwa kiq'ij, chuqa' e k'o ri kitijon pe ki', ri winaqi' ke ri kib'anikil, man junam ta k'a ri ketamab'al, ri kina'ojb'al pa ruwi' rub'anikil ri k'aslem; ri jun chik k'a ri achi'el xnatäx yan pe pa jotöl kan, we kan ralaxb'en wi pe ri winäq, kan richin wi tusamajij k'a ri, we man ralaxb'en ta pe, man richin ta, man turayib'ej, ruma man xa pa rub'eyal tub'än

chi re rokisaxik, k'o ruk'ayewal, rutojb'alil chi re ri winäq.

Achi'el k'a re jun ka'i, oxi' tzij xutzijoj pe ri Tetata' Antonio Pérez y Peréz, pa ch'aqa' chik tinamït e k'o yeb'anatäj, yek'ulwachitäj, k'o ri nkik'ut ki' chi kiwäch ri winaqi', ronojel k'a b'enäq chi rij achike k'a rub'anikil nub'än ruk'aslem ri winäq, ruma ronojel ri k'ayewal poqonal achike nuq'axab'ej ri winäq pa ruk'aslem, richin ta tuna' ruwäch, tik'astäj, rik'in jub'a man nuna' ta we ütz, man ütz ta ri achike ruchapon rub'anïk rik'in ri ruk'aslem, we rija' nuya' rejqalem ri ruk'aslem, chuqa' kik'aslem ch'aqa' chik taq k'aslemal, rija' k'a ninuk'un rub'ey ri ruk'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri tik'amon k'o chi nub'än ri winäq rik'in ri ruk'aslem, ja ri nuya' kiq'ij kejqalem, nuxajanij ri' rik'in ri ruk'aslem, ruma xa b'a akuchi na nb'e wi, nk'oje wi, ri winäq manaq achike ta nuk'ulwachij, manaq uchuq'a' ri yeb'eyaj ta pa xamanil ri yech'akon ta richin, chuqa' ri winaqi' ri yeb'anon k'ayewal; we nuna' ri winäq chi kan k'o nril k'o nuk'ulwachij ri akuchi nb'e wi', akuchi napon wi, ri tikirel nub'än ja ri nunataj ri Ajaw, yerunataj ri ati't mama'aj ri xetzolin yan, manaq chik e k'o ta qik'in, rije' yeb'eyaj pa kaq'ïq', ja rije' ri yetikïr nkitob'ej ri winäq rik'in ri ruk'aslem.

Toq ri winäq nto'öx rik'in ri ruk'aslem, k'o k'a chi rija' nunimaj, nub'än ri achike nb'ïx chi re toq rija' nuk'ul ri pixa',ri xajanib'äl nya'öx chi re; we man nuya' ta kiq'ij, kejqalem, chuqa' man nuk'ul ta to'ik, xa rija' noyon k'ayewal chi rij.

:::::/— Rejqalem ri winäq wakami

Ri winaqi' jalajöj rub'anikil ri kik'aslem, kan nqatz'ët k'a ri

kib'anikil achike ri nkib'än rik'in ri kik'aslem; achi'el k'a nkib'ij ri qawinaq pa taq qatinamit, chi ri k'aslem xa xb'eyojtäj yan, man achi'el ta ri ojer kan chi juna', toq rije' xek'ïy pe rik'in ri kik'aslem; ¿achike k'a ruma toq ke ri nkib'ij? jalajöj k'a ruma toq ke ri nkib'ij, re k'a ri man xa choj ta ke ri' nb'ïx, ruma man ninimäx ta chik ri tzij, ri na'oj, ri pixa', ri xajanib'äl nya'öx chi re ri winäq, chi ja ri ta ri nrokisaj rik'in ri ruk'aslem; ruma ri' toq ri k'aslem xujäl yan ri'. Xa kan ja ri winäq ke ri rub'anon qa chi re, ri k'aslem ruya'on ri Ajaw junam ronojel q'ij.

Ri winäq wakami, ronojel ri achike yerub'än, k'o re nya'öx rejqalem, k'o re manjun chik achike ri nb'ïx; e k'o ri nkiya' ruq'ij rejqalem rik'in ri kik'aslem, ruma nkajo' ki', nkitob'ej ki' pa ruwi' xa achike na chi to'ik ri nkajo' richin nkiq'axab'ej ki'. k'o ri man ke ri' ta chi kiwäch, xa kan manjun achike ri nkiya' ta ruq'ij, rejqalem, rije' nkib'än ri achike nkajo' nkib'än rik'in ri kik'aslem.

Ronojel k'a ri k'ayewal rilon ri winäq wakami, rik'in k'a qa ri winäq tz'ukutajnäq pe, ja ri k'a ri qab'anon wakami rik'in ri qak'aslem, jun k'a jeb'ël saqil tz'eteb'äl, achi'el chi re toq ri winaqi' nkik'ulula' ki' pa taq b'ey, e k'o ri nkiya' kiq'ij, kejqalem ch'aqa' chik winaqi', nkijech'uj ki' pa rub'ey jun nimawinäq, nkiq'ejela' kan, nkiya' kan rutzil ruwäch; ja ri k'a ri kib'anon pe ri qate' qatata' rik'in ri kik'aslem, k'utum pe chi kiwäch. Ja ri chik ri nkik'ut kan chi kiwäch ri kalk'wal, chi ja ri ta chik ri nkib'än rije', ri k'ayewal man nkinimaj ta chik, man nkib'än ta chik ri achike nb'ïx chi ke, ruma kijek'on apo jun chik na'ojb'äl chi re jun b'anob'äl ri man kichin ta qa, kik'exon chik ri kina'ojb'al. Ruma ri' nqab'ij chi wakami, man nkiya' ta chik rejqalem ri kik'aslem, ja ri nk'amon pe ri k'ayewal, ri poqonal nril pa ruk'aslem ri winäq.

Ruk'ayewal ri winäq

Ri k'aslem ya'on kan chi re ri winäq, richin kan choj pa rub'eyal nk'oje' chi ruwäch ri ruwach'ulew, ronojel nuk'un kan, ya'on kan ruma ri loq'oläj Ajaw.

Ri winäq rik'in ri ruk'aslem, pa ruq'a' k'a rija' k'o wi achike k'a chi ruwach'ulew xtiril apo ri chwa'q kab'ij apo, achike chi ruwach'ulew xtuya' kan chi ke ri e petenäq chi rij kan. Ri k'ayewal wakami ja ri ronojel chik richinan qa; nub'än ri achike nrajo' nub'än kik'in, achi'el ja ta rija' b'anayon, rija' ta nya'on ri kik'aslem, rija' ta ri rajaw ronojel.

Ri winäq xa jun chi ke ri k'aslemal, ri k'o chi kikojol janipe la chi k'aslemal eya'on chi ruwäch ri ruwach'ulew; ruma ri' man tik'amon ta chi rija' nik'o ta ruq'ij, rejqalem chi kiwäch ch'aqa' chik taq k'aslemal, rije' e nimalaxela' chi ruwäch ri winäq rik'in ri ruk'aslem.

Ri k'ayewal jalajöj ri rub'anikil, achi'el k'a xnatäx yan qa chi pa ruq'a' ri winäq k'o wi ri rub'anikil ruk'aslem. Jun chik k'ayewal ja ri nima'q taq oyowal, nima'q taq ch'a'oj, nima'q taq kamïk, akuchi ri winäq man ntikïr ta nukol ri' chi ruwäch.

Ronojel k'a k'o jun ruxe'el ri akuchi tz'ukutajnäq pe, ja rik'in rub'anikil nkik'aslemaj ri kik'aslem ri winaqi', ruma e k'o ri kichinan chik ri k'aslemal e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, rije' k'a ri man nkajo' ta chi jun chik ta nichinan kan, ruma ri toq yetz'ukutäj pe ri oyowal, ri kamïk; ja ri k'a ri nimaläj k'ayewal ri man ntikïr ta chik ri winäq nujech'uj ri' chi ruwäch rik'in ri ruk'aslem.

REJQALEM RI PIXAB'ANÏK PA QAK'ASLEM

Achike ri pixab'anïk

Ri pixab'anïk ja ri k'a rub'eyal nq'axäx ri tzij, ri na'oj chi re ri winäq achike k'a ri tik'amon k'o chi nub'än, ke ri chuqa' achike k'a ri manaq; ja ri k'a ri nkik'ül ri k'ajolaxela' richin k'a ri achike nkib'än rik'in ri kik'aslem yetikïr nkichojmirsaj pa rub'eyal, manäq ta sachoj nkib'än.

Ri pixab'anïk nuk'ul jun winäq pa ruk'aslem, nk'atzin chi re richin jun q'iloj b'anob'äl, richin k'a man tub'än ri itzelal, k'o chi tunimaj ri tzij, ri na'oj, achike ri nya'öx chi re. *"Ri pixab'anïk achi'el ri jun tikoj ri nib'an, richin k'a ri chuwa'q kab'ij apo naläx, nik'iy, ninimïr, ke ri chuqa' nuya' ruwäch, richin k'a ri tijonïk, ri etamab'äl man nik'is ta, man nimestäx ta; ronojel k'a ri achike ri nitik nuya' ruwäch chi rupam ri q'ijul apo".*[39]

Xa kan ke ri' k'a ri k'aslem, ronojel achike nub'än ri winäq, we ütz, we manaq, rija' nilon qa ri ruki'il chuqa' ri ruk'ayil; ri tik'amon k'o chi nb'an ja ri tinimäx ri tzij, ri na'oj, toq ri te'ej tata'aj, ati't mama'aj nkiq'axaj kan ri ketamab'al, ri kina'ojb'al pa ruwi' ri kik'aslem, richin k'a ri winäq achike nk'ulun kan manaq ta nutij *poqon*[40] rik'in ri ruk'aslem.

Ja ri k'a ri ruk'u'x toq ruma ri qate' qatata', rije' ri nimaläj kisamaj nkib'än kik'in ri kalk'wal, ja ri nkichojmirsaj kan ri kib'ey k'o chi nkik'waj rik'in ri kik'aslem, rije' ketaman chi ri

---

[39] Tetata' Paulino Xinico Muxtay. Oxk'al waqxaqi' rujuna' (68). Aq'omanel rik'in q'ayïs, Ruq'a' tinamït chipiacul Pa Su'm. xch'ab'äx pa Kab'lajuj Aq'ab'al juna' 2006 (30 de mayo). Pa ruwi' ri samaj Ch'ob'oj Mayoj nab'ey tanaj.

[40] Manuel de Jesús Salazar. Vicente Telón Sajcabún. Ruk'u'x Maya' Na'oj (valores de la Filosofia Maya), editorial Cholsamaj. Guatemala, junio de 1999. Pg 43, 44.

k'aslem kan k'o chi nya'öx ruq'ij, rejqalem, ja ri k'o chi nub'än ri winäq achike nk'ulun kan richin nrokisaj pa ruk'aslem.

═ / ·· Rejqalem ri pixab'anïk

Ri pixab'anïk nuk'ul ri winäq pa ruk'aslem, nïm ruq'ij nya'öx rejqalem ri achike nb'ïx chi re, achike ri nya'öx kan chi re richin nrokisaj pa ruk'aslem; ri te'ej tata'aj toq rije' yepixab'an, ja ri k'a rub'eyal nkib'ij chi re ri kalk'wal achike ri tik'amon k'o chi nub'än rik'in ri ruk'aslem, ruma rije' kiq'axab'en chik pe ri k'aslem.

Ri pixab'anïk k'o chi ninimäx ri tzij ri na'oj nq'axäx kan chi re ri winäq, richin rija' nril k'a ri utziläj k'aslem, manäq ta rukïy, ruq'axomal, rupoqonal ruk'aslem; ja ri k'a ri nimaläj to'ik, nimaläj tewuchunïk nuk'ul kan rik'in ri ruk'aslem, toq rija' ***nukuqub'a' ruk'u'x***[41] nuk'aslemaj ri pixab'anïk.

Ronojel ri etamab'äl, ri na'oj nuk'ul kan ri ala', ri xtän rik'in ri ruk'aslem, ja k'a re' ri etamab'äl kik'ulum pe ri kite' kitata', kati't kimama' rik'in ri kik'aslem, ja ri chik k'a ri rub'anikil nq'axäx kan chi ke rije' ri ruxe'el ri k'aslem, achike k'a ri rub'anikil k'o chi nkib'än chi re richin nkik'aslemaj ri kik'aslem. Ri winaqi'

[41] Manuel de Jesús Salazar. Vicente Telón Sajcabún. Ruk'u'x Maya' Na'oj (valores de la Filosofía Maya), editorial Cholsamaj. Guatemala, junio de 1999. Pg. 36.

yepixab’an k’o nïm ketamab’al pa ruwi’ ri k’aslem. Rik’in k’a ri pixab’anïk, ri winäq nuk’ul kan, nichol kan chi ruwäch, achike k’a ri nub’än ri xtän ri ala’, toq nkik’äm el ki’, yek’ule’ el, ketaman chik achike k’a rub’eyal nkik’waj kik’aslem ri ala’ rik’in ri xtän, richin k’a ke ri’ junam ri nkiyuq’uj ki’ rik’in ri kik’aslem; ja ri k’a ri ruma toq k’atzinel k’o chi yepixab’äx ri winaqi’ rik’in ri kik’aslem.

═ /··· Rejqalem ri pixab’anïk wakami

Toq ri winäq nuk’ul ri pixa’, k’o re nunimaj achike nb’ïx chi re, k’o re man nunimaj ta chik, xa kan ja ri rurayib’al yan chik ri winäq nuya’ rejqalem rik’in ri ruk’aslem, nub’än chi re chi k’o nïm retamab’al, k’o chik runa’oj pa ruwi’; toq napon k’a chi rupam ri k’ayewal, chi ri k’a nk’ut chi ruwäch, chi ri nb’ïx chi re k’o wi choq’oma, man xa choj ta nina’ojïx ri achike k’o chi nub’än rik’in ri ruk’aslem.

Ja ri k’a nb’anon chi re ri winäq, k’a ja toq k’o chik ri k’ayewal pa ruk’aslem, k’a ja chi ri’ nunataj qa chi qitzij wi achike xb’ïx pe chi re, ruma k’a ri’ ri k’aslem wakami xa kan manjun chik nb’an ta ri achike nkib’ij ri te’ej tata’aj, ati’t mama’aj, kan ja wi rije’ ri k’o chik ketamab’al ri achike nkib’ij, achike ri k’o ta chi nb’an nkajo’ rije’, ruma ketaman chik achike nb’eruya’ pa ruk’aslem ri winäq achike ruchapon rub’anïk.

Ojer kan ri winaqi’ toq nkik’ulula’ ki’ pa taq b’ey, rije’ konojel nkiq’ejela’ ki’, we jun winäq kan k’a qajinäq rujuna’ chuwäch ri nuk’ul pa b’ey, k’o chi nujech’uj ri’ pa rub’ey, ke ri k’a nkiya’ rutzil kiwäch; ja k’a ri wakami man ke ri’ ta chik nb’an, pa ruk’exel nkijech’uj ta ki’, xa kan yechokomin yan chik kan; ri k’a qajinäq kijuna’ nïm kiq’ij kejqalem nkina’ chi re, ronojel k’a

re' xajan, man ütz ta, ja ri k'a nb'anon chi re ri winäq toq pa ruyonil nuqupij ri ruk'aslem.

Ronojel k'a ri etamab'äl, ri kiq'axab'en kan ri te'ej tata'aj, ati't mama'aj, ri winaqi' yek'ulun man nkinimaj ta chik, man nkib'än ta ri achike nb'ïx chi ke, ruma k'a nb'ïx chi ri k'aslem xb'eyojtäj, xa kan ja ri winäq ke ri rub'anon qa chi re ri ruk'aslem, man nutaqej ta chi ri kina'ojib'al ri te'ej tata'aj, ri achike k'o ta chi nub'än ri xtän ri ala' rik'in ri ruk'aslem. Ri k'ayewal pa kik'aslem ri qawinaq ja ruma kichinan chik ri kina'ojb'al ch'aqa' chik winaqi' ri man e qawinaq ta, ronojel re' ntalüx pa taq taluwäch, pa taq talutzij, taluwuj. Re na'oj re' chi kiwäch ri te'ej tata'aj, ati't mama'aj man ütz ta, man ke ta ri' ri etamab'äl k'utun pe chi kiwäch rije' pa kik'aslem.

Ja ri k'a b'anayon wakami toq ri xtän ri ala', man nunimaj ta chik ri achike nb'ïx chi ke, rija' nuk'ul ch'aqa chik taq na'oj, nb'ïx chi re jumul achike ri ütz nub'än rik'in ri ruk'aslem, chuqa' ri raq'omal nril wi k'o ruk'ayewal; ruma ri toq ri winäq xa kan choj nunim ri' rik'in ri xa k'ayewal nuk'äm pe chi re ri ruk'aslem.

≐ RI XAJANIL

≐ / · Achike ri xajanib'äl

Ri xajanib'äl chi kiwäch ri qawinaq pa taq qatinamit, jalajöj ri rub'anikil richin retamaxik pa qak'aslem, k'atzinel chi nqaq'alajrisaj achike k'a ri xajanib'äl; richin retamaxik ri rub'anikil k'o chi nqaya' qa jalajöj taq tz'eteb'äl ri xkiya' pe ri qawinäq, ri achike nq'ax chi kiwäch rije' rub'anikil ri xajanib'äl pa ruk'aslem ri winäq.

Ri xajanib'äl ja ri k'a rub'anikil nkokisaj ri qawinaq kik'in ri kalk'wal, richin yetijöx, yeq'il, yetz'ët, yetojtob'ëx ; nk'üt kan ri etamab'äl, nkiq'axaj kan ri na'ojib'äl pa ruwi' rub'anikil ri k'aslem. Ja ri k'a ri nya'öx kan chi ke ri alk'walaxela', ri achike k'a ri tik'amon k'o chi nkib'än; chi runuk'ik kisamaj, kiramaj, ronojel ri kik'aslem.

Ja re nk'atzin chi re ri winäq richin chi ronojel achike yerub'än pa rub'eyal nk'achoj chi ruwäch, ronojel achike nub'än k'o rajil, ruk'exel nril qa pa ruk'aslem; ruma ri' toq ri winäq nxajanïx rik'in rusamaj, rutijonïk, ruchapik samajib'äl, runuk'ik ri k'aslem; kan tik'amon wi chi ri winäq nxajanïx rik'in ri ruk'aslem, rik'in k'a ri' nchojmirsäx chi ruwäch ri ruk'aslem.

Ri xajanib'äl k'o ka'i' rub'eyal pa ruk'aslem ri winäq, e k'o k'a ri pa ruyonil nuxajanij ri' ri winäq, achi'el toq napom pa jun xukulb'äl, we nik'o pa ruwi' ri chaj richin ri kotz'i'j e b'anon kan chi ri'; ri winäq pa ruyonil nuxajanij qa ri' toq nuxolq'otij ri chaj, ruma we aq'omanïk ri xb'an rik'in ri kotz'i'j ri', ja ri winäq achike nxolq'otin richin, ja rija' ri nuk'wan yan chik ri yab'il, ri q'axomal; ruma ri nkib'ij ri qawinaq chi tik'amon nachajij akuchi naya' qa ri awaqän richin yab'iyin. Kan k'o chi natz'ët ri ab'ey, ruma we manäq, pa ayonil nawil ri ak'ayewal.

Ri jun chik rub'anikil achi'el toq nxajanïx ri winäq, pa taq tinamït kan k'a k'äs na ri na'oj, toq ye'aläx ri ak'wala', toq nk'is ri tuj (nelesax chaj), ri nb'an ja ri nk'ül apo ri ne'y rik'in jalajöj taq ch'utin samajib'äl. Ke ri' nb'an chi re richin chi ja re' xtok rusamajib'al toq xtiwinaqïr el pa ruk'aslem; ri jun chik chuqa' toq ntel pe pa tuj, nik'ul apo, nrejqaj el ri nimalaxel, richin k'a ke ri' ütz xtikik'waj ki' pa kik'aslem.

≐ / ·· Rejqalem ri xajanil pa qak'aslem

Richin rutz'etik ri rejqalem ri xajanib'äl pa qak'aslem, chuqa' ri rub'anikil nya'öx, nq'axäx kan; ri qawinaq pa taq qatinamit xkiya' pe jun, ka'i', oxi' rutz'etik rub'anikil ri xajanib'äl.

Pa taq qatinamit jalajöj rub'anikil nkib'än ri qawinaq richin ruchojmirsaxik kik'aslem ri kalk'wal. Toq ri te'ej tata'aj, ati't mama'aj rije' yekipixab'aj, yekixajanij ri kalk'wal ruma rije' kitz'eton chik pe ri kik'aslem, chuqa' ketaman achike nuya' pa ruk'aslem ri kalk'wal, toq man nkib'än ta pa rub'eyal ri achike nb'ïx chi ke, ke ri k'a ri man nkinimaj ta rik'in ri kik'aslem.

Ke ri e k'o ch'aqa chik winaqi' ri yexajanin, achi'el ri k'amöl taq b'ey, aq'omanela', k'exeloma, cholonela', ajq'ija', nimawinäq,

re winaqi' re' chuqa' nkib'än ri samaj ri', xa xe k'a ri man kan ta junam achi'el nkib'än ri te'ej tata'aj, ruma ri te'ej tata'aj chi kiwäch rije' nk'iy el ri kalk'wal. Ri pixab'anïk ja ri' k'a rub'eyal nchojmirsäx ruk'aslem chuqa' ri tewuchunïk nya'öx kan chi re ri winäq; ri xajanib'äl ja ri k'a ri tewuchunïk, richin nïm ruq'ijul ruk'aslem nub'än el ri winäq chi ruwäch ri ruwach'ulew, chi manäq ta nuqupij ruk'amal ri ruk'aslem.

Ri nkajowaj k'a ri winaqi' toq yepixab'an, yexajanin, chi manäq ta tijoj poqom nkib'än ri winaqi' achike yepixab'äx kan, ja ri k'a ri najowäx toq ri qate' qatata' jantape' e k'o pa qawi' rik'in ri achike yeqab'än pa qak'aslem man yojkisq'opij ta.

Achi'el ri xqanataj chi e k'o jalajöj ri rub'anikil ketamab'al ri qawinaq pa ruwi' ri xajanib'äl. Ja re k'a ri tz'eteb'äl xkiya' pe ri qawinaq pa ruwi' rub'anikil ri xajanib'äl:
Chi rupam re peraj re' kan achi'el ri rutzijoxik xkib'än ri winäq toq xech'ab'ëx, ke ri rub'anikil ri na'oj k'o pe.

Ja re k'a rub'anikil ri na'oj pa ruwi' xajanib'äl xuya' pe ri tat ***Guillermo Velásquez*[42]*: »Ri samajib'äl k'o pixab'anïk nya'öx pa kiwi', yexajanïx, ri ojer taq winaqi' xekixajanij ri kisamajib'al achike ri xekokisaj; achi'el chi ke ri ixoqi' k'o kisamajib'al achike ri yekokisaj chuwa q'aq', rije' ri nkib'ij chi ke ri samajib'äl chi kesamäj, tikib'ana' ri kisamaj, ri samajib'äl richin ya', richin kinäq', richin jalajöj taq q'utum, kesamäj k'a mani nkiya' ruk'ix ri winäq, mani achike ri nkib'än, kesamäj tikib'ana' ri samaj chuqa' kekowin; ri q'aq' k'o rajawal; ja ri nb'an chi ke ri kisamajib'al ri ixoqi',***

[42] Tetata' Guillermo Velásquez, Oxk'al b'eleje' rujuna' (69). Ajq'ij, tinamït Iximche'. Xch'ab'äx pa wo'o' Ajpu' juna' 2006 (04 de septiembre). Pa ruwi' ri samaj ch'ob'oj Mayoj nab'ey tanaj.

ja ri rub'eyal yepixab'äx ri samajib'äl ».

«Ri yexajanïx ri samajib'äl k'o chi jun nimawinäq nb'anon, ruma rija' nak'axäx ri rutzij, rija' ri nik'o ri rutzij, rija' rutz'eton chik ri k'aslem, rija' nuya' ruq'ij ri Ajaw pa ruk'aslem, rija' k'o chi ntzijon pa kiwi' ri samajib'äl richin k'a ri kan choj ri yesamaj; konojel ri samajib'äl k'o kajawal achike ri yechajin, toq ri winaqi' nkisamajij ri kisamajib'al chuchi' q'aq', nkiya' kan ruyonil, ri k'a ri man nub'än ta ronojel ri rusamaj ruma rajawal ri samajib'äl ntzeqe' el chi kij ri winaqi' ri akuchi yeb'e wi, ruma k'a ri k'o chi yexajanix richin k'a ke ri man yetzeqe' el ri rajawal ri samajib'al chi kij ri winaqi'» .

Toq ke ri nkib'än ri samajib'äl man nkib'än ta ronojel ri kisamaj, achi'el pa jun ta nimaq'ij, chuqa' pa jun jay, akuchi ri ixöq nuya' kan ri achike ruchapon rub'anïk richin yerutzuq apo ri

ruwinaq, ri nb'ïx k'a chi man yechaq'aj ta achike yeya'öx chi rupam ri k'ojlib'äl richin yetzak, man yechaq'aj ta, xa xe nik'aj nch'aq'aj, k'o re man yechaq'aj ta xa ntzolin qa chi rij, ruma ri rajawal ri samajib'äl ri k'ojlib'äl ntzeqe' el chi rij ri winäq achike nsamajin kichin. Ruma ri' k'atzinel chi ri xajanib'äl k'o chi nya'öx rejqalem.

Ja re rub'eyal ri na'oj pa ruwi' ri xajanib'äl xuya' pe ri nan ***Ajk'exelon: Juliana Son Morales***[43]***.***

"Ri ak'wal nretz'ab'ej la rij saqmolo', la manaq ütz ta xajan, ruma ri' ri winaqi' manjun nikowin ta ri k'ojlib'äl pa kiq'a', k'o ruxajanil, ruma ri' man nikowin ta jun k'ojlib'äl pa ruq'a'".

Rik'in k'a re jun motzaj tzij re', nuq'alarisaj k'a chi qawäch chi ri achike yepäx, yeq'aj pa ruq'a' ri ala', ri xtän toq nub'än rusamaj, man xa choj ta ke ri' yetzäq el, yejilijo' el pa ruq'a', xa kan ruma xeretz'ab'ej rij taq saqmolo', ruma k'a ri rij saqmolo' man kow ta, watz'ël, man nkowin ta kow nuchäp, xa kan ke ri k'a ri nkib'än ri samajib'äl, ri k'ojlib'äl pa ruq'a' ri winäq toq yerusamajij; ruma ri' toq nb'ïx chi man ütz ta jun ak'wal nretz'ab'ej rij ri saqmolo'.

Jun chik chi ke ri xajanib'äl xutzijoj ri nan Juliana: ***"Achi'el k'a ri nkib'ij ri ojer taq winäq ri k'o xajanib'äl, taq ronojel ri achike rupaxin jun winäq, achi'el chi re jun xtän, jun ixöq; ronojel ri k'ojlib'äl paxinäq ja ri' nimöl el pa jun k'axk'ik chakäch, ronojel ri rupaxin achi'el ruchi' taq xot, b'ojoy, xara, q'e'l, ja k'a ri' ri nutelej el ri xtän, k'o k'a chuqa' jun***

[43] Nan Juliana Son Morales, Oxk'al oxlajuj rujuna' (73). Ajk'exelon, tinamït Saqil Taq'aj Pwaqil. Xch'ab'äx pa wuqu' Aj juna' 2006 (21 de marzo). Pa ruwi' ri samaj Ch'ob'oj Mayoj nab'ey tanaj.

xti tz'i' ri xti rijiläj chik, ri kan xa xe chik xti ruti'ojil jari niyuqëx el, chuqa' jun k'a ak'wal rik'in jun aqen ri paxinäq chik jari nuk'ojk'a el ri nib'e, nitzeqe el chi rij. Rik'in k'a ri' ri xtän keruchajij ri ruk'ojlib'al pa rochoch, chuqa' chi ri k'a chi tik'oje ruk'ïx ruma nitz'ët kuma ch'aqa' chik winaqi' ri janipe' ri rupaxin"

Ri ke ri k'a nb'än chi re ri xtän, man xa choj ta richin ta nk'ixb'isäx, rik'in k'a ri nk'ut chi ruwäch, chi ri rusamajib'al, ruk'ojlib'al achike ri yerokisaj, k'o chi keruchajij, tuya' kiq'ij, kejqalem, ruma we yek'is qa chi rupaxixik, achike chik k'a ri xkerokisaj qa, akuchi k'a ri xkeb'eruk'ama' chik pe julëy chik; jun k'a chi tijonïk ri nuk'aslemaj pa ruk'aslem ri winäq toq ke ri nb'an chi re, man xa richin ta ri nk'ixb'isäx.

Ja re k'a jun, ka'i', oxi' runa'oj pa ruwi' ri pixa'-xajanib'äl xuya' pe ri nan ***Leodora Guaran***[44]. Ke re k'a ri rub'anikil :

"***Ri kitz'ij ri te'ej tata'aj, ati't mama'aj, rije' nkib'ij kan chi ke ri kalk'wal achike k'a ri k'o chi nkib'än rik'in ri kik'aslem, ronojel achike nub'en ri winäq rik'in ri ruk'aslem k'o ruxajanib'al, rije' xkixajanij ki' rik'in ri kik'aslem; kan k'a ja ri na ri kitz'eton kan ri te'ej ta'aj, ja ri chik ri na'oj nkiq'axaj na kan chi ke ri kalk'wal".***

"Ri jun chik rub'anikil ri xajanib'äl ja ri toq ri ixöq pa rochoch, achi'el chi re ri rusamajib'al, ri ka', wi ri ixöq toq nk'achoj chi re rusamaj man nuk'ol ta kan ri ruka', ri choj nk'oje' kan chi ri', ja ri k'a ri nb'anon toq xtapon ruq'ijul

[44] Nan Eliodora Guaran, Oxk'a Oxlajuj rujuna' (73). K'amöl b'ey (mayordomo.cofradia). Tinamït San Antonio A.C. xch'ab'ax pa b'eleje' aq'ab'al juna' 2007 (04 de julio). Pa ruwi' ri samaj Ch'ob'oj Mayoj ruka'n tanaj.

xtaläx ri ral, man naläx yan ta, nuna' rija' chi ja xapon ri ruq'ijul, ri ak'wal man naläx yan ta, nuna rija' ri rukïy, ja ri nb'anon toq man ruxajanin ta ri', niyaloj royob'en richin naläx ri ak'wal".

Wawe k'a nqalajin achike k'a ruma toq ri te'ej tata'aj, ati't mama'aj nkib'ij chi k'o chi tinimäx ri kitzij, ri kina'ojb'al nkiq'axaj kan chi ke ri kalk'wal, chi ja ri' ta ri nkib'än, ruma we ri winäq man nub'än ta, man nunimaj ta, ja k'a ri winäq nilon qa ri rukïy ke ri chuqa' ri ruk'ayewal rik'in ri ruk'aslem, achi'el k'a chi re ri te'ej nril janila rukïy, ruq'axomal, rupoqonal richin nk'oje' ri ak'wal naläx chi ruwäch.

Jun chik rub'eyal ri na'oj, ja ri ***"Toq jun xtän, toq jun ixöq royob'en ak'wal, ja ri yalan k'ayew, xa xch'on chik chi rij jun chik winäq, xa xuyoq', k'ayewal nuk'äm pe pa ruk'aslem, ja chik ri ak'wal nrejqalej kan, rija' nk'ulun chik rik'in ri ruk'aslem; ja ri achike xuyoq' ri te'ej, ja ri nk'ulun ri poqonal, ri te'ej chuqa' nuk'ul ri poqonal rik'in ri ak'wal, ruma man ütz ta xto'aläx, ja k'a ri man yetz'aqät ta ri xtaq kich'akul yetoqa chi ruwäch ri ruwach'ulew, rik'in k'a ke ri' ri te'ej nutïj poqon".***

Ruma ri' nikib'ij ri ati't mama'aj, ri tetata', man kach'on chi rij, man kayoq'on, man xa k'o awalk'wal, k'o awal, e k'o awïy, xa jun chi ke rije' xkek'ulwachin yecha'; ri' kan tz'eton wi, kan b'anatajnäq wi, ruma ri' toq nkib'ij, k'atzinel wi k'a chi ri winäq nuya' rejqalem ri pixa', ri xajanib'äl nya'öx chi re, richin k'a ke ri' ütz nb'e rik'in ri ruk'aslem.

Rejqalem ri xajanil wakami

Chi rupam k'a re jun peraj re' richin ruya'ik rutzijol rub'anikil rub'anon wakami, yalan jub'a k'ayew, richin retamaxik ri rub'anikil. Nqatz'ët k'a ri chi kan k'a k'o na, k'a k'äs na kik'in ri qawinäq, k'a nkisamajij na pa kik'aslem, xa xe chik ri e nimawinäq chik, ri kan k'a pa ruxe'el na kik'ulun kan kik'in kite' kitata', kati't kimama' ri na'oj pa ruwi' ri k'aslem.

Wakami k'a nqatz'ët chi xa xe chik ri te'ej tata'aj e nimawinäq chik, ja rije' ri kan k'a nkik'üt na, nkiq'axaj na ri ketamab'al chi ke ri kalk'wal, kiy taq kimam, ke ri k'a ri kib'anon pe ri te'ej tata'aj rik'in ri kik'aslem toq kan k'a qak'ulun chik na jub'a ri kina'ojb'al ri qate' qatata' rik'in ri qak'aslem.

Ri rejqalem k'a nya'öx ri xajanib'äl pa ruq'ijul ri k'aslem wakami, jalajöj ri rub'anikil, ke ri chuqa' jalajöj ri ruk'ayewal nril ri winäq rik'in ri ruk'aslem; ronojel k'a k'o ruxe'el akuchi tz'ukutajnäq pe, kan ja' wi k'a ri ojer taq winaqi' ri xkinuk' ri kik'aslem pa rub'eyal, pa ruchojmilal toq xekowin rik'in ri kik'aslem. Wakami ri k'aslem man junam ta chik, achi'el toq xkik'iyilej pe kik'aslem ri qate' qatata', qati't qamama', rije' xepixab'äx, xexajanïx rik'in ri kik'aslem.

Nqatz'ët k'a pa qak'aslem chi wakami man junam ta chik rik'in ri ojer kan, qik'in qa röj winaqi' k'o wi achike rub'anikil nqak'ül ri pixa', ri xajanil; achike k'a ruma toq röj winaqi' wakami manäq chik nqab'än ta ri nb'ïx chi qe. Nkib'ij ri qawinaq pa taq tinamït chi ri k'aslem xb'eyojtaj yan, achike ruma k'a toq ke ri xb'erub'ana', ja k'a ri man nya'öx ta chik rejqalem ri achike nb'ïx chi qe, achike k'o chi nb'an toq yojpixab'äx, yojxajanïx rik'in ri qak'aslem.

Ja ri k’a b’anayon toq ri xajanib’äl wakami, man nya’öx ta chik rejqalem, man nb’an ta chik ri nb’ïx, xa kan ja ri runa’ojib’al ri ala’, ri xtän ja ri nrokisaj, ruma ri’ toq yewinaqïr el, manjun chik rejqalem chi kiwäch we nkib’än ri ütz, we man ütz ta nkib’än rik’in ri kik’aslem. Ja ri k’a ruma toq man kan ta chik rusamajin pa ruk’aslem ri winäq, ke ri k’a chuqa’ ri janipe ta chik xtiqaq’axab’ej kan chi ke ri alk’walaxela’, iy taq mam ri xkek’oje’ pe ri chwa’q kab’ij apo; achi’el k’a ri qab’in pe ma xa k’a qik’in k’a röj nok’is wi ri ketamab’äl, kina’ojib’al ri te’ej tata’aj, ati’t mama’aj richin ruk’aslemaxik ri k’aslem. Ja chi ri’ k’o chi yojna’on rik’in ri qak’aslem, chi ri na’ojb’äl k’o kik’in ri qawinäq manäq ta nk’is, manäq ta nkäm el kik’in rije’ toq xketzolin, k’o chi tiqaya’ ruk’aslem, ruma chi rupam k’a ri k’o wi ri etamab’äl, ri na’ojb’äl, ri pixab’anïk, ri xajanib’äl pa ruwi’ ri k’aslem.

RI CH'OB'OJ MAYOJ PA RUWI' RI KAMÏK PA MAYA' NA'OJ

Rejqalem ri kamïk

Ri kamïk chi kiwäch ri qawinaq k'o nïm rejqalem, ruma k'o jun na'oj, k'o jun etamab'äl k'o kik'in ri qawinaq, man xa choj ta jun kamïk ri man ta rejqalem, man ta ruq'ij, ronojel k'o jun rusolik nb'an chi re.

Ri kamïk pa ruk'aslem ri winäq, ja ri k'a ri kan k'o wi chi nril el, achi'el k'a k'o jun ralaxik, ke ri chuqa' k'o jun rukamïk; re k'a ri' nuya' chi tzij chi ronojel k'aslem kan ya'on wi ruq'ijul, janipe k'o chi nub'än chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri k'aslem achi'el rutz'etik ruq'ijul jun q'ij, nqatz'ët chi jun q'ij ri nab'ey nsaqirisam pe ruwäch ri ruwach'ulew; nqab'ij chi re chi ri q'ij xaläx pe, xel pe; ke ri k'a eqal, eqal njote' el chi kaj, nk'ïy el richin nusaqirisaj, numeq'ersaj ruwäch ri

ruwach'ulew, napon k'a jun peraj akuchi nb'etz'aqät ri saqil. Toq nb'etz'aqät, ja ri k'a toq nqab'ij chi re chi wakami xnik'ajïr ri jun q'ij, ruma ri q'ij pa qawi' k'o wi, pa runik'ajal ri kaj k'o wi, ja chi ri' k'a eqal ntzolin chik qa chi rij, nb'erijïx qa, toq nrewaj qa ri'. Ja chi ri' toq nb'ïx chi re chi nkäm; nqajek' k'a chi rij, chi ri jun q'ij k'o jalajöj peraj ruk'wan, achi'el k'a chi re ruk'aslem jun winäq, napon ruq'ijul toq naläx, nk'ïy el, ninimïr el, ke ri chuqa' napon ri peraj chi re ruk'aslem ri ntz'aqät ri ruk'iylem; toq xtz'aqät ja chi ri' k'a ntzolin qa chi rij, nrijïx qa, napon k'a ruq'ijul toq nkäm.

Manjun k'o ta jun ri manäq ta rutikirb'al, chuqa' manäq ta nk'is, achi'el k'a ri nqab'ij chi k'o alanïk, k'o kamïk, ke ri k'a rub'anikil ruk'aslem ri winäq ya'on chuwäch ri ruwach'ulew. Ri winäq toq nkäm, ja ri k'a ri peraj akuchi ri ruch'akul nujäch ri' rik'in ri ranima, ja ri' ri peraj toq nukamib'ej qa ri winäq, ruma ri ruch'akul manaq chik achike ta ri nya'on ruk'aslem; ri winäq taq k'o ruk'aslem ri ruch'akul ruma ja ri ranima' k'o chi rupam.

Ri winäq toq nub'än ri ruk'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja ri k'a ri peraj chi re ri k'aslem ri nub'än utzil ri', richin k'a nq'ax pa jun chik k'aslem ri ruk'amon pe ri rukamik. Manjun k'o ta jun k'aslem ri ntikïr ta nukol ri' chi ruwäch ri kamïk, kan ke ri wi rub'anikil, ruq'ijul ri ruk'aslem xa choj jun mej ri nub'än chi ruwäch ri ruwach'ulew, manjun k'o ta jun ri ntikïr ta nk'ase' pa ronojel ruq'ijul ruk'aslem ri ruwach'ulew.

Toq k'o jun winäq nkäm pa qatinamit, qatz'eton k'a, qak'axan k'a ri nkib'ij, xkäm k'a ri winäq, xuxlan k'a el. ¿Achike k'a ruma toq ke ri' nb'itäj? Ruma k'a xa kan napon k'a ruq'ijul toq ri ch'akulaj nb'erijïx, nb'ek'is ruk'aslem, richin k'a chi manäq

kan choj nutij poqom ri ch’akulaj, k’o chi ja ri nb’anon chi re chi nuxlan, ruma k’a ri’ toq ke ri’ nkib’ij ri qawinaq chi xa matyox k’a ri xuxlan el. Ri ke ri’ nb’itäj k’o k’a rub’anikil, richin k’a ri winäq rik’in ri ruk’aslem, manaq ta nutij poqom richin rukoch’ik ri ruch’akul toq man nkowin ta chik nk’ase’, xa kan ja’ wi ri rukamik nto’on richin chi nuxlan.

Nkib’ij k’a ri Hindues ***chi röj man qichin ta ri qach’akul***,[45] achike k’a rub’anikil toq rije’ ke ri nkib’ij, ruma ri qach’akul chi rupam k’a ri k’o ri qaxamanil, xa kan napon k’a ruq’ijul toq k’o chi nujäch’ el ri’ rik’in, ja chi ri’ toq k’o ri kamïk; ri ch’akul man ntikïr ta rija’ nk’ase’ ri manäq ta ri xamanil chi rupam, xa kan k’o chi ri e ka’i’ e tunül toq ri winäq k’o ruk’aslem. Toq k’o ri kamïk nkanaj kan ri ch’akulaj, ruma ri’ toq nkib’ij rije’, chi ri qach’akul man qichin ta, xa choj qajon chi qe, choj rupam nk’oje’ ri xamanil, xa ajilan ruq’ijul ri ruk’aslem nub’än, ruma ri ch’akuläj b’anon chi re chi aj ruwach’ulew; chi ri’ naläx wi, chi ri’ chik nkäm wi.

≡ / ·· Ri ruk’amon nb’an toq napon ri kamïk

Pa kik’aslem k’a ri winaqi’ jalajöj k’a ri rejqalem nkiya’ chi re, ri rejqalem petenäq k’a rik’in ri kib’anikil ri winaqi’, ruma man konojel ta junam ta nkib’än, junam ta ruq’ajarik chi kiwäch, junam ta ri akuchi e k’o wi. Toq man junam ta ruq’ajarik chi kiwäch, ja chi ri k’a ri nuch’är ri’ ri na’oj, ri rutz’etik nb’an chi re, ke ri chuqa’ ri jalajöj taq tinamït ri e k’o chi ruwäch ri ruwach’ulew, jujun wi rub’anikil nkib’än chi ke ri kiwinaq toq yekäm el chi kiwäch.

[45] Su divina Gracia. A.C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada. Mas allá del nacimiento y de la muerte. Pg.1.

Pa taq qatinamit yeqatz’ët toq yekäm ri qawinaq jalajöj ri achike nb’anatäj, achi’el qanatan chik pe, chi konojel nkitob’ej ki’, toq nkinab’ej ri winaqi’ chi k’o jun kach’alal xkäm, yeb’e’apon k’a chi näj chi naqaj richin rutz’etik, nkiya’ kiq’a’ kaqän chi ke ri ach’alal ri kito’ik nkajo’ toq nk’ulwachitäj. Ja chi ri’ k’a toq ri winaqi’ nkitob’ej ki’ pa q’uch; ruma k’a qonojel röj winaqi’ k’o chi nqaq’axab’ej el, k’o chi nqil el rik’in ri qak’aslem.

Nkib’ij k’a ri qawinaq chi toq naläx jun ak’wal, chi ja ri ruwach’ulew nk’ulun, ja rija’ ri ntzuqun pa ronojel ruq’ijul ri ruk’aslem, ke ri chuqa’ rija’ ntz’eton janipe chi k’aslem nub’än el chi ruwäch, ja rija’ chik ntz’eton toq napon chi rupam ri rukamik, ja rija’ nk’ulun chik el richin; manjun k’a k’o ta jun ri man ta chi ruwäch ri ruwach’ulew naläx wi, ke ri chuqa’ toq nkäm el.

Pa kina’ojib’al ri qawinaq, toq yekäm ri winaqi’ kan k’o wi k’a b’is, k’o q’axomal, ruma man xtikitz’ët ta jun chik mul ri kach’alal; ri kan ke wi’ ri’ k’o chi nkiq’axab’ej, ke ri k’a chuqa’ ri toq nb’an el utzil ri winäq kamināq chik, nya’öx el rik’in ri achike kan xrokisaj wi toq xuk’aslemaj ri ruk’aslem.

Jalajöj k’a ri nkib’än ri winaqi’ pa taq tinamït, nkiya’ el xtaq kisamajib’al, achi’el chi re jun ixöq nya’öx el taq rulaq, taq ruche’ richin nkemon, rutzyaq, rupwaq; chi re jun achin nya’öx el jun rutzuy ruya’, nb’e rusamajib’al, achike na k’a ok ri yetikïr nkiya’ el ri ach’alal chi re.

Ronojel jeb’ël ütz nb’an el chi ke, “***jeb’ël, yeweq el achi’el ta ri pa jun ta nimaq’ij yeb’e wi;***”[46] xa ke re’ nqatz’ët chi ri kamïk

[46] Rutzij ri Tetata’ Miguel Alonso, Oxk’al wuqu’ rujuna’ (67). Ajq’ij-cofrade, tinamït san Jorge la Laguna. Xchab’ax pa Lajuj q’anil juna’ 2007 (17 de octubre). Pa ruwi’ ri samaj

man ronojel ta b'is, ruma kikuqub'al k'u'x ri winaqi', chi ri winäq man xk'is ta chi ri', ri kamïk xa jun peraj chi re ri qak'aslem, ri k'o chi nqaq'axab'ej chi ruwäch ri ruwach'ukew.

Pa maya' na'oj toq yekäm ri winaqi' nya'öx el kiwachinäq, nkib'ij ri winaqi' chi we man nya'öx ta el ruwachinäq ri kaminäq, xa kan nb'eruk'utuj chik chi ke ri winaqi', ruma kan richin wi k'a ri winäq ri', kan ja ri wi k'a ri xrokisaj pa ruk'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew; ri rub'anikil k'a nuk'utuj k'o re pa achïk', pa ruwaran ri winäq ri choj rik'in xkanaj kan, chuqa' ja ri k'a ri nb'ïx chi re ri winäq xkäm el xa kan nixib'in, ruma man xya'öx ta el ri taq rusamajib'al.

Toq nb'an achike nkik'utuj chi k'o chi ntz'aqät nb'an, k'a nya'öx na el chi ke, k'a ri k'a toq rije' ye'uxlan el, yech'uch'u el, ruma chi kiwäch rije' k'a ri' nk'achoj ri man xetikïr ta xkik'is rub'anïk, ruma e k'o ri pa junanin yekäm el, man xkib'än ta kan ri k'o chi nkib'än rik'in ri kik'aslem.

Toq ri winaqi' nkiya' el ruwachinäq ri winäq nkäm el, qatz'eton k'a chi pa jul nya'öx qa, ruma k'a ri ranima ri winäq akuchi k'a xtapon wi, xa kan k'a nb'erub'ana ri achike xub'än rik'in ri ruk'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew; re k'a ri nub'ij chi qe chi k'o chik jun k'aslem ri ntz'ukutäj el rik'in ri kamïk.

Achike k'a rub'anikil chi rik'in ri kamïk ntz'uk'utäj el jun chik k'aslem, re na'oj re' kan ke ri' wi, re man nojin ta tzij, re kan qitzij chi ke ri nb'anatäj; ri achi toq nusamajij ri rulew richin nub'än ri rutiko'n, napon k'a ruq'ijul toq k'o chi nutik qa ri rawan, k'o chi nawex qa; toq nawex qa ri achi, nqatz'ët k'a

Ch'ob'oj Mayoj ruka'n tanaj.

chi ri awex yetoqa el pa wo'o' q'ij, chi rupam k'a ri maya' na'oj k'o nïm rejqalem ri ajilanïk ***wo'o'***.

Ri awän k'o chi nkäm, nchaqi'j qa ri patz'än, ja ri k'a nya'on chik q'ij chi re chi nb'an chik ri awex, k'o chi k'o kamïk richin k'o alanïk, xa kan ke ri k'a chi re kik'aslem ri winaqi', ri winaqi' yekäm el, xa kan e k'o chik kan ri kik'exel, achi'el chi ke ri kalk'wal, kïy taq kimam, ruma ri' toq rik'in ri kamïk, chuqa' k'o k'ak'a' k'aslem.

Ri ajilanïk wo'o', jun tz'aqät ajilab'äl pa Maya Na'oj, nq'il k'a rik'in ri kaji' nimaläj taq k'aslemal e k'o chuwäch ri ruwach'ulew, k'o q'ij, k'o ulew, k'o ri ya', k'o ri kaq'ïq', chuqa' k'o ri Ajaw; ri Ajaw ja ri eruchapon ri kaji' nimaläj taq k'aslemal, ruma ri wo'o' nkib'än chi konojel, achi'el k'a ri winäq e k'o wo'o' ruwi' ruq'a' chuqa' wo'o' ruwi' raqän; ri ruwach'ulew k'o kaji' ruxikin, rik'in ri runik'ajal nub'än wo'o'.

Ke ri k'a chuqa' k'o ri wo'o' jay xkiq'axab'ej ri Jun Junajpu' Wuqu' Junajpu toq xeb'e'apon pa Xib'alb'ay toq xekamisäx (Popol wuj Adrian Recinos, pg. 55-56). Pa wo'o' q'ij xe'aläx chik ri Junajpu' rik'in ri Ixb'alamkej toq xjok' ri kib'aqil xeroqïx pa raqän ya' (Popol wuj Adrian Recinos, Pg. 91).

Ri awex pa wo'o' q'ij yetocholocho' el pa ruwi' ulew, ri awän nk'iy el, nk'oje' rejqa'm, ke ri chuqa' nb'erijïx, nk'is ri ruk'aslem nb'echaqi'j, rik'in k'a ri rukamïk ri awän nuya' kan ri rejqa'n (ri jäl), ja ri chik k'a ri nokisäx richin nb'an ija'tz chi re, ja ri chik ntik qa pan ulew richin nk'oje' k'ak'a' chik k'aslem; xa kan ke ri k'a chuqa' rub'anikil ruk'aslem ri winäq, ruma ri' toq nkib'ij ri qawinaq chi xa matyox k'a chi xuxlan el, ruma ri winäq man xk'is ta chi ri', ri achike k'a ri xkäm xa xe ri ruch'akul, ri ranima (ruxamanil) man nkäm ta, ri kan k'a nk'oje na ruk'aslem.

Jun nimawinäq nkäm k'o chik ri ruk'exel achike ri e ruya'on kan, rik'in k'a ri ruk'exel k'o k'a ri na'oj chi ja rija' k'a xtub'än chik ri samaj achike xub'än ri rute' rutata', ri rati't rumama' xkäm el; re winäq re' kan ralaxb'en chik pe ri k'o chi nub'än pa ruk'aslem.

Ri qate' qatata', qati't qamama' nkib'ij chi rije' xa kan napon wi k'a ruq'ijul toq yetzolin, ye'uxlan el; ruma ri' toq ri kamïk majun ta k'ayewal chi kiwäch, rije' man nkixib'ij ta ki' chi ruwäch, ketaman k'a chi ri kikamik ruk'amon pe jun chik k'aslem; ri k'aslem k'a ri man yojtikïr ta röj winaqi' nqatz'ët ri achike k'a rub'anikil.

Achib'äl xelesäx pa julio 2007.
Tat Víctor García Cul.

Wawe k'a nqaya' qa jun, ka'i', oxi' taq na'oj

ri ketaman, kak'axan, kib'anon, kitzeton ri winaqi' pa taq tinamït; ri rub'anikil nb'an toq ri winäq yekäm el, man junam ta pa ronojel tinamït.

Ja re k'a rutzij runa'oj ri nan *Juana Martina Mendoza,*[47] *pa ruwi' ri kamïk "E k'o chuqa' winaqi' toq nkina' chi xa napon ruq'ijul chi yekam, rije' nkib'ij kan achike ri nya'öx el chi ke, ke ri chuqa' achike ri nkanaj kan ri k'o chi nkijäch qa chi kiwäch ri kach'alal ki', ruma ri' toq e k'o winaqi' ri nkijäch chi kiwäch ri rumololen, rusamajib'al ri xerokisaj ri winäq xkäm el, richin k'a retal chi ri winäq xk'ase chi ruwäch ri ruwach'ulew".*

Ja re ruq'ajarik ri kamïk chi ruwäch ri tat *Francisco Sicajan Sicay.*[48] *"Ri ruq'ajarïk toq nya'öx el wachinäq chi ke ri winaqi' yekäm, ri ojer kan ri nkib'än ri winaqi' toq k'o jun nkäm, ja ri kan e k'o wi ri ajmuquy, man xa b'a chi ke ta ri yeb'anon, pa tinamït San Antonio Palopó, e k'o ri ka'i' molojri'il ri kib'ini'an mayordomos, richin ri molojri'il ri San Antonio chuqa' ri molojri'il richin ri San Nicolas, xa xe rije' ri yeb'anon ri muquj, ruma ri nkib'ij ri winaqi', chi taq nkäm ri winäq k'o re nya'öx el kixajab', nya'öx el kitziyaq, pa kiwi', ruma ja ri xrokisaj toq k'a k'äs chi ruwäch ri ruwach'ulew, ja ri k'a ri nrokisaj chik ri akuchi xtapon wi, ja ri k'a ri rub'anikil toq nya'öx el chi ke toq yemuq el ri winaqi'".*

Re na'oj re' kan e k'o ri achike yek'oton jul akuchi nmuq ri winäq nkäm, re k'a ri k'o tinamït ri akuchi kan ke ri wi nb'an,

---

[47] Nan Juana Martina Mendoza, k'ak'al wo'o' rujuna' (45). Ajk'exelon tinamït San Marcos La laguna. Xch'ab'ax pa julajuj toj juna' 2007 (18 de octubre). Pa ruwi' ri samaj Ch'ob'oj Mayoj ruka'n tanaj.

[48] Tetata' Francisco Sicajan Sicay, kajk'al jun rujuna' (81). Nimawinaq-k'amöl b'ey, ex alcalde, tinamït San Antonio Palopó. Xch'ab'ax pa Waqi' E' juna' 2007 (22 de agosto). Pa ruwi' ri samaj Ch'ob'oj Mayoj ruka'n tanaj.

ri achike yek'oton ri jul kan xa xe ri winaqi' e nimawinaq chik, ri e k'ulan chik, man ak'wala' ta ri yeb'anon, ruma nutzijoj ri nan *Maria Dominga Gámez Telón,*[49] *"chi k'o jun achin tzijoyon kan ojer yan chi juna', chi man tik'amon ta ri alab'o' yek'oton ri jul, ¿achike k'a ruma toq ke ri xub'ij kan?, xutzijoj ri achi ri', chi kan xb'anatäj wi, toq achike k'a ruma jantäq yekamiyaj el ri winaqi', xub'ij k'a ri achi ri', chi ruma ri ajk'otöy taq jul k'o re xa choj alab'o' yeb'anon, k'o re xa kan choj etz'anem nkib'än richin ruk'otik, chuqa' ruma toq yeya'öx qa ri anima'i' pa taq jul, ri rujolom ntzu'un pa releb'al ri q'ij, ri raqän ntzu'un el pa ruqajb'al ri q'ij, ja ri nb'anon xutzijoj ri achi ri'".*

"K'a ja toq xepapo' ri winaqi' yekäm, k'o chi ri nimawinaq yek'oton ri jul, chuqa' ri rub'anikil yan chik ri xeya'öx qa pa jul, ja ri kaqän nkanaj kan ri akuchi k'o wi releb'al ri q'ij, ri kijolom pa ruqajb'al ri q'ij, richin ke ri' ri winäq ntzu'un akuchi ntel pe ri q'ij; k'a ja ri xb'an toq man kan ta chik kojqalon ki' ri winaqi' xekäm, kan e k'o wi k'a ri yekäm ri', ja k'a ri man choj ta kojqalon ta el ki', achi'el ta ri choj nkoyoj el ki'".

Ja re ruq'ajarik ri kamïk chuwäch ri tat *Victor García Cul.*[50] *" Toq nb'an ri jul, nk'ot ri jul akuchi xtimuq ri anima', k'o chi ri ajk'otöy jul, taq xtikik'is ruk'otik k'o chi ketaman nkixajanij kan ri jul, ri rub'anïk ke re nb'an chi re: Xb'an kan ri jul ri', xk'achoj ri jul yixpe k'a ri, k'o chi taq yetzolin k'o chi nkiya' kan ka'i' xik'ay pa ruwi', ri rub'anikil nb'an kan chi re ja ri xalq'at, ka'i' ruq'ajarik: ruma ri xalq'at xtib'an kan chi re, chi ruwäch ri*

[49] Nan Maria Dominga Gámez Telón, kawinäq oxlajuj rujuna' (53). Nimawinaq, tinamït Rincón Grande, zaragoza. Xch'ab'ax pa kab'lajuj tz'i', juna' 2007 (19 octubre). Pa ruwi' ri samaj Ch'ob'oj Mayoj ruka'n tanaj.

[50] Te'tatata' Victor Garcia Cul, Oxk'al wolajuj rujuna' (75). Ajcholonel, tinamït San Andrés Semetabaj. Xch'ab'ëx pa Kaji' K'at juna' 2007 (25 de julio). Pa ruwi' ri samaj Ch'ob'oj Mayoj ruka'n tanaj.

nuxib'ij wi ri' ri itzel winäq, taq nutzu yan chik ri xalq'at ya man nrajo ta nutzu', ke ri taq man nrajo nub'än rachoch chi rupam ri itzel, taq xk'achoj kan ri jul ja ri taq xya'öx kan ri jun xalq'at chi xik'ay pa ruwi', ja ri nya'öx kan taq man ja' yan ta nimuq qa ri anima, ri ke ri nb'an kan chi re ruwi' ri jul richin rutob'al niya qa pa ruwi'".

"Ri jun chik ruq'ajarïk taq nya'öx kan ri xalq'at, ja richin man yeroyoj ta ch'aqa' chik winäq chanin yan; ka'i' nb'eqa wi, ri nab'ey richin manjun achike ntok chi rupam ri jul, ri jun chik ja richin man yeroyoj ta chanin yan ri rach'alal; ri manäq ta nya'öx kan ri xalq'at pa ruwi' ri jul, ja ri k'a ri nb'anon pa jun ka'i', oxi' ik' nb'e chik jun ach'alal, ja ri k'a ri kina'ojib'äl ri winaqi' ruma kan nb'anatäj wi ri ke ri', ri man choj ta nina'ojïx toq ke ri nkib'ij ri qawinaq."

Nïm ri na'oj pa ruwi' ri kamïk, ri qawinaq ketaman pe, kitz'eton pe, kak'axam pe, kib'anon pe pa kik'aslem, rije' man e sachinäq ta, kan ojer wi ri' k'o pe kik'in; man xa k'a re' ta tz'ukun pe, kan ojer yan titz'ukutäj pe ri na'oj, re etamab'äl re'.

⩨ / ··· Ri nb'an wakami rik'in ri kamïk

Wawe k'a petenäq wi ri jalajöj taq na'oj ri nkib'än ri winaqi' rik'in ri kik'aslem, man konojel ta yeb'anon, achi'el yan ri xqanataj yan pe ri rejqalem nkiya' ri qawinaq rik'in ri kik'aslem. Wakami k'a pa ruq'ijul ri qak'aslem k'o re kan k'a nkiya' rejqalem ri winäq nkäm el, k'o re xa kan choj chik koyob'en janipe nkäm el chi kiwäch, ruma k'o achike ri nkitzu' apo.

Ri nb'anatäj k'a wakami toq ri winaqi' yekäm el, e k'o ri man kan ta chik yekichajij ri kaminaqi', xa kan chi rupam qa ri q'ij

xkäm nkimüq el, e k'o k'a ri kan k'a pa ruka'n q'ij; ¿akuchi k'a xtz'uk'utäj pe ri na'oj toq ke ri nkib'än wakami? Toq nimuqb'ëx qa ri q'ij xkäm, ruma manaq chik rejqalem ta ri winäq xkäm qa, chuqa' xa xik'o yan kik'u'x chi re, manaq nkajo' ta nkitz'ët, ruma xa kan k'o itz'el yab'il chi re, ¿achike ruma toq ke ri nb'an wakami?, ruma ri na'oj petenaq juk'an chik taq tinamït, ri man pa rulewal ta ri Iximulew, kan k'o wi k'a ri akuchi tz'ukutajnäq pe toq ke ri' yan chik nb'an wakami.

Ri toq yemüq el kan k'a pa ruk'an el q'ij, ruma k'a ye'oyob'äx na konojel ri ach'alal richin nkitz'ët ruk'isb'äl mul, ruma majun k'o ta jun chik mul xtikitz'ët ta, ja chi ri' k'a ri nujäch el ri' kik'in ruma nkimüq el ri kach'alal, toq nkimüq el ri kach'alal ri winaqi' nkimatyoxij chi ke ri winaqi' ye'apon kik'in pa kochoch, chuqa' ri yeb'e kik'in toq nb'ekimuqu' kan.

Toq nb'emüq kan ri anima, nkib'ij k'a ri qawinaq chi kan k'o chi ri winaqi', toq xketzolin pe chi re ri muquj, k'o chi ye'ik'o na pa rochoch ri winäq xmuq kan, richin k'a ri ruxamanil ri kaminäq manaq ntzeqe' el chi kij, we manäq chik ye'ik'o ta pa rochoch, k'o re xa ja ri ruxamanil ri kaminäq ja ri chik yemajon (majtajik) kichin; ronojel kan k'o wi k'a nuya' pa ruk'aslem ri winäq toq nuya' rejqalem, chuqa' toq man nuya' ta rejqalem achike ri nb'ïx chi re.

Ri kamïk jalajöj ri na'oj k'o pa ruwi' ri nb'anatäj wakami, achi'el k'a nub'ij ri nan *Maria Expectación Itzol Ajquejay.*[51] *"Ri ruq'ajarik nya'öx el kiwachinäq ri winaqi' toq yekäm el k'o rub'anikil, e k'o k'a winaqi' toq kan k'a e k'äs, nkib'ij kan achike k'a rub'anikil ri kiweqik k'o chi nb'an el chi ke toq yekäm el,*

[51] Nan Maria Expectación Itzol Ajquejay, kawinäq waqxaqlajuj rujuna' (58). Ajk'exelon-Texel, Tinamït Pa Tz'i' Ya'. Xch'ab'ax pa Oxi' Q'anil juna' 2007 (27 de septiembre). Pa ruwi ri samaj Ch'ob'oj Mayoj ruka'n tanaj.

yeb'emüq kan".

"Ri winaqi' toq yekäm el, k'o ri kiwachinäq, kituxtaq ri man xya'öx ta chi ke, rije' nkik'utuj na, we ri winäq man xuyäk ta, man xuchajij ta achike ri xkanaj kan, xa kan k'o ruk'ayewal nril pa ruk'aslem, ruma ri yekäm el, ri kaminäq man xtikiya' ta q'ij chi re ri winäq achoj chi re xkanaj kan ri chuxtäq; rije' nkich'olij ri winäq toq man nchajix ta, man nya'öx ta rejqalem; ri k'ayewal nril ri winäq rik'in ri ruk'aslem, ja ri nkib'än chi re chi man nk'owin ta chik rik'in ri ruk'aslem; xa kan k'o na chi nkik'waj na ri winäq; ronojel k'o rub'anikil pa kik'aslem ri winaqi' chi ruwäch ri ruwach'ulew".

"Toq ri winäq napon chi rupam k'ayewal, ri retaman chi ja ri man xeruchajij ta ri kichuxtäq ri winäq xkäm el, k'o rub'eyal ri ntikïr nusöl ri', ja k'a ri k'o chi nb'an ch'ob'onïk, achike k'a ri tik'amon k'o chi nub'än richin nsolotäj rik'in ri k'ayewal pa ruk'aslem".

Ri najin nkib'än ri winaqi' wakami rik'in ri kik'aslem, toq e k'o kiwinaq yekäm el, ri kina'oj k'o ruq'ajarik chi kiwäch, aruma toq kan k'o achike nkiya' el chi ke ri kach'alal yekäm el, achi'el k'a nunataj ri nan Rosa Elvira Patá [52]: *"chi toq nya'öx el jun raqän kikotz'i'j (candela)j, chi rik'in ri kik'wan jub'a kisaqil ri akuchi yeb'apon wi; ri kipwaq xya'öx el, ruma kan k'a nkirayij na ri nkitäj achike na ok ri nkitzu' apo, kan k'a nkiloq' apo; xa kan ke ri k'a rub'anikil ri k'aslem ruk'amom pe ri kamïk, e k'o ri majun achike nya'öx el chi ke, ja ri k'a ri choj kiwonon ki, choj ok k'ulan yetzu'un wi', majun achike ya'on el kik'in, toq ke ri*

[52] Nan Rosa Elvira Patá, kawinäq oxi' rujuna' (43). Ajq'ij-k'amöl b'ey, tinamït B'alamya'. Xch'abäx pa Jun Aj juna' 2007 (12 de septiembre). Pa ruwi' ri samaj Ch'ob'oj Mayoj ruka'n tanaj.

nb'an el chi ke, maraxan ri k'o chi yenatäx ta k'a el jub'a', ri nk'utüx ta kuyb'äl mak pa kib'i', richin k'a manaq poqonal nkil ri akuchi yeb'e'apon wi".

Re jun na'oj re' xtzijöx kan chi re ri nan Rosa Elvira Patá, ruma jun nan aj Pa Tz'iya', ri k'o Oxk'al rujuna', xa xe ri man xuya' ta rub'i'; re kan xuk'ulwachij wi ri nan. Nub'ij ri nan, chi rija' k'o jun mul ri' kan xkäm wi, toq ke ri xub'än, xeb'e'apon k'a ri winaqi' ruma xkinab'ej chi xkäm ri nan; xkimöl ki', xkib'anala' qa utzil ri achike k'o chi nb'an toq k'o jun kaminäq, ri winaqi' xeb'ek'ulum xkichajij qa ri jun q'ij, ke ri k'a ri jun aq'a', ri ruka'n el q'ij toq xub'än ri nik'aj q'ij, ronojel xk'achoj yan, kan xa xe chik richin ntelëx el ri nan richin nb'emuq kan, toq xa kan jub'a chik nrajo' richin nkik'waj, ri nan xuna' pe ruwäch, achi'el ta pa jun waran xk'oje' wi, ri nan k'a ri xub'ij, ¿achike k'a nkib'än ri winaqi' kimolon pe ki' wawe?

Ruma k'a ri' toq ri qawinaq yekiya' el jalajöj taq chuxtäq chi ke, ruma ketaman chi ri akuchi xkeb'e'apon wi kan k'a nk'atzin na chi ke, kan k'a nkokisaj na, ri rokisaxik nkib'än chi re ronojel pa xamanil, man kan ta ri tziyaq chuqa' ri kisamajib'al nkokisaj, ronojel xa xe chik pa xamanil. Ke ri k'a xutz'ët ri nan, toq ke ri xuk'ulwachij pa ruk'aslem, re nan xk'ulwachin kan k'a k'äs na, nub'ij ri nan Rosa Elvira Patá.

Ri jun chik k'a rutz'etik nkib'än ri winaqi' rik'in ri kamïk rujalon ri', e k'o k'a ri yeb'in toq ri winäq nkäm el, nya'öx el jalajöj taq chuxtäq chi re, ri k'a ri man xtirokisaj ta chik, man xtitikïr ta xtusamajij we kan k'o rusamajib'al nya'öx el rik'in, ri' xa kan majun chik rejqalem ta yecha' rije'. Ke ri' nkib'ij ruma ri kaxlan nimab'äl k'u'x xuk'ëx ri na'oj, nub'ij chi ri qak'aslem nqab'än wawe' chi ruwäch ri ruwach'ulew, re' kan richin

wi ruwach'ulew, kan wawe' wi nkanaj kan ronojel ri achike nqab'än pa qak'aslem. Toq xtikäm ri winäq, man xtitikïr ta rija' xtuk'waj ri achike nya'öx el chi re ri akuchi xtib'e wi, chuqa' ri akuchi yeb'e'apon wi, chi ri' man k'atzinel ta ye'okisäx ri achike ye'okisäx chi ruwäch ri ruwach'ulew, chi ri' xa xe uxlanem k'o, manäq tijoj poqon, ronojel ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew nkanaj kan, ruma ri' xa kan jumul rik'in ri Ajaw yeb'e'apon wi.

Re na'oj k'a re' nub'än chi re ri kina'ojb'al ri qati't qamama' jumul nutzäq, nkib'än chi re chi ronojel ri achike nkib'än el chi ke ri kiwinaq yekäm el, majun achike niya'öx el chi ke, ruma manjun rik'atz kan k'o nb'e kik'in. Ja k'a chi kiwäch ri qawinaq man ke ri' ta, ronojel k'o rejqalem, k'o ruq'ij, man xa ruma ta nukamib'ej ri ch'akulaj, chi ri' ta nk'is qa ronojel, manaq. Ri kamïk xa jun peraj chi re ruk'aslem nub'än ri xamanil, ri nk'ase' chi rupam ri ch'akulaj, toq ri winäq nk'ase' chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Jalajöj k'a ri na'oj k'o wakamin pa ruwi' ri kamïk, pa ruq'ijul ri qak'aslem wakamin ke ri nb'anatäj. Achike k'a xtub'än chi qawäch apo, qik'in k'a qa röj k'o wi achike nqab'än, we nqaya' rejqalem, we manaq; ri kamïk man etz'anem ta, jun k'a peraj chi re ri qak'aslem ri k'o chi yojapon chi rupam, xtub'ij ta chuqa' ri winäq chi rija' manäq ta nkäm, man qitzij ta. Ruma qatz'eton pe chi ri winaqi' ye'aläx, chuqa' yekäm, kan ke ri wi k'a rub'anon kan ri Ajaw, chi ruk'aslem ri winäq kan napon wi ruq'ijul chi k'o chi ri ch'akulaj nuxlan, ruma ri toq k'o ri kamïk, man xtitikïr ta ri winäq xtik'ase' ta pa ronojel ruq'ijul ri k'aslem, xa kan k'o wi chi nril rukamïk.

Rik'in k'a re jun ka'i' motzaj tzij ri k'o pe wakami, rujalon ri'

ri na’oj achike ri k’o pa kitzij ri qawinaq, ri na’oj toq ri jun winäq nkäm el, achi’el toq majun kejqalem nuya’ chi ke ri awäj, achike k’a ri rub’anikil xub’anala’ chi ke toq k’a k’äs na ri winäq, we xerilij, we xa kan choj xeruch’äy, xeruya’ pa wayijal; ke ri chik k’a ri xtib’an chi re rija’ toq xtiq’ax pa ri jun chik k’aslem.

Ruma toq nkäm jun winäq naläx chik jun b’ey chi ruwäch ri ruwach’ulew, k’o re man kan ta chik winäq ri ntok, e k’o re xa kan chikopi’ yan chik, toq xa chikopi’ yan chik ye’ok, ja chi ri’ k’a toq rije’ nb’an yan chik chi ke, achike k’a xekib’ala’ chi ke ri awäj toq xek’ase’ chuwäch ri ruwach’ulew.

CH'OB'OJ MAYOJ PA RUWI' RI WA'IX AJILAB'ÄL

Richin rusolik achike rub'eyal kitz'etom pe ri ojer kan ruq'ijul ri k'aslem, ri qati't qamama' pa ruwi' ri ajilab'äl wa'ix, nqatzijoj k'a qa jun ka'i', oxi', tz'eteb'äl akuchi k'a nqil ri wa'ix, ke ri chuqa' akuchi nqïl pa qak'aslem.

Ri wa'ix ajilab'äl chuqa' k'o pa ruch'akul ri winäq. Ri wa'ix nilitäj pa rusut ri winäq; we nqatz'ët re jujun peraj akuchi nilitäj wi', ja ri runik'ajal ri ruch'akul ri winäq, we nqatz'ët jun winäq ri pa'äl, ri runik'ajal ja ri rumuxux, we nqatz'ët pe chikaj, ri runik'ajal ja ri pa rusut chi re ri ruch'akul.

Ri jun chik rub'anikil akuchi nilitäj ri wa'ix chi re ri k'aslem, nilitäj chi ruwäch ri ruwach'ulew, k'o ri Ruk'u'x Kaj, Ruk'u'x Ulew, Ruk'u'x Kaq'ïq', Ruk'u'x Ya' chuqa' Ruk'u'x Kaslem. Ri Ruk'u'x k'aslem, ja ri k'a ri runik'ajal chi ke ri e kaji' uchuq'a'

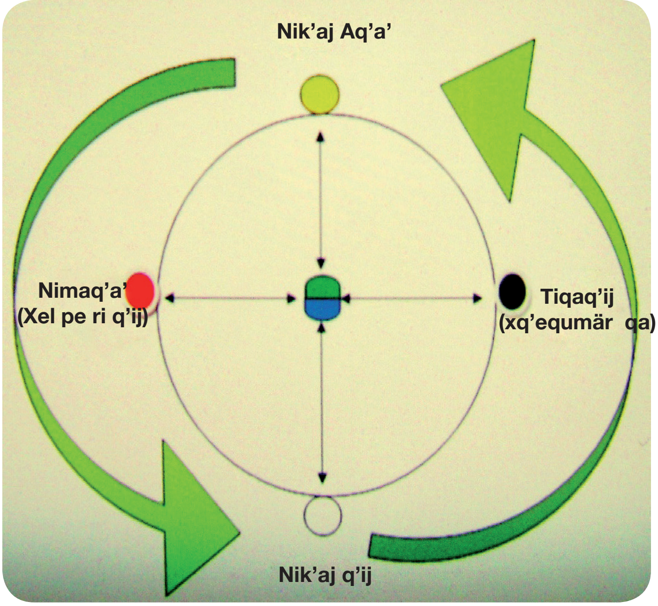

ri toq nkitun ki', nuya' pa runik'ajal chi re ri k'aslem, ruma ri' ruk'u'x k'aslem.

K'o chik jun rub'anikil akuchi chuqa' ri ajilab'äl wa'ix nilitäj, chi rupam ri k'aslem ruk'wan ri jun q'ij, we nqatz'ët ri jun q'ij chi re ri k'aslem k'o jalajöj taq peraj ri ruk'wan ri'; richin rutz'etik akuchi nilitäj wi ri wa'ix k'o chi nch'ar ri jujun peraj. Ri jun q'ij ruk'wan ri' kaji' peraj, ri nab'ey peraj toq xel pe ri q'ij nsaqirisam pe ruwäch ri ruwach'ulew, napon toq nik'ajïr ri jun q'ij, ja ri nb'ïx chi re xub'än nik'aj q'ij; ri ruka'n ntz'ukutäj el toq xub'än nik'aj q'ij, k'a napon toq nrewaj qa ri' ri q'ij, chuqa' nb'ïx chi re toq ntok qa aq'a'; ri rox ntz'ukutäj el toq xoq qa aq'a', k'a napon toq nub'än nik'aj aq'a'; ri rukaj peraj ntz'ukutäj el pa nik'aj aq'a' napon toq nsaqirisan chik el ruwäch ri ruwach'ulew. Toq nujäl ri' ri aq'a' rik'in ri q'ij, ja ri' jun peraj ri akuchi manjun achike choj richin, ***"en la Concepción Maya, el Padre Sol descansa al anochecer y al amanecer como momento de transición entre el dia y la noche y entre la noche y el dia, en estos breves descansos, el tiempo no tiene dueño"***.[53] manjun rajaw ri peraj ri' chi re ri k'aslem, ruma nk'oje pa wa'ix.

We nqatz'ët ri rub'anikil ri jujun peraj, nq'il ri wa'ix, ruma pa jujun peraj chi re ri jujun rutza'm k'o ri wa'ix; chi rupam ri jujun peraj k'o jun akuchi ntz'ukutäj el, ke ri chuqa' k'o akuchi nb'ek'is wi; ri akuchi ntz'ukutäj el ja chi ri k'o ri wa'ix, ke ri k'a chuqa' akuchi napon wi chik k'o ri wa'ix.

Pa kina'ojib'al ri qawinaq nkisamajij ri wa'ix, xa xe k'a ke re

[53] Textos Para docentes, Concepción Maya del Tiempo y sus Ciclos. Consejo Maya "Jun Ajpu' Ixb'alamkej" Editorial Artes finales e impresión Maya' Na'oj. Guatemala, diciembre 2004. Pg. 10.

rub'anikil ri nb'an chi re, nkib'ij, nkitzijoj ri qate' qatata', qati't qamama', chi ri k'aslem e k'o peraj chi re ri jun q'ij. Ri winäq k'o chi nuya' nïm ruq'ij, rejqalem, ruma e ramaj ri akuchi nkik'ül ki', nkitun ki' ri uchuq'a' chi ruwäch ri ruwach'ulew, chuqa' nkik'ül ki' ri k'aslemal. Ri ramaj achi'el chi re ri nimaq'a' toq nsaqirisam pe ruwäch ri ruwach'ulew, ri pa nik'aj q'ij, ri ntoq qa aq'a' chuqa' toq nub'än nik'aj aq'a'; ¿achike k'a ruma toq chi rupam re jujun peraj re' nilitäj ri wa'ix?.

Chi rupam ri kitzij ri qawinäq nkib'ij, chi ri winäq xmajtäj pe, xch'akataj pe ruma kan xapon wi ri ramaj toq xb'erila' ri', toq ke ri xuk'ulwachij pe, ri toq xb'erila' ri ramaj ke ri xuk'ulwachij pe, ja ri k'a ri nqab'ij chi re, chi ri uchuq'a' ruk'wan ri ruwach'ulew nkitun ki', ja chi ri' toq ri k'aslem, ri ramaj manjun achike choj richin (ri wa'ix), manjun rajaw, ruma k'o yeb'anataj, achi'el chi ke ri winaqi' yesach el, ye'ewäx ruma ruwach'ulew nb'ïx chi re, k'o re' e k'o k'aslemal ri yetz'etetäj ri man kan ta yetz'etetäj, achi'el chi ke nima'q taq kumätz, ri xib'inela' xeb'eyaj pa xamanil.

Rik'in k'a re' nqaq'alajrisaj chi toq ke ri nb'anatäj, ja peraj ri' chi re ri k'aslem toq pa wa'ix nk'oje' wi', ruma ri uchuq'a' e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew nkik'ul ki', nkitun ki'; ja ri k'a jun chi ke rub'eyal nilitäj ri wa'ix, chi rupam ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Rik'in k'a ri xnatäx yan kan, nuk'üt k'a chi qawäch chi ri k'aslem, ronojel ntz'ukutäj el pa wa'ix, ke ri k'a k'o jun rucholajem ri k'o chi nuq'axab'ej richin napon chik akuchi k'o wi ri wa'ix, ke ri k'a rub'anikil toq ri ojer qati't qamama' xetikïr k'a xkinük' ri kik'aslem rik'in rokisaxik ri wa'ix.
Richin ruchojmirsaxik ri k'aslem ja ri wa'ix xkokisaj, ruma ri

toq ronojel ri etamab'äl nuk'un kan ntz'aqät achi'el ri b'anon kan chi re, manaq sachoj rik'in ri runuk'ulem, achi'el chi re rutz'etik ri jujun ruq'ijul ri k'aslem ik'owinäq pe, chuqa' ri ruq'ijul wakami', ri xtib'erub'ana' apo chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri ojer yan kan chi juna', ri winaqi' kisamajin pe ri wa'ix rik'in ri kik'aslem, ruma ri toq k'o rutzijol chi ri qati't qamama' ja rije' ri nab'ey taq winaqi' ri xkinük' rusamajixik ri wa'ix, rik'in k'a ri xetikïr xkinük' ri nimaläj taq cholq'ij ri k'a ye'okisäx na wakami, chi rupam k'a re' nuk'un kan ri etamab'äl pa ruwi' ri k'aslem, pa ruwi' ri nimab'äl k'u'x, pa ruwi' ri ajilab'äl.[54]

[54] Consejo Nacional de Educación Maya. Uxe'al Ub'antajik le Mayab' tijonik, Marco filosófico de la Educación Maya. Editorial Maya Na'oj. Guatemala 2004. Pg. 49.

REJQALEM RI ETAMAB'ÄL XILITÄJ PE

Richin rutzijoxik, runataxik, rejqalem rub'anikil ri ketamab'al, ri kina'ojb'al ri qawinaq pa taq tinamït, jalajöj ri rub'anikil ketaman kan, kik'ulun kan rik'in ri kik'aslem, pa jalajöj k'a ruq'ijul ri kik'aslem kikochin pe kik'in ri kite', kitata', kati't kimama', ch'aqa chik taq winaqi' ri e nimaläj taq winaqi' ri jikïl ri ketamab'al ri xkiq'axala' kan chi ke ri kiwinaq, ke ri k'a toq rije kik'ulum pe pa kik'aslem kan k'a pa ruxe'el na achike rub'anikil xkib'än ri k'aslem.

Ja rije' k'a ri ketaman pe achike ri k'o chi nkib'än rik'in ri kik'aslem, toq manaq poqonal nkïl, ja ri k'a xya'on q'ij chi ke rije' toq xek'owin xek'ase k'ïy chi juna', ruma ri toq wakami kan k'a e k'o na jujun qawinaq ri e nimawinaq chik, ri k'ïy chik kijuna', ri kan manjun achike ta q'axomal chi ke, kan k'a e k'ow na, ki' kik'u'x rik'in ri kik'aslem; xa ruma ri xeb'erijïx, toq man yetikïr ta chik nkib'än ri kisamaj, achi'el ta toq k'a e kow na, ja kik'in k'a rije' ri k'a k'äs na ri na'ojb'äl, ri etamab'äl pa ruwi' ri k'aslem.

Achike k'a rub'anikil nqab'än ta röj wakami rik'in ri qak'aslem, richin ta yojkowin yojk'ase' chi ruwäch ri ruwach'ulew, k'o k'a chi nqachajij qi', k'o chi nqaya' kiq'ij, kejqalem nqaxajanij achike ri yeya'on qak'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew; ronojel ri achike yerub'än ri winäq richin nuk'aslemaj ruk'aslem, we pa rutzil, pa rub'eyal yerokisaj ronojel ri achike k'atzinel richin nuq'axab'ej ri ruk'aslem, ke ri k'a chuqa' ri rub'anikil xtikik'aslemaj na ri achike xkek'oje' kan pa ruk'exel toq rija' man k'o ta chik chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ri ch'ob'onïk pa ruwi' ri k'aslem xkib'än ri qati't qamama',

richin xketamaj ronojel ruq'ajarik ri kik'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, chuqa' ri k'aslemal e k'o chi kaj, rije' xetikïr xkinük' kan rucholajem ruq'ijul ri k'aslem, re rub'anikil rucholajem re k'aslem re' nqïl wakamin rik'in ri runuk'ik kib'anon kan chi re ri cholq'ij, chi rupam k'a re cholq'ij re' xkisamajij ri ojer qati't qamama', xketamaj k'a xkinük' kiramaj, xketamaj xkitz'ët apo ri k'aslem chi kiwäch, xkitz'ët apo ri k'ayewal ri poqonal chuqa' ri utziläj k'aslem.

Chupam ri cholq'ij e nuk'un kan kib'i' ri jujun q'ij, ja ri k'a ri B'atz', E', Aj, I'x-b'alam, Tz'ikin, Ajmaq, No'j Tijax, Kawoq, Ajpu', Imox Iq', Aq'ab'al, K'at, Kan, Keme, Kej, Q'anil, Toj, Tz'i', konojel re q'ij re k'o nkiq'ajuj, ke ri k'a toq nik'o ri junjun q'ij k'o jun ajilab'äl achike nrachib'ilaj, achike ntzeqelb'en richin; re ajilab'äl re' ntikïr el pa jun, nb'ek'is k'a oxlajuj, k'a ri' ntikïr chik el junb'ey rik'in jun. Ke ri' k'a nkib'än ri jujun q'ij, k'o chi nkiq'axab'ej ki' ri juwinäq chi q'ij, k'a ri ntz'ukutäj chik el rik'in ri nab'ey.

Ri maya' etamab'äl k'o kan chuqa' chuwäch ri kochoch ri e k'o pa jalajöj taq tinamït ri akuchi xek'ase wi, kiya'on kan rutzijol rik'in kitz'ib' chuwäch taq k'oxtum, chi kiwäch che'ab'aj, chi kiwäch kumatzin wuj, ja chi ri k'a ri kiya'on kan rutzijol, ri janipe' xb'ekiq'i' rije' rik'in ri ketamab'al; ronojel k'a re' man nina'ojïx ta, re' kan k'a tz'etel wi.

Rik'in ri ketamab'al xetikïr rije' xeb'e'apon pa ch'aqa chik taq tinamït, ch'aqa' chik taq ruwach'ulew ri akuchi xkijalwachij ri ketamab'al, richin xetikïr xkib'än ri' k'o chi xketamaj xkisamajij, *ruma ri ketaman chik kan rije' achike ri nk'ulwachitäj pa ruq'ijul*

ri qak'aslem wakamin[55], rije' xketamaj xkisamajij ri jalajöj taq uchuq'a' ri k'o pa qak'aslem, ruma ri toq xetikïr xeq'ax pa ch'aqa' chik k'aslem (dimensiones).

Toq ri winaqi' xetikïr xek'oje' pa ajowanen kik'in ronojel rub'anikil k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew, chuqa' kik'in ri e k'o chi kaj, nqab'ij chi re chi rije' xetikïr xkitemej ri kik'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew. Xeb'e apo k'a pa jun peraj ri akuchi chi kiwäch rije' manaq yab'il, manaq q'axomal, manaq k'ayewal, manaq kamïk, ronojel k'aslem kikotemal rupam; ja ri k'a ri xjaqon chi kiwäch rije' ch'aqa chik taq k'aslemal ri man tz'etel ta, akuchi ntz'ukutäj el ri k'aslem ri man k'isel ta, ruma rije' xek'ase' rik'in kikotemal, rik'in k'awomanïk; xkipach'uj ri k'aslem kik'in jalajöj taq uchuq'a' ri xetikïr xekisamajij.

Toq xetikïr ke ri xkib'än, ja chi ri' toq xeb'e'ok nimaläj na'onel, chuqa' xkiq'i' xeb'e'apon pa ch'aqa chik tinamït, ch'aqa chik k'aslemal, ri e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, chuqa' ri e k'o chi kaj; rik'in k'a re nub'ij chi qe chi ri qati't qamama' man xa achike ta chi winaqi', rije' xketamaj xekisamajij ri jalajöj taq k'aslemal e k'o chi ruwäch ri ruwach'ulew, ke ri chuqa' ri e k'o chi kaj; ruma ri' xkiya' kan rutzijol achike ri nk'ulwachitäj chi ruwäch ri ruwach'ulew, ruma rije' xb'eketamaj achike ri nk'ulwachitäj chi kiwäch apo.

Ri rub'anikil xkiya' kan rutzijol, ja ri xekitz'ib'aj kan chuwäch koxtum, chi kiwäch che' ab'aj, chi kiwäch kumatzin wuj; k'o k'a ri kan choj xkanaj kan pa tzij, ri xkitzijola' pe ri ojer taq winaqi' chi ke kalk'wal, k'iy kiman; kan k'a ja ri chik na jub'a kikochin kan ri qate' qatata', qati't qamama' ri k'a e k'äs

[55] Alb'erto Beuttenmüller. 2012 La Profecia Maya, el relato apasionante del secreto de una civilización asombrosa. Editorial Adaf, S.A. 9 edición, junio 2005. pg. 35.

na pa taq qatinamït. Ruma ri' toq xb'an ri tzijonem kik'in ri qawinaq pa ruwi' re samaj re', k'ïy k'a chi re ri ketamab'al manjun chik k'o ta jun ri akuchi ta ntzijox wi, nk'ut ta, kan xa xe kik'in na rije' k'äs wi, ja ri k'a jun retal ri xeb'ek'ol pe kik'in, richin rub'anik re samaj re'.

Qetaman k'a chi man ja ta re' ronojel ri ketamab'al, re' xa jun ti jub'a' chi re jun k'aslem chi etamab'äl, ri akuchi k'a k'o na nrajo' richin rumolik, chuqa' rutaluxik ri ketamab'al ri qawinaq. K'o k'a chi tuna' qawäch, kojyakatäj, ruma kan k'a e k'o na ri qawinaq; toq xtib'ek'is, ja ri toq rije' xketz'olin, xke'uxlan el; we röj man xkojna'on ta rik'in ri qak'aslem, kan choj wi k'a chi xqak'axaj, chi ri qati't qamama' e na'onel taq winaqi' rik'in ri kik'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

Ja re k'a rub'anikil xkitz'ët ri k'aslem ri qati't qamama', toq xeb'e'ok na'onel rik'in ri kik'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew. Ruma ri' toq nkib'ij chi rik'in wi k'a ri winäq k'o wi, achike k'a chi k'aslem nrajo' chuwäch ri ruwach'ulew, ruma e richinan chik konojel kiwäch k'aslem, e richin chik rija' rub'anon qa chi ke, achi'el ta rija' ta e b'anayon kichin, rija' ta ri e rajaw. Ri winäq jun k'aslem achi'el ch'aqa' chik taq k'aslemal, konojel junam ri akuchi e ya'on kan, konojel nkitob'ej ki' rik'in ri kik'aslem, manjun k'o ta jun ri pa ruyonil ta ntikïr nuk'aslemaj ri ruk'aslem, kan ke ri' wi k'a rub'anikil rub'anon toq ya'on kan ri k'aslem chi ruwäch ri ruwach'ulew.

KIB'I' RI TINAMÏT AKUCHI XB'AN RI SAMAJ PA RUWI' RI CH'OB'OJ MAYOJ, PA RULEWAL RI KAQCHIKEL TINAMÏT

Tinamït richin B'oko'

Acatenango
Pa Su'm
Pa Tz'iya'
Parramos
Chi Chay (San Andrés Itzapa)
Chi Xot (San Juan Comalapa)
Pwaqil (San José Poaquil)
Och' Äj (San Martín Jilotepéque)
San Miguel Pochuta
Yepoq'on Kab' (San Pedro Yepocapa)
Santa Apolonia
B'alamya' (Santa Cruz Balanyá)
Iximche' (Tecpán Guatemala)
Zaragoza

Tinamït richin Armita

Chuarrancho
San Juan Sacatepéquez
San Pedro Ayampuc
San Pedro Sacatepéquez
San Raymundo

Tinamït richin Tz'olojya'

Pa K'ichelaj (Concepción)
Tz'olojya' (Sololá ruk'u'x tinamït)
Semët Ab'äj (San Andrés Semetabaj)
San Antonio Palopó
San Lucas Toliman
San Marcos la Laguna
San José Chacayá
Santa Catarina Palopó
Santa Cruz la Laguna
Pan Ajache'l (Panajachel)

Tinamït richin Pan Q'än (Sacatepéquez)

Magdalena Milpas Altas
San Bartolomé Milpas Altas
Santa María de Jesús
Santo Domingo Xenacoj
Santiago Sacateqéquez
Sumpango Sacatepéquez
San Antonio Aguas Calientes
Santa Catarina Barahona

Tinamït richin Baja Verapaz

Granados Baja Verapaz

Tinamït richin Escuintla

Santa Lucía Cotzumalguapa

KIB'I' RI WINAQI' XECH'AB'ËX PA RUWI' RI SAMAJ CH'OB'OJ MAYOJ PA RULEWAL RI KAQCHIKEL TINAMÏT

Ajq'ija' xech'ab'ëx pa taq tinamït pa ruwi' ri Ch'ob'oj Mayoj

Ajil	B'i'aj	Kijuna'	Kitinamit
1	Tomas Lucas Morales	58	Pwaqil
2	Enrique Simón Morales	60	Caserío Centro, Hacienda Maria, Pwaqil
3	Crecencio Estrada Xocop	53	Comunidad Paraje los Hornos. Sn Martin J.
4	Salomón Elías Hernández	76	San Martín Jilotepeque
5	Cristina Tujal	60	Chipiacul, Pa Su'm
6	Máximo Upun Sipac	49	Pa Su'm
7	Esmundo Lorenzo	46	Chi Chay San Andrés Itzapa
8	Maria Juana Semeya	44	Chi Xot
9	Juan Misa Perén	44	Pa Tza'j, Chi Xot
10	Guillermo Velásquez	69	Iximche'
11	Felipa Quila	56	Xek'oxol, Tecpán
12	Higinio Patzàn	56	San Juan Sacatepéquez
13	Juan Pablo Bac	78	San Pedro Ayampuc
14	Martín Pixtun Surey	79	Nacahuil, San Pedro Ayampuc
15	Juan Ruya Reyes	52	Chuarrancho
16	Francisco Ajkot Raxtun	85	San Lucas Tolimán (Tz'olojya')
17	Esperanza Salazar	59	Concepción (Tz'olojya')
18	Francisco Sequec Tos	62	Concepción (Tz'olojya')
19	Domingo Moxin Buc	52	Caserio Chuwa taq'aj, Santa Apolonia
20	Eulalio Peinado	66	Caserio los Vazquez Buena Vista San Pedro Sac.
21	Berta Batzin	30	Santiago Sacatepéquez
22	Francisco Quisquinay	61	Las Flores, Sumpago Sac.
23	Juan Pixtun Cuma	50	Santa Maria de Jesús
24	Gloria Francísca Salazar Guaran	31	San Antonio Aguas Calientes
25	Juan Lopez Quino	44	San Andrés Semetabaj, barrió Santzir Bajo
26	Roberto Lix Pet	64	Las Canoas Bajo, Barrio San Isidro, S. A. Semetabaj.
27	Tomas Diaz Perez	50	San Antonio Palopó

28	Eva Mota Tobias	66	Xekistel, San Antonio Palopó
29	Ricardo Chocojay Patá (Iq' B'alam)	56	B'alamya'
30	Francisco Xico	52	Pa Tz'iya'
31	Antonia Mutzutz Ajsivinac	27	Cerrito Asunción, Pa Tz'iya'
32	Julio Cesar Chopox	29	Caman, Pa Tz'iya'
33	Arnulfo Axpuac	50	Tz'olojya'
34	Miguel Alonso	67	San Jorge la Laguna, Tz'olojya'
35	Domingo Upam	49	San Marcos la Laguna
36	Pablo Elias	52	Joya Grade, Zaragoza
37	Santiago Tax Gomez	53	Pa Ruwi' Jay, Santa Catarina Palopó
38	Julian Perez Cua	89	San Migue Pochuta

Cholonela' xech'ab'ëx pa taq tinamït pa ruwi' ri Ch'ob'oj Mayoj pa Maya' Na'oj

Ajil	B'i'aj	Kijuna'	Tinamït
1	Lazaro Mejia Yojero	91	Saqil Taq'aj Pwaqil
2	Sebastián Morales	72	Pwaqil
3	Miguel Boc	77	Buena Esperanza, San Martín Jil.
4	Cliofas Tuy Xicay	58	San Martín Jilotepeque
5	Perfecto Yos Xinico	70	Chipiacul, Pa Su'm
6	Catarino Sicajan	68	Pa Su'm
7	Timotea Álvarez Bagual	85	San Andres Itzapa
8	Ana Maria Pérez	55	San José Cajagualten, San Andrés Itzapa
9	Ilario Otzoy Simón	70	Chi Xot
10	Paulo Simón Chali	78	Pa Tza'j, Chi Xot
11	Máximo Sacbin	78	Iximche'
12	Dionisio Kex Pacay	77	Xenimajuyu', Tecpán Guatemala
13	José Domingo Chajon	74	San Juan Sacatepéquez
14	Ambrosio Pirir	67	Caserio Candelaria, San Juan Sac.
15	Julio Peinado	78	San Pedro Ayampuc
16	Alejandro Soyos Pixtun	69	Nacahuil, San Pedro Ayampuc
17	Felino Xuya	68	Chuarrancho
18	Juan Garcia Bareno	59	Caserio Xesaqbin, Santa Apolonia
19	Pedro Ajtzac Chonay		Parajbey, Santa Apolonia
20	Marcelina Tzujuy Mox	70	5to. Canton, San, Pedro Yepocapa
21	Julian Loch Roxcal	47	Chuwa Cruz, San Pedro Yepocapa

22	Bernardo Sian	59	San Raymundo
23	Eulalio Uyú Puluc	76	Caserio Oratorio Samartinero, San Raymundo
24	Ilaria Ajsijinac de Tunche	81	San Pedro Sacatepéquez
25	Pascual Tocay	53	Vista Hermosa San Pedro Sacatepéquez
26	Gabriel Xoc	57	Santiago Sacatepéquez
27	Eugenio Raxon Cupur	55	San José Pacul, Santiago Sac.
28	Juana Boror Guamuch	58	San Josè Yalú, Sumpango Sac.
29	Tomas Vicente Sicajau	44	Santa Maria de Jesús
30	Elida López de Santos	61	San Antonio Aguas Calientes
31	Herlindo Santos	60	San Antonio Aguas Calientes
32	Idelfonsa carmona	65	San Andrés Ceballos, San Antonio A.C.
33	Tereso Ordoñes Lopez	67	Santa Catarina Barahona
34	Victor Garcia Cul	75	San Andrés Semetabaj
35	Antonio Pérez y Pérez	81	San Antonio Palopó
36	Felix Cumez	70	Xequistel, San Antonio Palopó
37	Lucio Cirilo Pichiya’	57	B’alamya’ Santa Cruz Balanyá
38	Damian Sut Yax	68	Chi Masat, Santa Cruz B’alanya’
39	Francisco Xicay Xicay	81	Cerritos Asunción, Pa Tz’i’ Ya’
40	Alberto Martin Julajuj	76	Tz’oloya’
41	Josè Lorenzo Buch Pèrez	75	San Jorge La Laguna, Tz’oloya’
42	Gaspar Quiacaín Chiyal	69	San Marcos la Laguna
43	Juan Perez Cuca	89	San Miguel Pochuta
44	Cesario Can de la Cruz	80	Barrio Chocinta, Panajachel
45	Martin Cotzal Nimacachi’	63	Santa Catarina Palopó
46	Agustin Garcia	78	Joya Grande Zaragoza
47	Martin Ajozal	81	Joya Grande Zaragoza
48	Isidro Gámez	82	Rincón Grande, Zaragoza

Ajk’exelon xech’ab’ëx pa taq tinamït pa ruwi’ ri Ch’ob’oj Mayoj pa Maya’ Na’oj

Ajil	B’i’aj	Kijuna’	Tinamït
1	Juliana Son Morales	73	Saqil Taq’aj, Pwaqil
2	Simeona Sinto Apen	72	Saqil Taq’aj, Pwaqil
3	Jesús Jutzuy Icu	51	Pwaqil
4	Lorenza Lázaro	61	Buena Esperanza, San Martín Jil.

5	Maria Bernarda Lorenza	63	Sn Martin Jilotepeque
6	Timotea Jujal	50	Chipiacul, Pa Su'm
7	Marcela Ajú	56	Pa Su'm
8	Luisa Cua	60	Chi Chay Sn Andrés Itzapa
9	Maria Felipa Pajoc Nicolasa	70	Sn Josè Cajagualten, Itzapa
10	Maria Concepción Bal Calel	76	Chi Xot
11	Juana Francisca Chuy Gómez	55	Pa Tza'j, Chi Xot
12	Rosa Semen Cumez	62	Iximche'
13	Martina Rucuch López	56	Xe K'oxol, Iximche'
14	Julia Kej Kar	56	Sn Juan Sacatepèquez
15	Juana Toxcon	63	Caserio Candelaria, Montufar Sn Juan Sac.
16	Jesús Sican	50	San Pedro Ayampuc
17	Victoria Wit Peinado	70	San José Nacahuil, San Pedro Ayampuc
18	Evaristo Ajcuc Tucay	50	Chuarrancho
19	Maria Mesias Ajuchan	64	San Jose Chacayá, Tz'olojya'
20	Cecilia Mam	82	San Jose Chacayá, Tz'olojya'
21	Maria Transita Zaput Navichoc	69	San Jose Chacayá, Tz'olojya'
22	Lucia Matea Alvarez	75	El Porvenir, San Lucas Toliman
23	Ilaria Sajquiy Pantoj	59	El Porvenir, San Lucas Toliman
24	Maria Lebon	66	Concepción, Tz'olojya'
25	Eugenia Raxtun Rosales	50	Concepción, Tz'olojya'
26	Marta Rafael Tebelan	74	Santa Cruz la Laguna Tz'olojya'
27	Candelaria Santos Simón	44	Santa Cruz La Laguna Tz'olojya'
28	Marta Buc Baran	59	Caserio chuwa taq'aj, Santa Apolonia
29	Maria Juana Tubac Siquituj	71	Parajbey, Santa Apolonia
30	Juana Tomasa Xiquin	77	4to canton, San Pedro Yepocapa
31	Guadalupe Mux Paniagua	72	Chuwa Cruz, San Pedro Yepocapa
32	Florencia Tacatic	76	San Raymundo
33	Juana Boche Pirir	74	Caserio Oratoria Samartinero, San Raymundo
34	Dominga Monroy Oxk'al	80	Buena Vista, San Pedro Sac.
35	Florencia Sian Chonay	46	Santo Domingo Xenacoj
36	Vasilia Batzin Yucute	87	Santiago sacatepéquez
37	Herlinda Chancho Raxon	52	San José Pacul, Santiago Sac.
38	Camila Chaval Quisquinay	73	Sumpango Sacatepéquez
39	Maria Baleriana Canel	78	San José Yalú, Sumpango Sac.
40	Eulalia Liver	41	Santa Maria de Jesús

41	Vidalina López Hernández	58	San Antonio Aguas Calientes.
42	Marcela Perez Rodriguez	58	San Andres Ceballos, S. Antonio A. Calientes
43	Alba America Lopez Ordoñez	38	Santa Catarina Barahona
44	Zoila Garcia	60	San Andrés Semetabaj, barrio San Jay
45	Juana Umul López	38	Las Cruces las Canoas Bajo, San Andrés Semetabaj
46	Candelaria Sanchez Diaz	70	San Antonio Palopó
47	Florencia Coroy Bocaj	70	B'alamya'
48	Dorotea Tesagüic To'on	57	Chi Masat, B'alamya'
49	Maria Espectación Itzol Ajquejay	58	Pa Tz'iya'
50	Marta Chopox	67	Cerrito Asunción, Pa Tz'iya'
51	Margarita Yocom	61	Tz'oloya' (hospital)
52	Petrona Ramos Simeona	85	San Jorge la Laguna Tz'oloya'
53	Juana Martina Mendoza	45	San Marcos La Laguna
54	Maria Tiburcia Martinez	67	San Bartolomé Milpas Altas
55	Celia Ren	52	Patanatik, Panajachel
56	Marcela Cumes Xajil	60	Chwa Iglesia, Santa Catarina Palopó
57	Juana Lopez Cumez	65	Xejul, Santa Catarina Palopó
58	Juana Nimacachi' Ajpus	61	Xepoj pa raqän siwan, Santa Catarina Palopó
59	Paula Cali	60	Canton El Sare, Acatenango
60	Celicita Co.	58	San Antonio Nejapa, Acatenango
61	Juana Cua	81	Aldea La Pampa, Acatenango
62	Juanan Canon	52	Joya Grande, Zaragoza
63	Rosa Gámez Par	52	Rincón Grande, Zaragoza
64	Maria Velazco	86	Rincón Chiquito, Zaragoza
65	Rosa Hernandez	53	Colonia Santa Ana, Santa Lucia Cotz.

Ajyuqül b'aq xech'ab'ëx pa taq tinamït pa ruwi' ri Ch'ob'oj Mayoj pa Maya' Na'oj

Ajil	B'i'aj	Kijuna'	Tinamït
1	Félix Luc Ortiz	74	Pa Ley, Pwaqil
2	Felipa Cutzal Curuchiche	68	Pwaqil
3	Luisa Estrada	70	San Martín Jilotepeque

4	Elena Xiquita Muxtay	78	Chipiacul, Pa Su'm
5	Pedro Taquira Navichoc	68	Pa Su'm
6	Rufina Sal Siquinajay	46	Itzapa
7	Maria Siriaca Ajsinay Raxon	48	San Josè Cajagualten, Itzapa
8	Leona Chuta Quina	73	Chi Xot
9	Francisca Sank Sinay	40	Pa Tza'j, Chi Xot
10	Alejandro Mes	56	Iximche'
11	Juana Monroy González	65	San Pedro Ayampuc
12	Nicolasa Gómez	69	Chuarrancho
13	Anastacia Morales	35	San Lucas Toliman
14	Carlos Enrique Xep Jacinto	51	San Lucas Toliman
15	Felipa Chonay	43	Parajb'ey, Santa Apolonia
16	Pedro Yus Sajar	76	San Pedro Yepocapa
17	Rigoberto Xiya Matzir	60	Los Olivos, San Pedro Yepocapa
18	German Nij Queche	88	Caserio la Comunidad, San Raymundo
19	Laureano Canel	60	San Pedro Sacatepéquez
20	Esperanza Tocay Garcia	43	Vista Hermosa Centro, San Pedro Sacatapéquez.
21	Antonio Garcia	62	Chinimaya' z.4. Santo Domingo Xenacoj
22	Margarita Ixcajoc	99	Santiago Sacatepéquez
23	Narciso Tesen Cupur	54	San José Pacul, Santiago Sac.
24	Pedro Tay Tubac	77	Sumpango Sacatepéquez
25	Luisa Vazques	60	San Jose Yalú, Sumpango Sac.
26	Marcero Cuca Oron	88	Santa Maria de Jesus
27	Rafael López Gómez	58	San Antonio Aguas Calientes
28	Trinidad Coxol Catax (ixöq)	45	Las Canoas Bajo, San Andres Semetabaj
29	Petrona Sicajan Pérez	39	San Antonio Palopó
30	Pedro Chonay Sanïk	58	B'alamya'
31	Antonio Mu'un Xuluj	73	Pa Tz'iya'
32	Lazaro Saloj choc	56	Cerrito Asunción, Pa Tz'iya'
33	Esperanza Felipa Bocel	65	San Jorge la Laguna, Tz'olojya'
34	Timoteo Sajbin	52	San Marcos la Laguna
35	Gregoria Cajbon	83	San Bartolome Milpas Altas

Aq’omanela’ xech’ab’ëx pa taq tinamït pa ruwi’ ri Ch’ob’oj Mayoj pa Maya’ Na’oj

Ajil	B’i’aj	Kijuna’	Tinamït
1	Paula Cux Chipix	71	Caserío Centro Hacienda Maria, Pwaqil
2	Rosa Luch	40	Cantón Pa Tza’j, Paraje los Jometes. Sn Martin Jil.
3	Luisa Estrada	70	San Martín Jilotepeque
4	Paulino Xinico Muxtay	68	Chipiacul, Pa Su’m
5	Josefina Sirin Mejia	42	Pa Su’m
6	Josefina Sikinajay	40	Chi Chay (San Andrés Itzapa)
7	José ángel Maxia	74	Chi Xot (San Juan Comalapa)
8	Rafael Misa	65	Pa Tza’j, Chi Xot
9	Nicolas Mateo Chan	69	Iximche’
10	Paulina Colo	64	Xe K’oxol, Iximche’
11	Alicia Chet	57	San Juan Sacatepequez
12	Ernesto Peinada Sinay	73	San Pedro Ayampuc
13	Elena Wit	56	San José Nacahuil, Ayampuc
14	Siríaco Monroy Sur	46	Chuarrancho
15	Gloria Cutuj Tobar	37	Comunidad San Martin, San Lucas Toliman
16	Maria Susana Par	83	San Lucas Toliman
17	Jose Miguel Sicay Cuj	77	Canton San Martin, San Lucas Toliman
18	Celia Perés Guarcas,		San Lucas Toliman
19	Lucia Paula Diaz Castro	64	San Lucas Toliman
20	Raymundo Tzunun Tos	48	Pa K’ichelaj Concepcion, Tz’olojya’
21	Cruz Sequen (ixöq)	42	Pa K’ichelaj Concepcion, Tz’olojya’
22	Juliana Tec Paz	39	Santa Apolonia
23	Victoria Buc	50	Xepanil, Santa Apolonia
24	Gragoria Xocoxic Guacamaya	78	Buena Vista, San Pedro Sac.
25	Victoriana Mux Aqui	52	Santo Domingo Xenacoj
26	Juana Raxon Quer	65	Chorocon el Rosario, St. Domingo Xenacoj
27	Paulino Ixcajoc	62	Santiago Sacatepéquez
28	Maria Magdalena Oxk’al Xil	52	San José Pacul, Santiago Sacatepéquez
29	Maria Petrona Tejaxun	52	Sumpango Sacatepéquez

30	Maria Ricarda Coronado Patzan	55	San José Yalú, Sumpango Sac.
31	Teodoro Chavez Cuma	51	Santa Maria de Jesús
32	Ismelda Hernández Seten	49	San Antonio Aguas Calientes
33	Inocenta López	54	Santa Catarina Barahona
34	Juana Margarita Sanchez	80	San Andrés Semetabaj
35	Fermina Morales	46	Las Canoas Bajo, San Andrés Semetabaj
36	Marta Maria Pérez	58	San Antonio Palopó
37	Marta Francisca Salazar	52	B'alamya'
38	Agustin Xicay Pichiya	49	Pa Tz'iya'
39	Cruz Quisquina (ixöq)	52	San Jorge la Laguna, Tz'olojya'
40	Javier Axpuac Velazques	61	San Bartolomé Milpas Altas
41	Basilia Machan Yuc	85	La Union Parramos
42	Octavia Ey	72	Parrojas, Parramos
43	Roberta Canel Bocaj	54	San Antonio Nejapa, Acatenango
44	Maria Virginia Gonzales L.	60	Centro Urbano el Cajon, Sta.Lucia Cotz.

K'amöl taq b'ey xech'ab'ëx pa taq tinamït pa ruwi' ri Ch'ob'oj Mayoj pa Maya' Na'oj

Ajil	B'i'aj	Kijuna'	Tinamït
1	Roberto Chali Cun	42	Caserío Centro Hacienda Maria, Pwaqil
2	Felipe Estrada	47	Paraje los Jometes San Martín Jil.
3	Esperanza Yucute	68	San Martín Jilotepeque
4	Julián Tum Tujal	78	Chipiacul, Pa Su'm
5	Félix Taquera Canux	36	Pa Su'm
6	Francisca Ajquejay	63	Itzapa
7	Mateo Raxon	82	San Josè Cajagualten, Itzapa
8	Francisca Cutzal	71	Chi Xot
9	Eduardo Misa	40	Pa Tza'j , Chi Xot
10	Juan Pablo Sur	47	Iximche'
11	Bartola Chali'	69	Xenimajuyu'
12	Ambrosio Vargas	70	San Juan Sacatepéquez
13	Pedro Saban	47	Montufar San Juan Sac.
14	Ismael Bal Concal	47	Ayampuc
15	Maynor Díaz	38	Ayampuc
16	Gabriel Pixtun Xuya	46	Nacahuil, Ayampuc

17	Ezequiel Hernández Gonzáles	59	Chuarrancho
18	Santiago Xitamul Leletz	52	San José Chacayá
19	Braulio José Cua Garcia	68	San José Chacayá
20	Vicenta Garcia Alcajon	37	San Josè Chacayá
21	Maria Izab'el Ulin Sazo	42	Villa Linda, San José Chacayá
22	Feliciana Ixcol	42	San José Chacayá
23	Eva Chua Rivas	69	San Lucas Toliman
24	Petrona Castro Castro	44	El Porvenir, San Lucas Toliman
25	Lorenzo Sicay		San Lucas Toliman
26	Ambrosio Perebal	78	Concepción, Tz'olojya'
27	Paula Salazar Solis	62	Riche' Patzuntzun, Concepción, Tz'olojya'
28	Pablo Morales	60	Pa K'ichelaj Concepción Tz'olojya'
29	Marta Cumes Rafael	36	Santa Cruz la Laguna
30	Juan Sipac Pérez		Santa Cruz la Laguna
31	Lucas Alvarez		Santa Cruz la Laguna
32	Elena Simón Pérez	48	Santa Cruz la Laguna
33	Eliseo Chonay Leon	76	Santa Apolonia
34	León Macario Gonzales	77	Parajbey, Santa Apolonia
35	Jorge Charuc Sian	60	1er Canton, San Pedro Yepocaya
36	Guillermina Yutan Cos	57	1er Canton, San Pedro Yepocap
37	Joaquin Mayor	72	Chuwa Cruz, San Pedro Yepócapa
38	Ilario Garcia	48	San Raymundo
39	Matias Sicajau	71	Caserio Oratorio Samartinero, San Raymundo
40	Gabriel Monroy	71	San Pedro Sacatepéquez
41	Julian Palma Choc	47	Buena Vista San Pedro Sac.
42	Serapia Clementina Choc	64	Santo Domingo Xenacoj
43	Mateo Vicente Raxon	50	Chorocon el Rosario, St. Domingo Xenacoj
44	Rosario Ixcajoc Sactic	78	Santiago Sacatepéquez
45	Paulino Raxon Tubac	59	San José Pacul, Santiago Sac.
46	Josè Pilar Cubul Sula'	84	Sumpamgo Sacatepéquez
47	Catarino Guamuch Puluc	66	San José Yalú, Sumpango
48	Julian Patal	51	Santa Maria de Jesus
49	Eliodora Guaran	73	San Antonio Aguas Calientes
50	Tiburcio Samora Carmona	70	San Antonio Aguas Calientes
51	Tomas Chicojay	88	Santa Catarina Barahona
52	Cesar Arturo Sacar Tacan	36	San Andrés Semetabaj, barrió San Tzir Alto.

53	Florilian Cuy Matzer	35	Las Canoas Bajo, san Andrés Semetabaj
54	Pablo Sicay Pérez	83	San Antonio Palopó
55	Isidro Sicajan	63	Xequistel, San Antonio Palopó
56	Rosa Elvira Patá	43	B'alamya'
57	Enecon Maxia Cutzal	58	Chi Masat, B'alamya'
58	Ramona Tucubal Sian	39	Pa Tz'iya'
59	Teresa Iboy	75	Tz'olojya'
60	Alejandro Samina Saput	86	San Jorge La Laguna, Tz'olojya'
61	Sebastian Sancoy	81	San Marcos la Laguna
62	Jose Oscar Axpuac Velazques	67	San Bartolome Milpas Altas
63	Maria Perfecta Suy	52	La Libertad, Parramos
64	Pedro Tajtaj Ajpop	79	La Union, Parramos
65	Agustin zet	54	Caserio San Antonio, Pochuta
66	Maria de Jesus Noj	50	Caserio San Antonio, Pochuta
67	Francisco Sisimit	60	Candelaria, Pochuta
68	Martin Mejia	77	Comunidad San Miguelito, Pochuta
69	Maria Can Saon	54	Barrio Juk'an Ya', Panajachel
70	Vicente Pérez Pérez	64	Calle principal, Santa Catarina Palopó
71	Jacinto Cumez Xajil	75	Caserio Pacaman, Santa Catarina Palopó
72	Fermina Velazco	53	Joya Grande, Zaragoza
73	Daniel Diaz	55	Centro Urbano el Cajon, Santa Lucia Cotz.
74	Irene Pérez	75	Magdalena Milpas Altas
75	Angela Pérez	73	Magdalena Milpas Altas
76	Silvestre Chanta Hernández	85	Magdalena Milpas Altas

Nimawinaqi' xech'ab'ëx pa taq tinamït pa ruwi' ri Ch'ob'oj Mayoj pa Maya' Na'oj

Ajil	B'i'aj	Kijuna'	Tinamït
1	Alejandro Samol Mejia	67	Saqil Taq'aj, Pwaqil
2	Maria Luisa Ajsijtuj	70	Caserio Centro, Hacienda Maria, Pwaqil
3	Felisa Cun Sisimit	80	Pwaqil
4	Antonina Coy	98	Buena Esperanza, San Martín Jililotepeque

5	Andrés López	81	San Martin Jilotepeque
6	Luís Chuc Xinico	90	Chipiacul, Pa Su'm
7	Petronila Xikita	80	Chipiacul, Pa Su'm
8	Andrés Xinico Mucia	89	Chipiacul, Pa Su'm
9	Sabina Coy Ipu	88	Pa Su'm
10	Margarita Ajmak Sal	60	Chi Chay, Itzapa
11	Luisa Sal	61	Chi Chay Itzapa
12	Tomasa Azurdia	83	Chi chay Itzapa
13	Juliana Saquen	80	San José Cajagualten
14	Juanita catù	75	Chi Xot
15	Vicente Maxia Chuta	64	Pa Tza'j, Chi Xot
16	José Ángel Semet	90	Iximche'
17	Inocente Espantzay	86	Xenimajuyu', Iximche'
18	Félix Quila Lix	78	Xe k'oxol, Iximche'
19	Evaristico Chigüichon	90	San Juan Sacatepèquez
20	Aurelio Canel Pir	85	Montufar San Juan Sacatepèquez
21	Felisa Sinay	91	San Pedro Ayampuc
22	Felipa Soyos	70	Nacahuil, Ayampuc
23	Julián Xuyá Gòmez	80	Chuarrancho
24	Juana Castro Pajoj	60	Colonia Tololya', San Lucas Toliman
25	Cruz Tamat	84	Santa Apolonia
26	Antonio Macario Gonzales	74	Parajb'ey, Santa Apolonia
27	José Samora	87	4to canton, San Pedro Yepocapa
28	Victor Coc Lopez	72	Chuwa cruz, San Pedro Yepocapa
29	Elizabeth de Boch	57	San Raymundo
30	Julio Chamale	82	Caserio Oratorio Sanmartinero
31	Mercedes Wix	83	San Pedro Sacatepéquez
32	Modesta Tunche Quixal	68	Vista Hermosa Centro, San Pedro Sac.
33	Diego Sis Tol	70	Chorocon el Rosario, Santo Domingo Xenacoj
34	Demetrio Sula	92	Santiago Sacatepéquez
35	Pantaleon Tocay	67	San José Pacul, Santiago Sac.
36	Bartolo Quel tubac	60	San José Pacul, Santiago Sac.
37	Margarita Alcor	86	Sumpango Sacatepequez
38	Leonso Chorec Soyoy Sobuyuj	86	Sumpango Sacatepequez
39	Emeregilda Grande	74	San Jose Yalú, Sumpango
40	Nicolas Per Xar	80	Santa Maria de Jesús
41	Maria Catarina Perez de Santos	83	San Antono Aguas Calientes

42	Paula López Pérez	76	San Andrés Ceballos, San Antono Aguas Calientes
43	Isaias Sagche Hernández	82	Santa Catarina Barahona
44	Petrona Matzer Chocon	77	San Andrés Semetabaj, barrio el barranco
45	Florinda Quino	57	Las Canoas Bajo, san Andrés Semetabaj
46	Francísco Sicajan Sicay	81	San Antonio Palopó
47	Bacilio Cumez Dantel	72	Xequistel, San Antonio Palopó
48	Juan Pablo Sey Chonay	82	B’alamya’
49	Bernarda Maxia Cutzal	69	Chi Masat, B’alamya’
50	Lorenzo Gabriel Esquit	87	Pa Tz’iya’
51	Josè Dolores Xicay	81	Cerrito Asuncion, Pa Tz’iya’
52	Juan Asetun Ben	77	Tz’oloya’, San Lucas Tolimán
53	Luciana Simeon Buch	79	San Jorge La Laguna, Tz’olojya’
54	Antonio Alonso Palacio	72	San Jorge la Laguna, Tz’olojya’
55	Rosa Sancoy Pérez	81	San Marcos La Laguna
56	Jesús Maria Teresa Diaz	87	San Bartolome Milpas Altas
57	Bernandina Tajtaj Reyes	57	La Libertad, Parramos
58	Marcelina Esquit	73	La Democracia, Parramos
59	Leonarda Alonzo	67	Parrojas, Parramos
60	Agripina Saqche’	69	Parrojas, Parramos
61	Porfilio Lòpez	66	Parrojas, Parramos
62	Alejandra Patzan	65	Chirijuyu’, Parramos
63	Maria Antonieta Reyes	52	Chirijuyu’, Parramos
64	Tomasa Ajpop	76	Chirijuyu’, Parramos
65	Rafael Felipe Aju	67	Colonia San Rafael, Pochuta
66	Benjamin Marti n	67	Colonia San Rafael, Pochuta
67	Francisco Giron Alvarez	72	Col. California, Pochuta
68	Berta Chunux	62	Col. El Rodeo, Pochuta
69	Elena Sinaj	57	Pochuta
70	Tomas Morales	68	Pochuta
71	Teodoro Quiche	55	Caserio San Antonio, Pochuta
72	German Evaristo Noj	76	Caserio el Noj, Pochuta
73	Wenceslao Péren	63	Com. Nueva California, Pochuta
74	Eugenia Esquit	75	Barrio San Leon, Panajachel
75	Miguel Bocel	78	Calle Rancho Grande, Panajachel
76	Marcelino Saqche’	75	Calle principal panajachel
77	Alejandro Yaxon Pérez	53	Callle del Rastro, Panajachel
78	Juana Churunel de Leon	75	Calle Xetulul, Panajachel
79	Jose Santiago Barreno	79	Aldea Patanatic, Panajachel

80	Juan Chavez	85	Patanatic, Panajachel
81	Miguel Tol Morales	77	Patanatic, Panajachel
82	Angela Taxcon Yax	78	Patanatic, Panajachel
83	Jesus Sapon de Zapeta	73	Patanatic, Panajachel
84	Maria Xiquin	63	Patanatic, Panajachel
85	Catarina Ordoñez	77	Tzan Juyu', Santa Catarina Palopó
86	Maria López	62	Caserio Pacaman, Santa Catarina Palopó
87	Francisca Nimacachi	60	Caserio Pacaman, Santa Catarina Palopó
88	Francisca Nimacachi Xajil	62	Caserio Pacaman, Santa Catarina Palopó
89	Ana Tol	60	Caserio Xepeq, Santa Catarina palopó
90	Teresa Joj	53	Caserio Xepeq, Santa Catarina palopó
91	Sebastiana Sapeta Calel	66	Caserio Xepeq, Santa Catarina palopó
92	Marcelo Tzanrzir	77	Col. Los Olivos, Acatenango
93	Juana Pérez	67	Acatenango
94	Maria teresa Catú Muxtay	60	Col. El Caracol, Acatenango
95	Feliciano Xar Nimajuan	52	Col. El Sulá, Acatenango
96	Margarita Char de Batzin	55	Col. El Sulá, Acatenango
97	Victoria Picho	72	Los Planes, Acatenango
98	Tomas Co	74	San Antonio Nejapa, Acatenango
99	Modesto Bocaj	75	San Antonio Nejapa, Acatenango
100	Alejandro Nimajuan Xinik	56	San Antonio Nejapa, Acatenango
101	Imelda Ajuchan	62	Zaragoza
102	Fermin Chowix Pablo	74	Zaragoza
103	Angela Morales	75	Joya Grande, Zaragoza
104	Paula Chali Colaj	81	Joya Grande, Zaragoza
105	Maria Dominga Gámez Télon	53	Rincón Grande, Zaragoza
106	Josefa Quiju	61	Santa Lucia Cotz.
107	Martina Chonay	55	Santa Lucia Cotz.
108	Catalina Chanchavac	56	Col. Las Delicias, Santa Lucia Cotz.
109	Candelaria Garcia	58	Santa Lucia Cotz.
110	Enrique Tzoc López	56	Col. 8 de febrero. Santa Lucia Cotz.
111	Juana Sikam	60	Parcelamiento el Cajon. Santa Lucia Cotz.
112	Pantaleon Bajxak	70	Caserio el Cementerio, Santa Lucia Cotz.
113	Lucia Martin	55	Caserio el Cementerio, Santa Lucia Cotz

114	Casimira Gonzales	53	Caserio el Cementerio, Santa Lucia Cotz
115	Roberta Martinez Peréz	72	Magdalena Milpas Altas
116	Gabriela Chanta Juarez	85	Magdalena Milpas Altas
117	Maria Antonieta Lobos	72	Colonia Mirasol, Magdalena Milpas Altas
118	Mateo Chanta Ramos	85	Magdalena Milpas Altas
119	Gerónima Marroquin	69	Buena Vista, Magdalena Milpas Altas
120	Estefania Hernándes	77	Buena Vista, Magdalena Milpas Altas
121	Juana Bautista	74	Chwa Corral, Magdalena Milpas Altas
122	Petrona Lobos	81	Chwa Corral, Magdalena Milpas Altas
123	Celestina Ramos	74	Chwa Corral, Magdalena Milpas Altas

CH'OB'K'UTB'ÄL

Ja re' konojel ri winaqi' xech'ab'ëx pa ruwi' ri maya' ch'ob'oj mayoj, ixoqi' e k'o wok'al kaji', achi'a' e k'o waqk'al wo'o'; chi konojel nkib'än juq'o' juk'al b'eleje' winaqi'

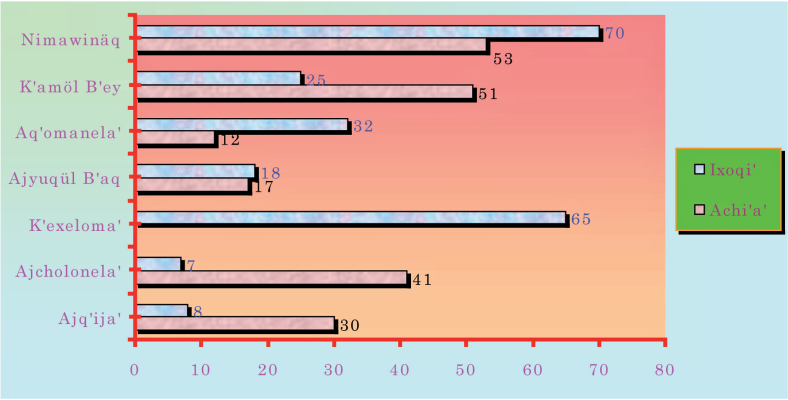

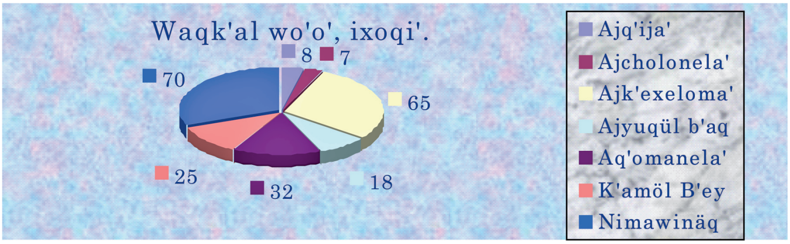

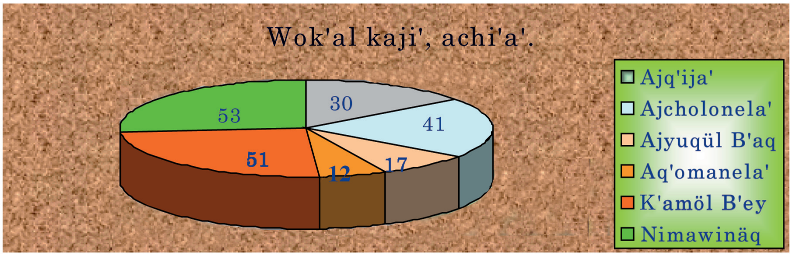

Ri winaqi' xech'ab'ëx pa ruwi' ri samaj xb'an, pa ruq'a' tinamït chuqa' ruk'u'x tinamït, chi konojel nkib'än juq'o' juk'al b'eleje' winaqi'.

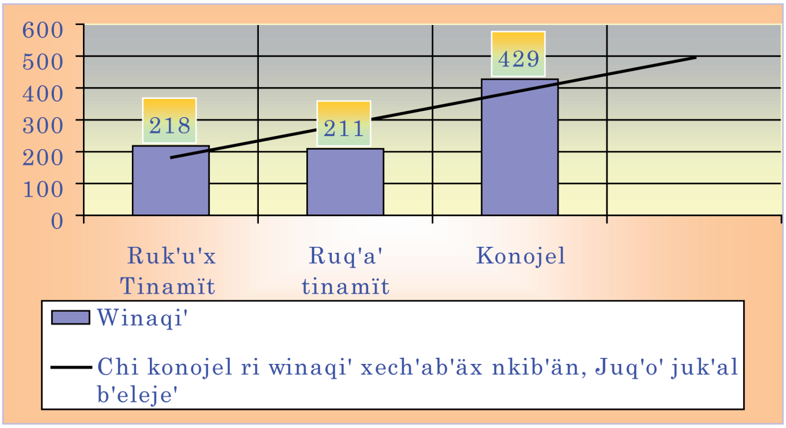

WUJ XEK'ULB'ËX

1. Ajpop Mayab' Tijonik, Consejo Nacional de Educación Maya –CNEM- Ub'eya'l, K'utb'al Ucholjil chuquje' Upajik Rij le Mayab' Tijonik. Metodología, Didáctica y Evaluación de la Educación Maya. Editorial Maya Na'oj. Guatemala 2006.

2. A.C, Su divina Gracia. Bhaktivedanta Swami Prabhupada. Mas allá del nacimiento y de la muerte. Editorial Bhativedanta Book Trust, E.U.A. 1978.

3. A.C, Su divina Gracia. Bhaktivedanta Swaml Prabhupada. Secretos de otros Tiempos. Editorial Fondo Editorial Bhaktivedanta 1982.

4. Barrios, Carlos. El Libro del Destino, Kam wuj. Editorial Sudamericana Buenos Aires. Noviembre 1999.

5. Beuttenmüller, Alberto. 2012 La Profecía Maya, el relato apasionante del secreto de una civilización asombrosa. Editorial Adaf Nueva Era, 9 edición, junio 2005.

6. Burckhardt, Titus. El Simbolismo Ancestral del Agua, Espejo del intelecto, Ediciones Olañeta http://www.temakel.com/texmitagua.htm

7. Cabrera López. Edgar. La Cosmovisión Maya. Editorial, Liga Maya Internacional, primera edición 1992.

8. Cabello Reyes, Víctor A. El Sagrado Patrón, Canamayté Chamanico. Editorial Maldonado Editores del Mayab. Primera edición, Mérida Yucatán, septiembre 2005.

9. Centro de Desarrollo y ciencia Maya KEMATZIJ. Acercamiento a la Interpretación del Cholq'ij. Primera edición. Chimaltenango Mayo 1999.

10. Consejo de Educación Maya –CNEM- Uxe'al Ub'antajik le Mayab' Tijonik. Marco filosofico de la Educación Maya. Editorial Maya Na'oj. Guatemala 2004.

11. Comunidad Lingüística Kaqchikel. Maya' Nimab'äl K'u'x pa Kaqchikel Tinamït. Editorial Talleres Gráficos Especializados, octubre 2002.

12. Consejo Maya "Jun Ajpu' Ixb'alamkej, Concepción Maya del Tiempo y sus Ciclos. Editorial Artes Finales e Impresión Maya' Na'oj. Guatemala, diciembre 2004.

13. Consejo Maya Jun Ajpu' Ixb'alamkej. Wayeb'. Editorial Maya Na'oj. Guatemala 2004.

14. Coto U, Cesar A gusto. Bajo el Cielo de los Mayas. Editorial Echeverría.

15. Cuma Chávez, Kawoq, Baldomero. Pensamiento Filosófico y Espiritualidad Maya. Editorial Junajpu'. Primera edición. Guatemala marzo 2005.

16. El libro de los Libros de Chilam Balam. Editorial Fondo de Cultura Económica. Quinta edición. México 1978.

17. Engels. Federico. Origen de la Familia, la Propiedad Privada y el Estado.

18. El Tiempo y la Humanidad. El origen del Mundo en la cultura azteca. http://www.cervantesvirtual.com/historia/TH/index.shtml

19. El Tiempo y la Humanidad. El origen del Mundo en la cultura Australiana. http://www.cervantesvirtual.com/historia/TH/index.shtml

20. El Tiempo y la Humanidad. El origen del Mundo en la Cultura China. http://www.cervantesvirtual.com/historia/TH/index.shtml

21. El Tiempo y la Humanidad. El origen del Mundo del pueblo Inuit. http://www.cervantesvirtual.com/historia/TH/index.shtml

22. Lucena Salmoral, Manuel. La América Precolombina. Biblioteca Básica de Historia. Editorial Anaya. Segundo edición. España 1992.

23. Recinos, Adrián. Popol Wuj, Las Antiguas Historias del Quiche. Editorial Universitaria Centroamericana. Ciudad Universitaria Rodrigo Facio, Costa Rica 1978.

24. Recinos, Adrián. Memorial de Sololá, Anales de los Kaqchikeles. Editorial Piedra Santa. Guatemala, marzo 1993.

25. Tzijonem xb'an pa ruwi' ri ya', xb'an pa Jun Imox, juna' 2006. (15-10-2006) Moloj xb'an chichoy.

26. Tzijonem xb'an pa ruwi' ri samaj Ch'ob'oj mayoj, xb'an pa wuqu' kej juna' 2008 (13 de abril). Pa rochoch ri Kaqchikel Cholchi'.

27. Videos, tercera Profecía. http://laflordelapocalipsis.blogspot.com/2007/07/profecas-mayas-sobre-el-fin-de-los-tiempos.html

28. http://www.ciudadseva.com/textos/otros/seattle.htm

29. http://www.geocities.com/aukanawel/documentos/textos/shuon/schuon2.htm La Pipa Sagrada de los Pieles Rojas.

30. http://www.quechuanetwork.org/sami.cfm?yanantin=yachay_1&langs(cosmovisión La cosmovisión Andina.

31. DVD. Video. La Hija del Puma. Coproducción Mexicana.

32. DVD. Video. Zapata. El sueño del héroe.